UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Krijgsvolk : militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse Leger, 1568-1590

Swart, E.

Publication date

2006

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Swart, E. (2006). *Krijgsvolk : militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse Leger, 1568-1590*. [, Universiteit van Amsterdam]. Amsterdam University Press.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Krijgsvolk

Het Amsterdams Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw, gevestigd aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de UvA, bevordert sinds 2000 de kennis van de geschiedenis en cultuur van de Republiek in de 'lange' zeventiende eeuw (ca. 1560-1720). De publicaties van het Centrum bieden inzicht in de gevarieerdheid, de gelaagdheid en de voortdurende actualiteit van de Nederlandse Gouden Eeuw: de thema's kunnen uiteenlopen van Rembrandt tot Vondel, van Beeldenstorm tot Ware Vrijheid, en van Batavia tot Nieuw Amsterdam. Politiek, religie, cultuur, economie, expansie en oorlogvoering worden zoveel mogelijk met elkaar in verband gebracht.

De redactie over de publicaties van de Amsterdamse Gouden Eeuw wordt gevoerd door internationale specialisten op het gebied van de geschiedenis, de kunst en de literatuur van de zeventiende eeuw. Voor meer informatie kijkt u op www.aup.nl/goudeneeuw of www.uba.nl/goudeneeuw.

Omslagontwerp: Kok Korpershoek, Amsterdam

Omslagfoto: *De Friese edelman Foppe van Camstra als landsknecht, tweede helft zestiende eeuw*. (Collectie Fries Museum, Leeuwarden)

ISBN-13 978 90 5356 876 7

ISBN-10 90 5356 876 X

NUR 685 / 688

© Amsterdam University Press, 2006

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 jº het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Krijgsvolk

*Militaire professionalisering en het
ontstaan van het Staatse leger,
1568-1590*

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

Ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof. mr. P.F. van der Heijden
ten overstaan van een
door het college voor promoties ingestelde commissie,
in het openbaar te verdedigen
in de Aula der Universiteit
op woensdag 13 september 2006, te 10.00 uur

door

Erik Swart

Geboren te Groningen

Promotiecommissie

Promotoren:

Prof. dr. H.F.K. van Nierop

Prof. dr. H. Amersfoort

Overige leden:

Prof. dr. J.C. Smit, Universiteit van Amsterdam

Prof. dr. B.J. Kaplan, Universiteit van Amsterdam

Prof. dr. L. Noordegraaf, Universiteit van Amsterdam

Dr. M.C. 't Hart, Universiteit van Amsterdam

Dr. O. van Nimwegen, Nederlandse Defensie Academie, Breda

Dr. D.J.B. Trim, Newbold College, Bracknell, V.K.

Faculteit:

Faculteit der Geesteswetenschappen

Inhoud

9	Woord vooraf
11	Glossarium
13	Inleiding
16	De Militaire Revolutie
18	Uitgangspunten
26	Opzet en bronnen
29	Hoofdstuk 1. 'Die Nederlantsche intestine oorloghe'
30	Oranje als 'warlord' in 1568 en 1572
34	Holland en Zeeland 1572-1579
41	De generaliteit 1576-1580
49	Van Anjou tot Leicester 1580-1585
54	Leicester, de Staten-Generaal en Maurits 1586-1589
60	Besluit
63	Hoofdstuk 2. 'Ich armer Landesknecht'
64	Legervorming en legermacht in de zestiende eeuw
71	Het landsknechtenwezen
74	De afschaffing van het landsknechtenwezen in de Nederlanden
78	De krijgsartikelen
82	Fysieke arbeid
84	Conclusie

88	Hoofdstuk 3. 'Le faict des monstres'
89	Monstering en revue
91	Monsterfraude
96	Monstering voor en tijdens de Opstand
107	Bestrijding van de fraude
112	Conclusie
115	Hoofdstuk 4. 'Judicature militaire'
116	Karel v en Filips II
121	Holland na 1572
127	De Staten-Generaal vanaf 1576
132	Gelre, Friesland en Groningen
137	Conclusie
141	Hoofdstuk 5. 'T beleyt der oorloge'
143	Het voetvolk: haakbus en musket
148	De ruitelij: het radslotpistool
156	Strategie: vestingen en veldslagen
165	Alternatieve strijdmethoden
169	Conclusie
175	Hoofdstuk 6. 'Hoochbedrangte arme underthanen'
176	Inkwartiering
185	De zorg voor zieke en gewonde soldaten
189	Sauvegardes en verdingen
198	Conclusie
201	Conclusie
207	Summary

213	Lijst van afkortingen
215	Bronnen en literatuur
215	Archieven
219	Database correspondentie Willem van Oranje
219	Gedrukte bronnen
225	Literatuur
251	Register
257	Bijlagen
259	A. Hoge militaire ambten in de Nederlanden ca. 1550 - ca. 1590
265	B. Overzicht organisatie Nederlandse en Franse compagnieën
269	C. Nederlandse artikelbrieven uit de zestiende eeuw
271	D. Troepensterkte van de rebellen

Woord vooraf

De Republiek der Verenigde Nederlanden was in de zeventiende eeuw een Europese grote mogendheid. Naar de militaire macht waarop de positie van deze staat stoelde is echter naar verhouding weinig onderzoek gedaan. Het project Oorlog en Samenleving in de Gouden Eeuw, dat in 2001 van start ging onder auspiciën van het Amsterdams Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw, heeft tot doel hierin te voorzien. Dit proefschrift, dat het ontstaan van genoemde militaire macht tot onderwerp heeft, is een van een aantal publicaties dat binnen dit project is verschenen of nog zal verschijnen. Olaf van Nimwegen schreef een boek over het Staatse leger in de periode 1590-1678. Griet Vermeesch bestudeerde over het tijdvak 1570-1680 de impact van oorlog op de samenleving in Gorinchem en Doesburg, twee 'Frontier-Steeden' van de Republiek. Peter De Cauwer voltooit eind 2006 zijn proefschrift over het beleg van Den Bosch in 1629. Marjolein 't Hart ten slotte publiceert een bundel waarin de nadruk op het vergelijkende internationale perspectief zal liggen. Zij zal verder een Engelstalige synthese schrijven die het hele project omvat.

Geen mens is een eiland en dit boek is dan ook tot stand gekomen dankzij de begeleiding, hulp, advies of ondersteuning van velen. Allereerst natuurlijk dank aan mijn promotores Henk van Nierop en Herman Amersfoort voor hun kritische en immer prompte commentaar. Al bovengenoemde personen, benevens Paul Knevel en Leo Adriaenssen, namen deel aan de bijeenkomsten van het project Oorlog en Samenleving in de Gouden Eeuw, die een waardevol klankbord waren voor mijn ideeën. Andere collega-promovendi en leden van de 'aio-club' leverden commentaar op mijn werk en zorgden voor de broodnodige sociale cohesie: Michiel van Groesen, Femke Deen, Maartje van Gelder, Geertje Dekkers, Sebastiaan Derks, Liesbeth Geevers, Emma Furniss en Coen Wilders. Sebastiaan verschaftte me menige verwijzing naar literatuur en bronnen en stelde zijn kennis van het Spaans en Italiaans beschikbaar. Emma was zo vriendelijk mijn Engelse

Summary na te lezen. Hans Smit van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis ben ik dankbaar voor zijn hulp en kennis en voor het mogen gebruiken van de database van de correspondentie Willem van Oranje nog voor deze voor het publiek opengesteld was.

Het personeel van de archieven die ik heb bezocht was immer behulpzaam en geduldig. Dit geldt met name voor het Nationaal Archief en het Koninklijk Huisarchief, beide te Den Haag en het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Dr. Peter Schiffer van het Hohenlohe Zentralarchiv maakte me wegwijs in het belangrijke en omvangrijke archief op het kasteel te Neuenstein.

Mijn ouders Luderis Swart en Valerie van Dijk, benevens mijn zus Ingrid en mijn zwager Patrick dank ik voor hun steun, vertrouwen en aanmoediging. Ik draag dit boek op aan mijn grootouders, Johannes Swart, Grietje Koops, Menno Gerhardus van Dijk en Evelyn Lavinia Black. Voor hen is oorlog meer geweest dan slechts geschiedenis.

Glossarium

Adelborst: oorspronkelijk waarschijnlijk een edelman die als gewoon soldaat te voet diende. Omstreeks het begin van de Opstand was echter geen van de adelborsten nog van adel. De 'edelluiden', zoals ze ook wel werden aangeduid, waren toen ofwel onderbevelhebbers binnen een vendel, ofwel een synoniem voor de rondassiers, de met zwaard en rondas (schild) uitgeruste soldaten.

Archer: oorspronkelijk lichter gepantserde lansier uit een ordonnantiebende, aangeleverd door de *hommes d'arme* maar meestal niet van adel. Tegen de jaren 1550 week de uitrusting nauwelijks nog af van die van de *hommes d'arme*. In de beginfase van de Opstand werden de archers mogelijk bereden haakbusschutters.

Escuadre: onderafdeling van een compagnie voetvolk van omstreeks dertig man.

Foerier: elk vendel had een van deze functionarissen, die met de kwartiermeester voor het regiment uittrok en de bevelhebbers en soldaten van zijn vendel de hun toegedeelde kwartieren aanwees. In de landsknechtenorganisatie maandelijks gekozen door de soldaten. Na afschaffing hiervan door de kapitein benoemd.

Gendarme: synoniem voor *homme d'arme*.

Hoerenweifel: een ervaren krijgsman, meestal niet meer geschikt voor gewone dienst, die in de landsknechtenorganisatie was belast met de leiding van en het toezicht op de legertros.

Homme d'arme: gepantserde, doorgaans adellijke lansier uit een ordonnantiebende. Tot de jaren 1540 geheel gepantserd, evenals zijn paard. In dit decennium verdween het pantser voor het paard en het beenpantser onder de knie.

Korporaal: bevelhebber van een escuadre, dat daarom ook wel korporaalschap heette.

Lanspassaat: onderbevelhebber van een korporaal.

Malefijtsrecht: het keizerlijke strafrecht van de landsknechten.

Ordonnantiebende: een door de Bourgondische hertog Karel de Stoute in 1471 opgerichte permanente compagnie krijgslieden, samengesteld uit edellieden met gevolg. Ordonnantiebendes bestonden aanvankelijk uit zowel voetvolk als ruitery, maar mogelijk al vanaf 1473 slechts uit ruiters. Vanaf 1545 waren er in de

Nederlanden veertien of vijftien, die op papier bestonden uit dertig, veertig of vijftig gendarmes, met een dubbel aantal archers.

Prima plana: de eerste pagina van een monsterrol, waarop het kader van een compagnie stond vermeld. Gebruikt als synoniem voor compagniesstaf.

Rotmeester: in de landsknechtenorganisatie door de soldaten zelf gekozen aanvoerder van een rot van tien man. Na de afschaffing van de landsknechtenorganisatie in de Nederlanden nog wel gebruikt als synoniem voor korporaal.

Sergeant: de opvolgers van de weifel na afschaffing van de landsknechtenorganisatie. Elk vendel had er twee, die door de kapitein benoemd werden. Een van de twee heette de oudste sergeant en had de taken van de veldwevel overgenomen.

Vaan: een compagnie ruitery.

Veldwevel: oorspronkelijk een regimentsambt, maar vanaf ca. 1550 had elk vendel landsknechten een door kolonel of kapitein benoemde veldwevel. Zijn voornaamste taak was het opstellen en oefenen van de mars- en slagorde, waartoe hij moest kunnen rekenen.

Vendel: een compagnie voetvolk.

Voerder: in de landsknechtenorganisatie beschikte elk vendel over een van deze maandelijks door de soldaten zelf gekozen functionarissen. Hij trok met de voerders van de andere vendels voor het regiment uit en leidde zijn vendel naar de kampplaats. De voerder vertegenwoordigde de belangen van de gewone soldaten, met als belangrijkste taken namens hen in een rechtbank zitting nemen en advies geven inzake juridische kwesties.

Weifel: deze steunde in de landsknechtenorganisatie de veldwevel bij het opstellen en oefenen van de mars- en slagorde en bij het indelen en controleren van de wacht. Verder was hij betrokken bij de verdeling van proviand en munitie en actief als bemiddelaar tussen de gewone soldaten en hun superieuren, vooral de kapitein. Elk vendel had twee wefels, die maandelijks gekozen werden door de soldaten zelf.

Inleiding

In mei 1585 landden Staatse troepen op de Kauwensteinse dijk boven Antwerpen. Het was een poging de stad, die werd belegerd door het leger van koning Filips II onder aanvoering van Alessandro Farnese, prins van Parma, te ontzetten. Parma's kamerheer Paolo Rinaldi sprak vol lof over het optreden van de Staatse soldaten. Zij waren midden tussen Parma's soldaten, artillerie en forten geland, zonder de minste angst te tonen. Iets dergelijks was volgens Rinaldi sedert het begin van de oorlog nog niet vertoond. Verder prees de kamerheer de minutieuze voorbereidingen die de Staatse krijgslieden hadden getroffen; zij vochten als intelligente, moedige soldaten, 'qui montrèrent la preuve d'une longue expérience de la guerre.'¹ Het oordeel van deze Italiaan staat in schril contrast met de tot dusver gangbare negatieve opinie over optreden en organisatie van de troepen van de Nederlandse opstandelingen tegen Filips II voor circa 1590. Typierend is de stelling van J.W. Wijn dat zij tussen 1572 en 1576 geen noemenswaardige krijgsmacht hadden.² De opvallende discrepantie tussen deze twee visies – de een van een tijdgenoot, de ander van een modern historicus – vormt de achtergrond van dit boek.

In het buitenland heeft de militaire geschiedschrijving een aanzienlijke populariteit bereikt, waarbij de impuls voor vernieuwing en verandering kwam in de laatste drie decennia van de twintigste eeuw van historici als André Corvisier en Philippe Contamine in Frankrijk. De Engelstalige wereld, waar militaire geschiedschrijving aanzien had verworven onder de humaniora en een breed lezerspubliek wist te bereiken, liep echter voorop. Dit resulteerde onder andere in een groot aantal studies volgens het 'War and Society' stramien, waarin veel aandacht is besteed aan de sociaal-economische factoren die positie en functioneren van een krijgsmacht mede bepalen. Deze aanpak was niet geheel zonder precedent,

1 Geciteerd in Léon van der Essen, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, Gouverneur-Général des Pays-Bas (1545-1592)* IV (Brussel 1935) 85.

2 J.W. Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits* (Utrecht 1934) 518.

getuige een werk van R.C. Smail uit 1956.³ Invloedrijk was ook John Keegan's *The face of battle*, waarin een nieuwe manier voor het analyseren van veldslagen bedreven wordt; Keegan ging uit van de directe ervaring van de gewone soldaat.⁴

In de Nederlandse historiografie van de twintigste eeuw hebben militair-historische onderwerpen veel minder aandacht gekregen. In de voorgaande eeuw was er nog sprake geweest van een zekere interesse. De liberale historicus Robert Fruin (1823-1899) schonk, gedreven door de liberale opvatting van de Opstand als een vrijheidstrijd van de Nederlandse natie tegen Spaanse onderdrukking, aandacht aan de meer heroïsche aspecten van het Nederlandse verzet tegen hun landsheer, zoals belegeringen en veldslagen, vaak binnen de context van nationale herdenkingen. De eveneens liberale generaal en historicus W.J. Knoop (1811-1894), wiens belangrijkste werk de oorlogen van stadhouder Willem III betreft, genoot aanzien in kringen van academische historici. Er was echter geen sprake van systematisch onderzoek naar militaire macht als factor in de Opstand en als instrument van de Nederlandse rebellen. Daarmee werd vanaf de jaren 1890 een aanvang gemaakt onder auspiciën van het Departement van Oorlog. Maar het werk van F.J.G. ten Raa, F. de Bas en J.W. Wijn, allen zelf militairen, bleef uitzonderlijk en professionele historici namen er slechts beperkt kennis van.⁵ In de twintigste eeuw kreeg militaire geschiedenis een slechte reputatie onder historici. Het stond bekend als 'histoire de bataille' of 'drum and trumpet history' en was meestal pragmatisch, didactisch, stichtelijk en nationalistisch van aard. Een andere karakterisering was beunhazerij en dilettaantisme.⁶ Voor sociaal-economische omgevingsfactoren bestond nauwelijks aandacht.

De reeds genoemde nieuwe agenda, doorgaans aangeduid als 'new military history', doet sedert de jaren 1980 ook in Nederland zijn invloed gelden, bijvoorbeeld in de publicaties van de medewerkers van de toenmalige Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmacht. Waar voorheen vooral oud-militairen werkten, werden nu wetenschappelijk geschoolde historici van buiten aangetrokken.

3 Crusading warfare 1097-1193 (paperback; Cambridge etc. 1972). Zie pagina's v en 16: 'Warfare is a related part of the whole activity of any society.'

4 (paperback; London etc. 1978).

5 F.J.G. ten Raa en F. de Bas, *Het Staatsche leger 1568-1795*. 8 delen (Breda 1911-1921 en Den Haag 1940-1964). Wijn, *Het krijgswezen*. B. Schoenmaker, 'Clio at arms: military history in the Netherlands', *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis* 14 (1991) 82-104, aldaar 82-89. Jeroen Duindam, 'Geschiedschrijving en oorlogvoering: de metamorfose van een klassiek thema', *BMGN* 118 (2003) 455-466, aldaar 455-456.

6 W. Brulez, F.C. Spits en H.L. Wesseling, 'Oorlog: idee en werkelijkheid', *TVG* 91 (1978) 361-362. F.C. Spits, *De metamorfose van de oorlog in de achttiende en negentiende eeuw. Tien historische studies over oorlog, strategie en legervorming* (Assen 1971) ix.

Militaire geschiedschrijving emancipeerde en haakte aan bij internationaal onderzoek.⁷ In 2002 werd de Sectie omgedoopt tot Instituut voor Militaire Geschiedenis, en dit werd gevolgd door de fusie met de historische afdelingen van de Marine, de Luchtmacht en de Marechaussee op 1 juli 2005 onder de naam Nederlands Instituut voor Militaire Historie. Maar zelfs met nieuwe methoden, theorieën en onderwerpen blijft het aantal publicaties over de Nederlandse strijdmacht in het verleden, zijn optreden en relatie met de rest van de maatschappij, achter bij het buitenland. Terwijl in Groot-Brittannië militaire geschiedschrijving een grote onderneming is geworden en in grote historische tijdschriften, zowel wetenschappelijk als populair-historisch, regelmatig artikelen verschijnen, kan dit in Nederland slechts in een themanummer. Dit was in 1978 het geval en is in 2003 niet anders. Wellicht is deze beperkte aandacht mede een gevolg van de weinig krijgshaftige reputatie die de Nederlandse krijgsmacht heeft onder grote delen van de bevolking.⁸

In een bijdrage uit 2003 blijft de eminente Britse historicus Jeremy Black kritisch over veel huidig militair-historisch werk, omdat het een beperkte focus heeft en meestal bekende paden blijft betreden. Historici die wel verder kijken, grossieren volgens hem niet zelden in 'metanarratives, paradigms and mono-causal explanations' en simplificeren de niet-westerse wereld. Black vindt het belangrijker om diversiteit van de werkelijkheid te benadrukken; er bestond altijd een verscheidenheid aan militaire culturen en rollen in het Westen, van conflicten met externe krachten tot het neerslaan van binnenlandse opstanden en politieel optreden. Verder is hij van mening dat voorzichtig moet worden omgegaan met slechts op technologie en bestaansmiddelen gebaseerde verklaringen voor militair-historische ontwikkelingen. Historici moeten meer rekening houden met 'culturele' factoren. Zo kan bijvoorbeeld het autonome karakter van organisatorische factoren ingeschat worden en hun nauwe verbondenheid met sociale ontwikkelingen.⁹ Veel hiervan weerspiegelt Blacks kritische bijdrage in een van de belangrijkste recente debatten op het gebied van de Nieuwe Geschiedenis met een prominente militair-historische component: de kwestie van de Militaire Revolutie.

7 Schoenmaker, 'Clio at arms', 95, 98-100. Vgl. W. Klinkert, 'De opmars van de militaire geschiedenis', *BMGN* 118 (2003) 567-571; dit is een recensie van Jaap R. Bruijn en Cees B. Wels ed., *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (z.p. 2003).

8 *TVG* 91 (1978) 361-541 (nr. 3). *BMGN* 118 (2003) 453-571 (aflevering 4). Hans Steketee, 'Ze kunnen er wat van', *NRC Handelsblad* 20 juni 2003 (recensie van Bruijn en Wels, *Met man en macht*). Zie ook J.L. Price, 'A state dedicated to war? The Dutch republic in the seventeenth century', in: Andrew Ayton en J.L. Price ed., *The Medieval Military Revolution. State, society, and military change in Medieval and Early Modern Europe* (Londen en New York 1995) 183-200, aldaar 183-184.

9 Jeremy Black, 'Military history today', *History today* 53 (november 2003) 46-47.

De Militaire Revolutie

Black behoort met Michael Roberts en Geoffrey Parker tot de belangrijkste deelnemers aan het debat over de Militaire Revolutie,¹⁰ dat een belangrijke stimulans heeft gegeven aan de studie van militaire ontwikkelingen in de zestiende en zeventiende eeuw en de gevolgen daarvan voor de rest van de maatschappij. Roberts opende het debat in 1956 door te poneren dat gedurende de periode 1560-1660 het voeren van oorlogen, met tactische hervormingen als katalysator, zulke snelle en diepgaande veranderingen onderging, dat deze jaren een cruciale fase in de ontwikkeling van oorlogvoering en staatsvorming vormden. Legers groeiden enorm in omvang, en innovatie op het gebied van technologie, logistiek en financiën versterkten het militaire 'apparaat' als geheel. De nieuwe wijze van oorlogvoering had verregaande consequenties voor de rest van de maatschappij. Door meer permanente legers, bijna altijd bestaand uit beroepssoldaten, verbeterden bureaucratische methoden van bestuur en veranderden belastingheffing en fiscale technieken op revolutionaire wijze, terwijl de bevolking minder leed onder ongedisciplineerde, miltzieke troepen. Parker herzag Roberts' these en stelde dat veranderingen in belegeringsoorlogvoering, vooral de invoering van modernere vestingwerken – de zogenaamde *trace italienne* – belangrijker waren geweest dan veranderingen in de tactiek op het slagveld. De Militaire Revolutie begon volgens Parker in de vroege zestiende eeuw. Bovendien tilde hij het concept op een hoger niveau door te betogen dat de Militaire Revolutie niet alleen in Europa staatsvorming en bureaucratisering stimuleerde, maar het ook de succesvolle Europese expansie overzee in de periode 1500-1800 verklaarde. Jeremy Black betwijfelde Parkers periodisering en wees erop dat achttiende-eeuwse legers veel groter waren dan die van de voorgaande twee eeuwen; de periode 1660-1760 was volgens Black er een van ingrijpende veranderingen. In tot de zestiende en zeventiende eeuw was er veeleer sprake van continuïteit.

Vanaf het midden van de jaren 1980 verscheen er een groot aantal publicaties over de Militaire Revolutie, waarvan de meeste zich bezighielden met puur militaire en technische aspecten. Logistieke, politieke of strategische overwegingen

10 M. Roberts, *The Military Revolution, 1560-1660* (Belfast 1956). Geoffrey Parker, *The Military Revolution: military innovation and the rise of the West, 1500-1800* (Tweede herziene editie, paperback; Cambridge etc. 2000). Jeremy Black, *A Military Revolution? Military change and European society 1550-1800* (Londen 1991).

werden naar voren gebracht als oorzaak van legergroei, die bovendien voor een groot deel alleen maar op papier zou bestaan. Anderen vielen het concept van een 'revolutie' aan. Er zou veeleer sprake zijn van een evolutie, die soms sneller verliep dan anders en die werd aangedreven door conceptuele en institutionele ontwikkelingen. Aan de sociale en politieke gevolgtrekkingen van legergroei besteedden deze historici minder aandacht.¹¹ Tot in het begin van het nieuwe millennium bleef de idee van de Militaire Revolutie als referentiekader dienen voor veel onderzoek naar staatsvorming en militaire ontwikkelingen.¹² Verwijzingen naar de Militaire Revolutie hebben echter soms een wat plichtmatig karakter gekregen. James Wood wijdt in zijn boek over het leger van de Franse koning in de periode 1562-1576 slechts vier regels in de inleiding en conclusie aan de Militaire Revolutie, waarvan twee om zijn bevindingen omtrent het onvermogen van de Franse kroon om de hugenoten te verslaan te karakteriseren als 'an incomplete Military Revolution'.¹³

Andere historici werden steeds sceptischer over het hele concept. Jeremy Black wees de idee van een Militaire Revolutie tenslotte geheel af. Hij vindt het eurocentrisch, teleologisch, simplistisch en deterministisch. Ook vindt Black de notie van een vroegmodern Europa als voorloper van een modern Europa een kunstmatige en misleidende constructie die moderne aspecten in Europa overdrijft, deze onjuiste causale betekenis geeft, en conservatieve sociale, culturele en intellectuele patronen in de zestiende en zeventiende eeuw onderschat. Zo wordt een valse tegenstelling met de rest van de wereld gepresenteerd. Black pleit voor een meer culturele interpretatie van oorlogvoering, waarin 'niet-militaire' factoren mee-gewogen worden als redenen voor een verovering of juist het vermijden ervan. Technologie en organisatie fungeren hierin als factoren die verovering mogelijk maken; ze helpen momenten van succes te verklaren, maar zijn niet

11 De belangrijkste stukken zijn gebundeld in Clifford J. Rogers ed., *The Military Revolution debate. Readings on the military transformation of Early Modern Europe* (Boulder, San Francisco en Oxford 1995). Verder Mahinder S. Kingra, 'The trace italienne and the Military Revolution during the Eighty Years' War, 1567-1648', *The journal of military history* 57 (1993) 431-446; John A. Lynn, 'The pattern of army growth, 1445-1945', in: idem ed., *Tools of war. Instruments, ideas and institutions of warfare, 1445-1871* (Urbana 1990) 1-27; ook John A. Lynn, *Giant of the Grand Siècle. The French army, 1610-1715* (Cambridge, New York en Melbourne 1997) xv, xvii.

12 Zie bijvoorbeeld Bert S. Hall, *Weapons and warfare in Renaissance Europe* (Baltimore en Londen 1997) met name 201-235; James Scott Wheeler, *The making of a world power. War and the Military Revolution in seventeenth-century England* (Stroud 1999) 2-15; Jan Glete, *War and the state in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states, 1500-1660* (Londen en New York 2002).

13 James B. Wood, *The King's army. Warfare, soldiers and society during the Wars of Religion in France, 1562-1576* (paperback; Cambridge etc. 2002) 3, 5, 304, 309.

allesbepalend.¹⁴ Er zijn ook historici die het debat geheel moe zijn. Thomas Arnold omschreef het in 1999 als ‘a dead horse we can now all stop beating.’¹⁵

Buiten de Engelstalige wereld heeft het concept van een Militaire Revolutie aanzienlijk minder aandacht ontvangen. In Frankrijk heeft het hele idee nooit voet aan de grond gekregen.¹⁶ Ook Duitse historici hebben, een enkele uitzondering daargelaten, niet aan het debat bijgedragen. Zij bestuderen militaire onderwerpen vooral als onderdeel van de ‘Sozialgeschichte’ en de ‘Gesellschaftsgeschichte’. Voor vele ‘Sozialhistoriker’ zijn oorlog en leger echter nog immer onderwerpen waar een smet op rust.¹⁷

Uitgangspunten

Naar de opbouw van de militaire macht van de Nederlandse opstandelingen tegen Filips II in de vroegste fase van de Opstand is nagenoeg geen onderzoek gedaan. Zelfs de militaire specialisten uit de twintigste eeuw schonken er maar weinig aandacht aan.¹⁸ Voor hen begon de Nederlandse militaire geschiedenis met Maurits en Willem Lodewijk, aan wie grote kwaliteiten werden toegedicht en wier militaire hervormingen ook buiten Nederland veel aandacht kregen. Het beperkte onderzoek belette historici niet zeer negatieve oordelen te vellen over de voorafgaande periode, zoals hierboven al is aangehaald.¹⁹ Het gebrek aan aandacht voor de oorsprong van het leger van de Verenigde Nederlanden is des te opvallender daar dit leger een belangrijke rol vervult in de these van de Militaire Revolutie en in het werk van de Duitse historicus Werner Hahlweg. De laatste

14 Jeremy Black, *War. Past, present, future* (Stroud 2000) 91-94, 103, 132-133, 136. Jeremy Black, *European warfare, 1494-1660* (Londen en New York 2002) 1-3, 32-54, 93-96, 125-126, 149-153, 212-215. Vgl. Thomas F. Arnold, *The Renaissance at war* (Londen 2001) 16-19.

15 Thomas F. Arnold, ‘War in sixteenth-century Europe: revolution and renaissance’, in: Jeremy Black ed., *European warfare 1453-1815* (Basingstoke en Londen 1999) 23-44, aldaar 29. Vgl. Duindam, ‘Geschiedschrijving en oorlogvoering’, 462. Ook John Childs, *Warfare in the seventeenth century* (Londen 2001) 16-17.

16 Jean Chagniot, ‘Critique du concept de Révolution Militaire’, in: Jean Béranger ed., *La Révolution Militaire en Europe (XVe-XVIII siècles)* (Parijs 1998) 23-29, aldaar 24, 29; hierin ook André Corvisier, ‘Conclusion générale’, 149-157, aldaar 155-157.

17 Peter Burschel, *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts. Sozialgeschichtlichen Studien* (Göttingen 1994) 16-22. Een uitzondering: Jürgen Luh, *Ancien Régime warfare and the Military Revolution. A study* (Groningen 2000) xi-xii en het voorwoord van zijn *Kriegskunst in Europa, 1650-1800* (Keulen, Weimar en Wenen 2004).

18 Deel I van *Het Staatse leger* behandelt deze periode en Wijn schreef een artikel: ‘Het Noord-Hollandse regiment in de eerste jaren van de opstand’, *TVG* 62 (1949) 235-261.

19 Wijn, *Het krijgswezen*, 518.

stelde dat het Staatse leger in de jaren 1590 het eerste moderne leger ter wereld werd.²⁰ Volgens Michael Roberts waren het de innovaties van Maurits en Willem Lodewijk op het gebied van logistiek en tactiek die de aanzet gaven tot ontwikkelingen in bureaucratisering, belastingheffing en staatsvorming. Geoffrey Parker gaf zoals gezegd de trace italienne een centrale plaats in de Militaire Revolutie. In de decennia na 1572 werden deze moderne vestingwerken in de Nederlandse gewesten met hun hoge urbanisatiegraad alom geïntroduceerd. In 2004 verscheen een werk van Ronald de Graaf over de militaire aspecten van de 'Tachtigjarige Oorlog', maar dit is te exemplarisch en gefragmenteerd. Het bevat verder veel feitelijke onjuistheden, is weinig vernieuwend en staat geheel onkritisch tegenover het traditionele beeld van een slecht georganiseerde en slecht functionerende strijdmacht van de rebellen voor het aantreden van Maurits.²¹ Het te verschijnen werk van James D. Tracy over het gewest Holland in oorlog tussen 1572-1588 gaat vooral over de financiering en de oorlogsdoelen; het zegt weinig over de militaire organisatie en de oorlog buiten deze provincie.²²

De huidige these van de Militaire Revolutie is slechts beperkt bruikbaar voor dit onderzoek. Het is een these die ontwikkelingen omvat die eeuwen geduurd hebben, terwijl dit boek nauwelijks twee decennia onder de loop neemt. Bovendien is een groot deel van Blacks kritiek terecht. Het is simplistisch om enkele facetten van militaire ontwikkeling, zoals bijvoorbeeld vestingbouw of tactiek, eruit te lichten en causaal daaraan de geboorte van de moderne staat te verbinden. Verder schenkt de Militaire Revolutie onevenredig veel aandacht aan de Nederlanden, mede omdat het 'Spaanse' leger van de Lage Landen, dat gezien wordt als de leidende Europese strijdmacht, daar actief was en vanwege het belang dat wordt toegekend aan Maurits' hervormingen in de jaren 1590.²³ Ontwikkelingen elders, zoals tijdens de Franse godsdienstoorlogen of in het Engeland van

20 W. Hahlweg, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike. Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum Dreissigjährigen Kriege* (Berlijn 1941) en 'Aspekte und Probleme des Reforms des niederländischen Kriegswesens unter Prinz Moritz von Oranien', *BMGN* 86 (1971) 161-177. Vgl. Olaf van Nimwegen, 'Het Staatse leger en de militaire revolutie van de vroegmoderne tijd', *BMGN* 118 (2003) 494-518, aldaar 494-499 en 517. Ook de inleiding van diens '*Deser landen chrijchsvolk*'. *Het Staatse leger en de militaire revoluties (1588-1688)* (Amsterdam 2006) 17-28.

21 Ronald de Graaf, *Oorlog mijn arme schapen. Een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog 1565-1648* (Franeker 2004).

22 James D. Tracy, *The founding of the Dutch Republic: war, finance and politics in the province of Holland, 1572-1588*, te verschijnen in 2006 of 2007. Professor Tracy was zo vriendelijk mijn inzage in het manuscript te geven.

23 Black, *European warfare*, 106-107, 116-117.

Elizabeth I, lijken dan al gauw – ten onrechte – niet relevant.²⁴ Voor mij is de kritiek van Jeremy Black op het concept van de Militaire Revolutie het uitgangspunt geweest. Maar al te vaak verliezen historici uit het oog dat tijdgenoten in de zestiende eeuw zeker niet met een revolutie bezig waren. Zij hadden praktische militaire problemen die om een oplossing vroegen. Dat deze problemen en de pogingen ze op te lossen consequenties hadden voor de rest van de maatschappij, is echter vanzelfsprekend.

Het doel van het onderzoek is het bestuderen van de wijze waarop de rebellen tussen circa 1568 en circa 1590 hun gewapende macht te land hadden georganiseerd; de zeemacht is hier buiten beschouwing gelaten.²⁵ Hierbij ben ik er met Black van uitgegaan dat verandering en aanpassing van de organisatie plaats had als gevolg van sociale ontwikkelingen en externe factoren. Ik heb eveneens in navolging van Black minder de nadruk gelegd op technologische elementen; eerder op contemporaine opvattingen over oorlogvoering en andere minder grijpbare factoren die invloed uitoefenden op vroegmoderne militaire instituties. Nuttig in dit kader was de Duitse literatuur over de ontwikkeling van het krijgswezen in de zestiende en zeventiende eeuw. De ontwikkeling van de landsknechten, de Habsburgse tegenhanger van het voetvolk dat sedert de veertiende en vijftiende eeuw in toenemende mate de ruggengraat van West- en Midden-Europese legers vormde, is relevant. De tweede helft van de zestiende eeuw zag de teloorgang van het landsknechtenwezen in het Duitse Rijk. Wangedrag en gebrek aan discipline leidden tot hervormingspogingen en ten slotte het verlies van de kenmerkende eigen organisatie, instituties en gebruiken. Deze ontwikkeling, die als disciplineren gekenschetst kan worden, bleek een bruikbare leidraad voor het verklaren van ontwikkelingen in de Nederlanden in de zestiende eeuw.²⁶

Het leger kreeg voorheen in theorieën over disciplineren in de Nieuwe Tijd meestal een beslissende rol toegekend. Disciplineren duidt in deze theorieën een proces aan waarin de overheid van bovenaf in toenemende mate ingreep in het sociale en economische leven van haar onderdanen en hun houding en handelen

24 Zie bijvoorbeeld Paul E.J. Hammer, *Elizabeth's wars. War, government and society in Tudor England, 1544-1604* (paperback; Basingstoke en New York 2003) die concludeert (p. 253) dat 'the military achievements of Elizabeth's regime warrant greater recognition than they have hitherto received.'

25 Zie hiervoor Louis Sicking, *Zeemacht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden, 1488-1558* (Amsterdam 1998), Jaap R. Bruijn, *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1998) en J.C.A. de Meij, *De Watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572* (Amsterdam en Londen 1972).

26 Reinhard Baumann, *Landsknechte. Ihre Geschichte und Kultur vom späten Mittelalter bis zum Dreißigjährigen Krieg* (München 1994) 202-215. Burschel, *Söldner*, 38-53.

steeds meer reglementeerde en unificeerde.²⁷ Eerst zouden de soldaten zelf door de overheid onder controle gebracht zijn, die hen vervolgens gebruikte als uitgangsbasis voor verdere disciplineren van de maatschappij. Sedert de jaren 1990 twijfelen historici aan de diepgang van deze disciplineren. Binnen de maatschappij, vermoedelijk zelfs binnen het leger, bestonden vrije ruimtes en sociale nissen waar de overheid slechts beperkt zijn gezag kon doen gelden. Door de overheid opgestelde wetten en verordeningen, ook militaire, geven niet de werkelijke toestand weer maar een streven naar normering, dat taaie weerstand ondervond van traditionele gedragswijzen en machten. Maatregelen tot disciplineren van soldaten waren niet zonder meer succesvol en konden contraproductieve gevolgen hebben. Soldaten en burgers waren vaak onverzoenlijke tegenstanders, maar werkten soms samen om door de overheid opgestelde bepalingen te ontduiken.²⁸

Een ander bruikbaar begrip voor het onderzoek bleek 'professionalisering'. Het was in de historiografie gebruikelijk de professionalisering van het Europese militaire gilde in de periode tussen ca. 1470 en ca. 1620 te plaatsen. Parallel hieraan zou er sprake zijn geweest van 'demilitarisering' en 'verburgerlijking' van de adel. De aristocratische martiale roeping zou rond het midden van de zeventiende eeuw een militaire professie geworden zijn. Recent onderzoek stelt dat de veranderingen in de militaire praktijk in de zestiende eeuw veeleer leidden tot een toenemende 'militarisering' van leven en cultuur van de adel. De idee van oorlog als vanzelfsprekende roeping van de adel bleef tot in de negentiende en zelfs twintigste eeuw bestaan. De vaak veronderstelde tegenstelling tussen de adel en zijn ridderlijke ethos en professionalisering is slechts schijn. Er was geen sprake van strijd tussen opkomende moderniteit en een middeleeuws wereldbeeld. Militaire professionalisering was vaak een ambivalent proces, gefundeerd op de klassieken en bevorderd door edelen die de cultus en de waarden van ridderlijkheid volledig onderschreven.²⁹

De Britse historicus David Trim definieerde een volleerde professie aan de hand van een zevental samenhangende kenmerken. Hiertoe behoren een afzonderlijke beroepsgebonden identiteit, een formele hiërarchie, een permanent

27 Ralf Prüve, 'Dimension und Reichweite der Paradigmen "Sozialdisziplinierung" und "Militarisierung" im Heiligen Römischen Reich', in: Heinz Schilling en Lars Behrisch ed., *Institutionen, Instrumente und Akteure sozialer Kontrolle und Disziplinierung im frühneuzeitlichen Europa* (Frankfurt/Main 1999) 65-85, aldaar 66-67.

28 Prüve, 'Dimension und Reichweite der Paradigmen', 69-74, 78-84. Burschel, *Söldner*, 22, 320-322.

29 D.J.B. Trim, 'Introduction', in: idem ed., *The chivalric ethos and the development of military professionalism* (Leiden en Boston 2003) 1-38, aldaar 2-3, 14-16. C. Storrs en H. Scott, 'The Military Revolution and the European nobility, c. 1600-1800', *War in history* 3 (1996) 1-41, aldaar 2-4, 23, 28-29, 35, 37-40.

bestaan, een formeel betalingssysteem, een eigen deskundigheid en de opleiding hierin, efficiëntie in de praktische toepassing van de deskundigheid en een beroepsgebonden mentaliteit. Gemeten naar deze criteria heeft militair professionalisme zijn wortels in de lange zestiende eeuw, maar van volkomen professionalisering was geen sprake. Het is zinvoller 'professionalisering' in relatieve zin te gebruiken, in de betekenis van 'meer professioneel maken' of 'professioneel worden; op professionele wijze te werk gaan'. Er is dan duidelijk bewijs dat legers in de zestiende eeuw *begonnen* te professionaliseren; zij toonden tekenen van professionalisme maar waren geen volleurde professie in moderne zin. Volledige professionalisering – een ontwikkeling die duidelijk aan staatsvorming gerelateerd kan worden, al is er geen eenvoudig causaal verband – werd pas ver na 1700 voltooid.³⁰

Trim merkte terecht op dat veel van de claims over het belang van het Staatse leger als wegbereider van militair professionalisme nauwelijks op bronnenonderzoek zijn gebaseerd. Claims over de geringe rol van de adel en de dominantie van een burgerlijke mentaliteit die professionalisering in de hand gewerkt zouden hebben, zijn op drijfzand gebouwd. Trim constateerde dat de 'verburgerlijking' van de adel ook voor de Nederlanden een mythe is. Ridderlijke en martiale deugden werden als ideaal hooggehouden voor de adel en – veel meer dan wordt aangenomen – voor de Nederlandse maatschappij als geheel. De Nederlandse adel speelde zijn rol in het krijgswezen in de zestiende eeuw, zelfs in de 'technische' artillerie. Wel zijn er aanwijzingen dat de overheid de 'hiërarchie' probeerde te rationaliseren.³¹ Verder onderzoek naar deze zaken is nodig, met name voor de eerste twee decennia van de Opstand. De fundamenteën van Maurits' leger moeten immers in deze periode gelegd zijn. Hierbij moet ermee rekening gehouden worden dat er in de Nederlanden reeds voor de Opstand een militaire 'traditie' bestond, namelijk die van de Habsburgse landsheren; de Nederlandse rebellen grepen in de eerste plaats terug op de hun bekende wijze van legervorming en militaire organisatie. Dit wettigt de veronderstelling dat Maurits in sterke mate kon voortbouwen op reeds lopende ontwikkelingen en door zijn vader Willem van Oranje verricht werk. Veelzeggend is dat het vroegste gebruik in de Nederlanden van de uit het Frans afkomstige term 'infanterie' aan Maurits in 1599 wordt toegekend. Het komt echter reeds in 1581 in een Nederlands document voor. Vele andere militaire termen deden hun intrede in de Nederlandse taal in de

30 Trim, 'Introduction', 6-13, 17, 20-28, 31. Storrs en Scott, 'The Military Revolution', 37-40. Vgl. Van Nimwegen, 'Het Staatse leger', 500-501, 511-517.

31 D.J.B. Trim, 'Army, society and military professionalism in the Netherlands during the Eighty Years' War', in: Idem, *The chivalric ethos*, 269-289.

eerste twee decennia van de Opstand, meestal afkomstig uit het Frans.³² Andere woorden verschoven onder invloed van de strijd van betekenis, zoals 'leger' dat 'kamp' betekende, maar ook steeds meer 'krijgsmacht te land' ging aanduiden, de tegenwoordig gangbare betekenis.

Typerend voor de traditionele opvattingen is dat Willem van Oranje, de belangrijkste leider van de Nederlandse rebellen tussen 1568 en 1584, als krijgsman geen goede reputatie heeft. De hertog van Alva en de prins – vanaf 1586 hertog – van Parma waren zeker betere veldheren dan Oranje, waarschijnlijk de beste van hun tijd. Maar betekent dit dat Oranje in krijgszaken volledig incompetent was zoals maar al te vaak is gesuggereerd?³³ Het probleem is dat een militaire reputatie sedert de negentiende eeuw, waarschijnlijk onder invloed van Clausewitz, vooral wordt afgemeten aan het behalen van beslissende overwinningen in veldslagen, gevolgd door de capitulatie van de overwonnenen en het einde van de oorlog. Deze opvatting is ook aanwezig in de Militaire Revolutie van Michael Roberts. Veldslagen waren in de zestiende eeuw relatief zeldzaam en beslisten geen oorlogen; het aantal belegeringen en kleinere gevechten was veel groter. Klinkende successen op het slagveld heeft Oranje niet behaald. K.W. Swart liet al zien dat Oranje een belangrijke rol speelde als militair leider en hij oordeelde daar aanzienlijk positiever over dan voorheen gebruikelijk was.³⁴ Het negatieve oordeel over Oranjes militaire capaciteiten is aan herziening toe. Een militair genie was hij dan misschien niet, maar hij was wel competent en had grote kennis en veel ervaring op het gebied van krijgszaken. Oranje genoot dezelfde opleiding in zaken van oorlog als alle andere voor het kriegsbedrijf voorbestemde edelen in de zestiende eeuw. Hij nam deel aan toernooien en leerde de theorie uit de klassieken.

32 Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger* II, 137, waar wordt verwezen naar een brief van Maurits aan Oldenbarnevelt, Arnhem 9 maart 1599; zie Johan van Oldenbarnevelt. *Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie 1570-1601*. S.P. Haak ed. (Den Haag 1934) 508-509. 'Stant van die penningen etc.' van 17 juni 1581, waarin de termen 'Infanterie' en 'Cavallerie' worden gebruikt, NA, Teding van Berkhout, nr. 7. Vgl. C.M. Schulten, *Contribution à l'étude des termes militaires français et néerlandais 1567-1625* (Den Haag 1966).

33 Bijvoorbeeld J.S. Bartstra, 'Oranje als rebellenleider in Holland en Zeeland (1572-1576)', in: P. Geyl ed., *Wilhelmus van Nassouwe* (Middelburg z.j. (1933)) 110-144, aldaar 123 en J.C.H. de Pater, 'Prins Willem in ballingschap (1567-1572)', in: Idem, 85-109, aldaar 94. Ook Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt* (herziene editie 1985, paperback; Londen enz. 2002) 147. P. Knevel, 'Pecunia nervus belli – De militaire onmacht van Willem van Oranje', in: *Van rebellen tot professionals; staat, samenleving en krijgsmacht* (Delft 2002) 7-33, aldaar 12, 20, 27, 30. Vgl. W.E. van Dam van Isselt, 'De staatsman prins Willem I als krijgsoverste', in: *Prins Willem van Oranje 1533-1584* (Haarlem 1933) 25-84.

34 K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand, 1572-1584* (Den Haag 1994); bijvoorbeeld 68-74.

Tot zijn boekenbezit behoorde onder andere een werk getiteld *César renouvelé*, dat militaire stelregels bevatte ontleend aan de werken van Caesar en Sallustius.³⁵ De harde praktijk van de oorlog leerde Oranje in de veldtochten tegen Frankrijk in de jaren 1550. Het portret door Antonie Mor uit 1555 toont een trotse krijgsman met in zijn rechterhand de pas verworven veldheersstaf, symbool van zijn militaire status. Wellicht vormde het bereiken van het hoogste ambt van het Habsburgse krijgswezen in de Nederlanden – Oranje werd dat jaar kapitein-generaal van een leger te velde – de aanleiding voor de vervaardiging van het schilderij. Tijdgenoten oordeelden zeker niet negatief over Oranjes militaire capaciteiten.³⁶ Brantôme, die Oranje in 1569 persoonlijk had ontmoet, nam hem op in zijn ‘Les vies des grands capitaines estrangers’.³⁷

Over de militaire capaciteiten van de rest van de Nederlandse adel dachten moderne historici ook zeer negatief. Voor hen geldt hetzelfde als voor Oranje; zij waren, net als de adel elders in Europa, voorbestemd voor het krijgsbedrijf en vanaf hun jeugd hierop voorbereid. De adel gold in de zestiende eeuw nog steeds als vechtende stand. Voor leiderschap in oorlog werd er naar hen gekeken. Dit was in de Nederlanden niet anders dan elders. Roger Williams, die de rebellen als soldaat diende, vond de ‘warlike and politike Nobilitie’ een van de sterke punten van de Nederlanden.³⁸ Tot dusver is er nauwelijks aandacht besteed aan de rol van de Nederlandse adel in oorlog. Dit is waarschijnlijk een gevolg van het Nederlandse zelfbeeld. Nederlanders zien zichzelf graag als burgerlijk, vredelievend en weinig krijgshaftig. De Nederlandse Gouden Eeuw wordt vooral geassocieerd met bloeiende handel en kunst, die worden beschouwd als antithese van

-
- 35 Marie-Ange Delen, *Het hof van Willem van Oranje* (Amsterdam z.j.) 169-176, 178-179. Helen Watanabe-O’Kelly, ‘Tournaments and their relevance for warfare in the Early Modern Period’, *English historical review* 20 (1990) 451-463. Anne S. Korteweg, *Boeken voor Oranje-Nassau. De bibliotheek van de graven van Nassau en prins van Oranje in de vijftiende en zestiende eeuw* (Den Haag 1998) 45-48. Gabriel Symeon, *César renouvelé* (Parijs 1558). Vgl. M.E.H.N. Mout, ‘Het intellectuele milieu van Willem van Oranje’, *BMGN* 99 (1984) 596-625, aldaar 598-600.
- 36 Bijv. CSP, *Foreign 1577-1578*, 334 (21 november 1577). Vgl. het hagiografische werk van Benedicti, *De krijgsdaden van Willem van Oranje* waarin Oranje met de Trojaanse held Aeneas wordt vergeleken (o.a. p. 79); ‘de schitterende daden van zijn prille jeugd’ worden niet behandeld (p. 35). Thera Coppens, *Antonius Mor, hofschilder van Karel V* (Baarn 1999) 228-232 en plaat XXIV.
- 37 *Oeuvres complètes de Pierre de Bourdeille, seigneur de Brantôme*. Ludovic Lalanne ed., II (Parijs 1866) 164-176.
- 38 Roger Williams, ‘The actions of the Lowe Countries’ (1618), in: *The works of Sir Roger Williams* John X. Evans ed. (Oxford 1972) 53-153, aldaar 60. H.F.K van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (tweede druk; Amsterdam 1990) 25, 27, 140-141.

oorlog en geweld. In vroegmodern Europa waren handel en oorlog echter niet noodzakelijk tegenovergesteld, zoals blijkt uit het optreden van de VOC,³⁹ en Nederlandse opvattingen over oorlog en geweld weken niet wezenlijk af van elders in Europa. De laatste jaren lijkt er wel meer aandacht te ontstaan voor oorlog en geweld in het Nederlandse verleden. Er verscheen een aantal relevante publicaties, de jaarconferentie van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis van 2003 was gewijd aan oorlog en samenleving, gevolgd door de Derde Nationale Geschiedenisdag met 'conflict en geweld in de vaderlandse geschiedenis' als thema.⁴⁰

Een ander uitgangspunt van dit boek is dat de Nederlandse Opstand, traditioneel aangeduid als de Tachtigjarige Oorlog, een burgeroorlog was. H.A. Enno van Gelder poneerde deze stelling als eerste in 1930 en vergeleek de Opstand met de burgeroorlogen in Frankrijk, maar pas tamelijk recent is de notie van een Nederlandse burgeroorlog algemeen gangbaar geworden. In 1997 vond onder andere hierover een internationale conferentie plaats, waarvan de bijdragen in 1999 in druk verschenen.⁴¹ De Bourgondisch-Habsburgse staat bestond aan de vooravond van de Opstand officieel uit zeventien gewesten. Het omvatte een gebied dat reikte van Terschelling tot Luxemburg en van Delfzijl tot Grevelingen, met Brussel als zetel van het centrale bestuur. Binnen dit gebied lag het omvangrijke prinsbisdom Luik, dat geen Habsburgs bezit was. Het was een heterogene staat waarvan de inwoners naast Nederlands ook Fries, Frans en verschillende Nederduitse dialecten spraken. De uitkomst van de opstand die in dit Nederland uitbrak stond niet vast; de scheiding tussen Noord en Zuid – de basis voor het latere Nederland en België – was geenszins vanzelfsprekend. Het mislukken van de Franse hertog van Anjou en Engelse graaf van Leicester als hoofd van de regering van de opstandige Nederlanden in de jaren 1580 lijkt alleen achteraf onvermijdelijk.

39 Zie de bundel van Gerrit Knaap en Ger Teitler ed., *De Verenigde Oost-Indische Compagnie tussen oorlog en diplomatie* (Leiden 2002).

40 Buijn en Wels, *Met man en macht*. Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 1999). Jan Hoffenaar ed. *Nederland en zijn militaire traditie. Teksten van de militair-historische lezingen tijdens de Derde Nationale Geschiedenisdag, gehouden op 1 november 2003* (Den Haag 2003). Conny Kristel ed., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003). Raymond Fagel en David Onnekink ed., *Oorlog en samenleving in de Nieuwe Tijd* (Maasticht 2005).

41 H.A. Enno van Gelder, 'Een historische vergelijking. De Nederlandse Opstand en de Franse godsdienstoorlogen', *Verslag van de algemeene vergadering der leden van het Historisch Genootschap* (Utrecht 1930) 21-42. *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585* (Amsterdam 1999). Ook Van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier*, 19-20 en J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580* (Amsterdam 1994).

Opzet en bronnen

De verwikkelingen in de Nederlanden in de periode 1568-1590 zijn gecompliceerd. Het eerste hoofdstuk van dit boek schetst daarom chronologisch het evenementiële kader van het onderzoek. Daarnaast laat het zien dat in tegenstelling tot de gangbare opinie, de inrichting van het oppercommando van de landmacht van de Nederlandse rebellen in zijn geheel voortkwam uit dat van de Habsburgers, zoals dat al in de jaren 1550 in de Nederlanden bestond. Vervolgens worden de ontwikkelingen in de door de overheid verordende organisatie en reglementen voor het voetvolk van de opstandelingen onderzocht. Het betreft hier ontwikkelingen die reeds in de jaren 1550 begonnen waren en die gekenschetst kunnen worden als de overgang van 'landsknecht' naar 'soldaat'. Het derde hoofdstuk neemt de monsterring onder de loep. Dit proces, waarbij de overheid controleerde of de troepen die zij had aangeworven er ook daadwerkelijk waren, was de basis van de relatie tussen overheid en leger. De militaire rechtspraak als mechanisme om de troepen te disciplineren vormt het thema van het vierde hoofdstuk. Het vijfde hoofdstuk behandelt de oorlogsdoelen van de rebellen en de wijze waarop ze gevechten met het koninklijke leger probeerden te winnen, kortom de strategie en tactiek van de opstandelingen. De rol van Willem van Oranje hierin komt aan de orde. In het laatste hoofdstuk worden enkele facetten van de relatie van de soldaten met de boeren en burgers van de Nederlanden bekeken en de wijze waarop de overheid deze probeerde te reguleren.

De hoeveelheid relevante bronnen over de bestudeerde periode is zeer groot. Ik heb dan ook geenszins de pretentie alles gebruikt of ook maar gezien te hebben, maar ik geloof voldoende bestudeerd te hebben om de gegeven thema's adequaat te kunnen behandelen. Dit is mede mogelijk gemaakt door de keuze de thema's te bezien vanuit het perspectief van de belangrijkste huurders van soldaten voor de Opstand in de periode 1568-1590, Willem van Oranje, de Gewestelijke Staten en de Staten-Generaal. Voor het onderzoek is uitgebreid gebruik gemaakt van de door het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis samengestelde database van de correspondentie van Willem van Oranje.⁴² Deze database omvat ruim 12.000 stukken, waaronder niet alleen brieven maar ook instructies, commissies en artikelbrieven. De fragmentarische aard van het overgeleverde bronnenmateriaal en de verspreiding ervan over een zeer groot aantal archieven betekent zelfs dat zonder

42 URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/wvo>.

de database het onderzoek niet mogelijk was geweest. In de voetnoten is aan elk stuk dat in de database is aangetroffen, of in een archief aangetroffen maar ook aanwezig in de database, tussen rechte haken de aanduiding WVO toegevoegd, gevolgd door het volgnummer uit de database. Bij een aantal relevante stukken is aangegeven dat ze niet in de database zijn opgenomen. Deze worden in de zomer van 2006 hieraan toegevoegd.

J.J. Poelhekke hoopte in 1973 in zijn recensie van Geoffrey Parkers *The Army of Flanders and the Spanish Road* op een volwaardige tegenhanger van het boek, gewijd aan het Staatse leger. Ik kan niet zeggen dat dit werk hieraan voldoet; daarvoor is er teveel onontgonnen gebied aan Nederlandse zijde. Een aantal belangrijke facetten, zoals de logistiek en de financiën, moeten hier onbehandeld blijven. Verder bestaan er nauwelijks moderne studies over de Habsburgse Nederlanden in oorlog voor de Opstand. Het werk van James Tracy is een uitzondering, maar hij behandelt ook hier vooral de financiering, benevens de oorlogsdelen van Karel v.⁴³

43 J.J. Poelhekke, 'Recensie van Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659* (Londen 1972)', *BMGN* 88 (1973) 479-482, aldaar 482. James D. Tracy, *Charles V, impresario of war: campaign strategy, international finance and domestic politics* (Cambridge enz. 2002). In 2007 verschijnt bij Oxford University Press: H. Cools, S. Gunn en D. Grumitt, *War, State and Society in England and the Netherlands, 1477-1559*.

Hoofdstuk 1. ‘Die Nederlantsche intestine oorloghe’, (1568-1590)

Dit hoofdstuk schetst op de eerste plaats de gebeurtenissen die nodig zijn voor het begrip van en als kader voor de rest van het boek. Beginnen in 1568 – het jaar van Willem van Oranjes eerste veldtocht in de Nederlanden – lijkt wat arbitrair en ouderwets, maar voor een boek dat zich bezighoudt met het ontstaan van de georganiseerde gewapende macht van de Nederlandse opstandelingen is het een goed beginpunt. Ik onderscheid daarna vijf periodes. De eerste omvat de twee veldtochten van Oranje in 1568 en 1572; daarna volgt de oorlog in Holland en Zeeland van 1572 tot 1576, met een uitloop naar het ontstaan van de door Holland gedomineerde Unie van Utrecht in 1579. In 1576 sloten de loyale Nederlanden zelfstandig vrede met Holland en Zeeland en kwamen merendeels ook in verzet tegen de koning. Deze derde periode van algemene opstand, waarvan het zwaartepunt in Brabant en Vlaanderen lag en waarin de Staten-Generaal voor het eerst eigen troepen op de been brachten, duurde tot 1579. In de jaren 1580 probeerden de opstandelingen elders een regeringshoofd te vinden. Eerst de Franse hertog van Anjou en daarna de Engelse graaf van Leicester kwamen om leiding te geven aan de Opstand. De vierde periode omvat de jaren tot de komst van Leicester eind 1585. De graaf verliet de Nederlanden eind 1587 definitief, waarna de Staten-Generaal – gedomineerd door Holland – besloten zelf het heft in handen te nemen. Rond 1590 stabiliseerde de militaire situatie in de Nederlanden en kon het Staatse leger in het offensief gaan, een goed moment om de vijfde periode te beëindigen.

Daarnaast wil dit hoofdstuk aantonen dat de structuur van het oppercommando van de opstandelingen en die van het koninklijke leger, zowel voor als tijdens de Opstand, in hoge mate overeenkwamen. Dit ligt voor de hand in een ‘intestine’ (binnenlandse) oorlog zoals een Utrechtse kroniekschrijver de

burgeroorlog aanduidde;⁴⁴ maar al te vaak is echter de suggestie gedaan dat de Opstand in dit opzicht een radicale breuk betekende. Aan de zijde van de opstandelingen zouden Leicester en Maurits van Nassau een geheel nieuw begin betekenen, terwijl voor het koninklijke leger de komst van de hertog van Alva in 1567 een waterscheiding zou zijn. In de woorden van Geoffrey Parker: 'A new political and military organization, based on Spanish precedents and manned by Spanish personnel, superseded the existing structures and lasted with few changes until [...] 1706'.⁴⁵ Dit is echter onjuist. De strijdende partijen grepen eenvoudigweg terug op traditie en bestaande structuren. De organisatie van de artillerie en de bevoorrading was voor beide strijdende partijen geheel op traditionele Habsburgse leest geschoeid. Zo was de werkwijze van het depot dat Oranje eind 1573 te Delft oprichtte identiek aan die van het centrale magazijn dat sedert 1551 te Mechelen bestond.⁴⁶ Dit hoofdstuk behandelt vooral de hoogste militaire ambten – de generaals – van de opstandelingen.

Oranje als 'warlord' in 1568 en 1572

In de loop van de zestiende eeuw was een zekere differentiatie en specialisatie ontstaan in de hoge militaire ambten van de Nederlanden, maar van een duidelijke carrièrestructuur of promotieladder was, net als elders in Europa, geen sprake. De personen die de troepen lichtten, organiseerden en vaak in eerste instantie betaalden, vervulden deze functies. Zij waren echter in de eerste plaats krijgsman als eigenaar – kapitein of kolonel – van een vendel of regiment. Desalniettemin verschaften de hogere functies, waaraan een maandelijks of jaarlijks traktement was verbonden, de dragers veel prestige en macht. Zij waren daarom, ook in de Nederlanden, voorbehouden aan de hoge adel. De adel wenste de eer en reputatie

44 H. Brugmans, 'Utrechtsche kroniek over 1566-1576', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 25 (1904) 1-258, aldaar 188, 198.

45 B.H. Nickle, *The military reforms of Prince Maurice of Nassau* (Proefschrift Universiteit van Delaware, Newark 1975) 70, 104-108, 112-113, 120-121. Geoffrey Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659. The logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries' Wars* (2e druk, paperback; Cambridge etc. 2004) 91.

46 B. Roosens, 'De keizerlijke artillerie op het einde van de regering van Karel v', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis* 23 (1979) 117-135. Idem, 'Het arsenaal van Mechelen en de wapenhandel (1551-1567)', *Bijdragen tot de geschiedenis* 60 (1977) 175-247. Instructie Oranje voor depot Delft, 1 december 1573, na, Rekenkamer ter Auditie, nr. 346, fol. 1-2v [wvo 12617]. Parker, *The Dutch Revolt*, 134. rsg iv, 60, 63. *Brieven en onuitgegeven stukken van Jonkheer Arend van Dorp, Hr. Van Maasdam, enz. J.B.J.N. ridder de van der Schueren ed. I* (Utrecht 1887) 457-459.

van de eigen familie op te bouwen; honger naar macht en sociale stijging lagen in het verlengde hiervan. Tussen deze hoge 'officieren' was niet zelden sprake van afgunst, afkeer en soms zelfs haat. De jongeren onder hen vonden dat de ouderen in de weg stonden en de ouderen zagen de opkomenden als een bedreiging. Voor sommigen was daarnaast religie een belangrijke drijfveer voor aversie jegens medestrijders.⁴⁷ Oorlog bood de adel aanzienlijke mogelijkheden tot het vergaren van reputatie, eer en geld. Zonder oorlog sloeg de verveling al snel toe, zoals bij Lamoraal graaf van Egmond in 1561, die klaagde dat hij buiten jagen, de dames bezoeken en drinken weinig te doen had; hij voelde er wel voor met Oranjes zwager de graaf van Schwarzburg voor de koning van Denemarken te gaan vechten.⁴⁸

Het was zijn verwoeste reputatie die Oranje noopte tot gewapend optreden tegen de koning. Hij had in 1567, toen de hertog van Alva met zijn Spaanse troepen de Nederlanden naderde, besloten naar Duitsland te vertrekken en de gebeurtenissen af te wachten. De hertog trad hard op tegen de oppositie waartoe Oranje behoorde; Oranje zelf werd veroordeeld als verrader, zijn bezittingen in beslag genomen en zijn zoon Filips Willem gegijzeld. Alle andere leiders van de oppositie verdwenen van het toneel. De graven van Egmond en Horn liet Alva arresteren en later executeren, Hendrik van Brederode – bijgenaamd de Grote Geus – en de markies van Bergen overleden, en Montigny was in Spanje gevangen genomen, waar hij in 1570 op bevel van Filips II werd vermoord. Dit liet Oranje over als onbetwiste leider van het verzet tegen de koning.⁴⁹

Voor de veldtochten van 1568 en 1572 opereerde de prins noodgedwongen geheel buiten het institutionele militaire kader van de Habsburgse Nederlanden en binnen dat van het Duitse Rijk. Zijn optreden in deze jaren is dat van een 'warlord' waarvan er zoveel waren in het Rijk, een vorst of edelman die zelf troepen in dienst nam voor zijn eigen politieke doelen. Oranje trad echter niet alleen op als betaalheer die de oorlogsdoelen bepaalde, maar ook als veldheer die het leger zelf aanvoerde, door tijdgenoot Leonhart Fronsperger aangeduid als

47 Fritz Redlich, *The German military enterpriser and his workforce. A study in European economic and social history I* (Wiesbaden 1964) 436, 442-443, 447-453. J.R. Hale, *War and society in Renaissance Europe, 1450-1620* (Londen 1985) 130. Paul Rosenfeld, 'The Provincial Governors from the minority of Charles V to the Revolt', in: *Standen en Landen*. nr. 17 (Leuven en Parijs 1959) 3-63, aldaar 10-12, 19, 26-28, 60.

48 Egmond aan Schwarzburg, 2 mei 1561, *Günther XLI. Graf von Schwarzburg in Diensten Karls V. und Philipps II. in den Niederlanden (1550) 1551-1559 (1583). Briefe, Berichte und andere Dokumente aus den Jahren 1550-1583. Edition* (Weimar en Jena 2003) 352.

49 Swart, *Willem van Oranje*, 29-30. Idem, 'William the Silent's statecraft', in: Theo Hermans en Reinier Salverda ed., *From revolt to riches. Culture and history of the Low Countries 1500-1700* (paperback; Londen 1993) 65-73, aldaar 67-68. Parker, *The Dutch Revolt*, 108.

‘General Oberst’. In een contract voor Duits voetvolk uit 1568 heette Oranje daadwerkelijk ‘Veldtherr’, ‘Generall Obrist’ en ‘Kriegsherr’, die zij dienden te gehoorzamen.⁵⁰ Ook anderszins was het grotendeels een typisch Duits leger. Het leeuwendeel bestond uit drie regimenten Duits voetvolk, in totaal veertig vendels onder kolonels Veith Schöner, Balthasar Wolff en Claus von Hattstatt, die direct onder Oranje als veldheer ressorteerden. De laatste kolonel was een zeer ervaren soldaat, die in 1557-1563 in de Nederlanden had gediend en de prins dus kende.⁵¹ De Duitse vanen ruitery hadden meestal wel een gezamenlijke bevelhebber die onder de veldheer ressorteerde. Dit was de ‘Feldtmarschalck’, volgens Fronsperger na de veldheer de belangrijkste man in de kriegsraad. In 1568 was dit Dietrich von Schönberg, die Oranje bijvoorbeeld ook inzette om onwillig voetvolk te bewegen zich te laten monteren. Verder beschikte het veldleger van 1568 in Thimon von Herde over een ‘obersten Wachtmeister’ met een eigen plaatsvervanger. Zijn taak was het inrichten van en toezichhouden op de wacht in het kamp, maar ook het regelen van de marsorde van het leger, die in geval van een gevecht tegelijk slagorde was.⁵² De niet-Duitse bijdrage was tamelijk gering. Het enige hoge ambt dat Nederlanders bekleedden was dat van meester over het geschut. Aanvankelijk was dit Nicolaas van Hames, sedert 1559 luitenant van de grootmeester van de artillerie in de Nederlanden. Verder was er wat Waals en Frans voetvolk.⁵³

De structuur en opbouw van Oranjes veldleger van 1572 was vrijwel identiek. De ‘Feldtmarschalck’ heette nu Ernst von Mandelslohe, de ‘obersten Wachtmeister’ was dezelfde Thimon von Herde. Opnieuw bestond de hoofdmacht van het leger uit drie regimenten Duits voetvolk en Duitse ruitery, aangevuld met wat

50 Leonhart Fronsperger, *Von Kayserlichem Kriegssrechten etc.* (facsimile 1970; Frankfurt a/M 1566) 73-73v. Bestelbrief voor Veith Schöner, 10 november 1568, KHA, A 11/VI 10 [WVO 11725].

51 Bestelbrief Schöner, KHA, A 11/VI 10 [WVO 11725]. Idem voor Wolff, 26 juni 1568, KHA, A 11/XIV I/3, nr. 177 [WVO 10854]. Idem voor Hattstatt, augustus 1568, HHSABW, Abt. 171, Z 2798, fol. 200-201 [WVO 11182]. *Günther XLI. Graf von Schwarzburg*, 216, 219, 221, 411, 568.

52 Schuldbekentenis voor Schönberg, 20 februari 1569, KHA, A 11/XIV I/6, nr. 31 [WVO 12519]. Fronsperger, *Von Kayserlichem Kriegssrechten*, 81v-82, 115v-116. Instructie voor Schönberg en Wilhelm von Hatzfeldt, 12 augustus 1568, KHA, A 11/XIV I/5, nr. 59a [WVO 3741]. Schuldbekentenis voor Herde, 17 februari 1569, HHSABW, Abt. 170 III, 1569 [WVO 11181]; idem voor Andreas von Efferen, luitenant van Herde, 18 februari 1569, KHA, A 11/XIV I/6, nr. 29 [WVO 12522]. Hertog van Savoye aan Schwarzburg, 2 juli 1557, *Günther XLI. Graf von Schwarzburg*, 223.

53 F.H.W. Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie van de vroegste tijden tot heden II* (Nijmegen 1871) 164, 172, 244. Pieter Bor, *Oorspongk, begin, ende vervolgh der Nederlandsche oorlogen* (Amsterdam 1679-1684) boek IV, 255. Commissie voor Charles vander Noot, heer van Rysoir, 5 april 1568, KHA, A 11/XII 2 [WVO 11014].

ballingen.⁵⁴ Het legertje waarmee Lodewijk van Nassau in 1568 de Ommelanden was binnengevallen, was overigens ook vooral Duits geweest, maar aanzienlijk minder georganiseerd dan dat van zijn broer. Vanwege geldgebrek bestond het op moment van de inval in Westerwolde grotendeels alleen nog maar op papier. Met geld uit de Ommelanden stelde Lodewijk vervolgens ter plaatse zijn veldleger samen.⁵⁵

Naast de overeenkomsten tussen Oranjes veldtochten van 1568 en 1572 zijn er ook verschillen. J.C.A. de Meij constateerde bijvoorbeeld een veranderde houding van Oranje ten opzichte van de watergeuzen in de jaren na 1568. Aanvankelijk gaf Oranje slechts kaperbrieven uit aan onafhankelijke medestanders die geen onderlinge band bezaten, zodat zij in de Nederlanden geleden verliezen konden verhalen op de vijand. Via zijn aandeel in de buit hoopte hij zelf ook op inkomsten. Vanaf de zomer van 1570 reikte Oranje, waarschijnlijk geïnspireerd door Coligny, geen kaperbrieven meer uit, maar aanstellingen ten oorlog, en beschouwde hij de watergeuzen als oorlogsvloot of zelfs invasievloot; er was nu sprake van samenwerking en organisatie en het doel was steeds een aanval op de Nederlanden.⁵⁶ In hetzelfde jaar was hij ook weer bezig onder Duitse vorsten toezeggingen voor de leverantie van troepen te verwerven voor een eventuele nieuwe inval in de Nederlanden. In december 1570 correspondeerde vooral Oranjes broer Jan van Nassau hierover intensief.⁵⁷ Het kan zijn dat Duitse edelen, gezien de financiële afwikkeling van de veldtocht van 1568, minder geneigd waren voor Oranje zelf te vechten. De erfgenamen van Veith Schöner en Claus von Hattstatt probeerden nog in 1615-1616 van de Staten-Generaal hun geld te krijgen. De voorwaarden waarop de Duitse edellieden in 1572 troepen leverden, schijnen voor Oranje ook minder gunstig te zijn geweest dan die van 1568. Hij verzocht althans broer Lodewijk – in 1573 bezig met het werven van Duitsers – om in eerste instantie de bestelbrief van 1568 te gebruiken, en alleen als ze dat niet wilden die van 1572.⁵⁸

54 'Summarischer auszug der kriegskosten [...] anno 1572', KHA, A 11/VI 16, fol. 1-6, 10-11, 17, 61, 72-88. Vgl. Oranje aan Lodewijk van Nassau, 8 juli 1572, Groen, *Archives* III, 467-468 [WVO 4492].

55 Bor, *Oorsprongk*, boek IV, 234-235. Memorie van Lodewijk, mei 1568, Groen, *Archives* III, 227-237.

56 De Meij, *De Watergeuzen*, 104-108.

57 De correspondentie ligt in KHA, A 11/XII 4.

58 Schöner en Hatstatt in RSG, Tweede Serie II, 410, 494, 647. Oranje aan Lodewijk en Jan van Nassau, 28 mei 1573, Groen, *Archives* IV, 130-131 [WVO 5801].

Holland en Zeeland 1572-1579

Met de inneming van Den Briel op het eiland Voorne door de watergeuzen op 1 april 1572 begon de Opstand in Holland en Zeeland. Tegen begin augustus was een groot deel van deze gewesten onder controle van vrienden en agenten van Willem van Oranje. Deze kwam zelf pas in oktober naar Holland, na het mislukken van de veldtocht in Brabant en Henegouwen, om – in zijn eigen vaak aangehaalde woorden – daar zijn ‘sépulture’ te vinden; hij had niets meer te verliezen.⁵⁹ K.W. Swart wees reeds op de essentiële rol van Oranje in de verdediging van Holland en Zeeland tegen het regeringsleger. Hij stelde dat de prins niet als legerbevelhebber optrad maar als ‘minister van oorlog en chef van de generale staf’. Dit is ongetwijfeld juist in de zin dat Oranje zelden optrad als veldcommandant; het werd hem afgeraden omdat dit met grote risico’s gepaard ging en Oranjes dood op dat moment waarschijnlijk het einde van de Opstand had betekend.⁶⁰ Maar het is onjuist in de suggestie dat hij ook maar een deel van het militaire oppercommando feitelijk uit handen gaf. Oranje bleef opperbevelhebber van alle troepen in Holland en Zeeland. Dit gezag oefende hij uit als stadhouder van de koning; de stadhouder was tevens kapitein-generaal van alle troepen in zijn provincie. Dat Oranje deze functie sedert 1567 al niet meer had bekleed en de koning Maximiliaan de Hennin, graaf van Boussu als stadhouder had benoemd, had de ‘revolutionaire’ Staten van Holland van juli 1572 niet belet Oranje als zodanig te accepteren.⁶¹

Nog voor hij zelf naar Holland kwam, had Oranje gepoogd militair orde op zaken te stellen door uit de watergeuzen een aantal territoriale bevelhebbers te benoemen. De Luikse edelman Willem van der Marck, heer van Lumey, presenteerde zich in genoemde vergadering van de Staten van Holland als zijn ‘bestelden Oversten in Holland’. Lumey had het recht troepen te werven naar goeddunken, al sommeerde Oranje hem rekening te houden met de financiën. Verder mocht hij oversten, kapiteins en andere bevelhebbers aanstellen en fortificaties laten aanleggen.⁶² Diederik Sonoy, een edelman uit Kleef, kreeg een

59 Groen, *Archives* IV, 4 [WVO 5200]. Swart, *Willem van Oranje*, 32. Parker, *The Dutch Revolt*, 141.

60 Swart, *Willem van Oranje*, 68.

61 Bor, *Oorsprongk*, boek VI, 386-388. Parker, *The Dutch Revolt*, 144-145.

62 Commissie en instructie Lumey in Bor, *Oorsprongk*, boek VI, 389-392 [WVO 5969 en 5970].

soort-gelijke commissie voor het Noorderkwartier van Holland en Willem van Bronckhorst van Batenburg aanvankelijk voor Zeeland. De prins deelde deze provincie, ongetwijfeld vanwege de geografie, al snel in twee militaire gouvernementen. Walcheren met Vlissingen, Arnemuiden, Veere en Middelburg dat zich in februari 1574 aan de rebellen overgaf, was een. Het andere heette Zeeland beoosten Schelde met als belangrijkste plaats Zierikzee. De uit Vlaanderen (of Hene-gouwen) afkomstige Alexander de Soete de Lake, genaamd Haultain, was vanaf augustus 1573 gouverneur van Walcheren. Oranje maakte hem later bevelhebber van heel Zeeland, hetgeen hij bleef tot zijn dood in mei 1585.⁶³

Lumey hield zich niet aan zijn instructie, in het bijzonder dat gedeelte waarin Oranje hem had opgedragen de bevolking, ook het katholieke gedeelte, te respecteren en met de Staten van Holland samen te werken. Ook deed hij niets om de discipline onder zijn soldaten te handhaven. Eind augustus 1572 had de prins in de instructie voor het bestuur van Holland nogmaals duidelijk de noodzaak uiteengezet de welvaart van het land en de tevredenheid van de bevolking te behouden, om geld voor de soldaten op te brengen. Lumey bracht de steun voor de Opstand ernstig in gevaar. Zijn aanwezigheid in Gouda eind oktober 1572 met 'hoffgesinne' en zijn garde, 'twitte Vendel vanden Bril', lag twee jaar later nog vers in het geheugen. Er was sprake geweest van afpersing, schade, overlast, geweld en verdriet, 'alle de werelt wel notoir'. Oranje ontsloeg Lumey en diens plaatsvervanger Barthold Entens in januari 1573. De door de Luikenaar uitgegeven commissies verklaarde hij ongeldig.⁶⁴

In het Noorderkwartier had ook Sonoy regelmatig conflicten met de burgerij in de steden die aan de zijde van Oranje stonden. Hij kreeg al in oktober 1572 door de Staten van Holland een tweetal gedeputeerden toegevoegd met wie hij moest overleggen over krijgszaken. Later wilde Oranje Charles de Boisot als commissaris-generaal naar Noord-Holland sturen, die met afgevaardigden van Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen een tweede overlegcollege moest vormen. Het grote verschil tussen Sonoy en Lumey was dat de eerste het gezag van Oranje accepteerde. Oranje greep in conflicten met de steden steevast in ten gunste van de burgerij en Sonoy legde zich daarbij neer. Dit gold bijvoorbeeld in 1575 voor de afwikkeling van de paranoïde zoektocht naar een vijfde colonne die het regeringsleger zou helpen.⁶⁵ Sonoy probeerde bovendien serieus de discipline onder zijn soldaten te

63 Commissie en instructie Sonoy in Bor, *Oorsprongk*, boek VI, 375-376 [WVO 10062 en 10063]. Aanstelling Batenburg, 28 oktober 1572, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 117v-118v [WVO 2554]. Ten Raai en De Bas, *Het Staatsche leger I*, 222, 260.

64 Swart, *Willem van Oranje*, 51-54. Bor, *Oorsprongk*, boek VI, 400-401, 424. Rekening Gouda, 1574, NA, Rekenkamer ter Auditie, nr. 337, fol. 16v-17.

65 Swart, *Willem van Oranje*, 62-63. Bor, *Oorsprongk*, boek VI, 413; boek VII, 571; boek IX, 709-711. Van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier*, 126-131, 210-213.

handhaven. Muitende soldaten in 1588 beklagden zich onder andere over het 'scherpe regiment' van Sonoy en zijn kapiteins; zij straffen hen al zwaar om een ei of een eend, 'daer toch weinig aen belangende is'.⁶⁶

Sonoy liet er in de communicatie met zijn kapiteins geen twijfel over bestaan dat hij namens Oranje commandeerde en dat diens maatregelen uitgevoerd moesten worden. Toen kapitein Ruychaver, waarschijnlijk namens zijn soldaten, bezwaar maakte tegen een bepaling dat hun vrouwen niet mee mochten tijdens tochten en aanslagen, maakte Sonoy hem duidelijk dat Oranje het zo wilde, de andere vendels deden het ook, 'dus staet mij daer nyet in te veranderen ende hebt u daer nae te reguleren.'⁶⁷ Oranje schreef Sonoy in november 1573 zelfs voor hoe zijn vendels in garnizoenen te verdelen, klaarblijkelijk voor de winterkwartieren. Voor offensieve operaties zocht Sonoy altijd goedkeuring van Oranje. Deze aanvallen bereikten weinig, maar anderszins bewees hij zich een bekwaam en energiek bevelhebber.⁶⁸ Ook Haultain in Zeeland voldeed, gezien zijn langdurige dienst, voor Oranje blijkbaar goed.

Minder succes had Oranje met het vinden van een opvolger van Lumey als plaatsvervanger dan wel veldcommandant in Zuid-Holland. Deze was nodig om de enorme werklast van de prins te verlichten; hij was zowel opperbevelhebber der strijdkrachten ter land en ter zee, als hoofd van de binnenlandse regering en stuurde daarnaast de buitenlandse politiek. Eerst had Oranje Batenburg bevel gegeven over het 'veltleger' dat te Teilingen lag, maar deze sneuvelde in juli 1573 bij het Manpad in een poging Haarlem te ontzetten.⁶⁹ Daarna benoemde Oranje in augustus de Fransman Bertrand de Poyet tot 'Maitre de camp general', een verfransing van 'maestro de campo general', hetgeen de Spaanse aanduiding was voor het Habsburgse ambt van 'maréchal de l'ost' (veldmaarschalk), de rechterhand en plaatsvervanger van de kapitein-generaal.

66 Bor, *Oorsprongk*, boek VI, 397, 434; boek XXIV, 188.

67 Sonoy aan Ruychaver, 17 maart 1574, RANH, Papieren Ruychaver, nr. 84; zie ook nrs. 81 en 101.

68 D. Velius, *Chroniick van Hoorn etc.* (Hoorn 1648) 231. Bor, *Oorsprongk*, boek VII, 478, 496, 616-618, 621-623. Brieven van Sonoy aan Ruychaver, RANH, Ruychaver, nrs. 17, 30, 84, 101. Van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier*, 88-90, 94-96, 98-100.

69 Aanstelling Batenburg, 9 januari 1573, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 125v [WVO 2572]. Oranje aan Lodewijk van Nassau, 22 juli en 13 september 1573, Groen, *Archives IV*, 175-177, 197 [WVO 4498 en 5803]. Walter Morgan, *Huurling in de Lage Landen 1572-1574*. Duncan Caldecott-Baird ed. (Haarlem 1977) 134, 139.

De graaf van Arenberg had dit ambt bekleed van 1559 tot zijn dood bij Heiligerlee in 1568, waarna Alva in 1569 zijn zoon Don Fadrique de Toledo had benoemd.⁷⁰ In november 1573 maakte Oranje zijn broer Lodewijk tot 'Capiteyne Lieutenant general et Cheff darmee' en daarmee Poyet tot diens ondergeschikte en rechter-hand. Zo had de laatste weliswaar gezag over al Oranjes troepen, mocht deze zelfstandig verplaatsen en steden aanvallen en overvallen, maar alleen Lodewijk mocht troepen werven of ontslaan, het kader benoemen en slag leveren.⁷¹ Lodewijk bevond zich echter in Duitsland, en zijn vurig gewenste overkomst met versterkingen eindigde in mei 1574 met de nederlaag op de Mokerheide, waarin hij en broer Hendrik omkwamen. Poyet had in de tussentijd Geertruidenberg ingenomen, maar daarna weinig noemenswaardigs verricht. Op het moment dat Lodewijk sneuvelde, had hij niet veel gezag meer onder Oranjes soldaten. Hierna is hij in Holland niet meer vermeld.⁷²

Pas het volgende jaar vond Oranje een nieuwe plaatsvervanger in zijn verwant graaf Filips van Hohenlohe. Deze – vanaf november 1575 officieel luitenant-generaal – scheen goed te voldoen en speelde bijvoorbeeld een aanzienlijk rol in de pogingen om Zierikzee te ontzetten in 1576; volgens Oranjes echtgenote Charlotte de Bourbon verschaftte de Duitse graaf 'beaucoup de soulagement'.⁷³ Het was vermoedelijk Hohenlohes onervarenheid die Oranje noopte in deze jaren toch zelf operaties te leiden. In januari 1576 was hij nabij Zierikzee en rond maart 1576 bezocht de prins vanuit Rotterdam, dat als basis fungeerde van de pogingen om Zierikzee te ontzetten en Krimpen te heroveren, de schans tegenover Krimpen. Hij liet hier enkele kapiteins van de ene schans naar de andere verplaatsen.⁷⁴

Van groot belang voor het slagen van de opstand in Holland en Zeeland was Oranjes verhouding met de gewestelijke Statenvergaderingen. Voor veel beslis-

70 Aanstelling Poyet, 1 augustus 1573, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 2-2v [WVO 2324]. Aanstelling Arenberg, 9 augustus 1559, ARAB, Audiëntie, nr. 804, fol. 22-23. Alexandre Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique* III (Brussel en Leipzig 1858) 177-178. Fernando Javier González de León, *The road to Rocroi: the Duke of Alba, the Count Duke of Olivares and the high command of the Spanish Army of Flanders in the Eighty Years War, 1567-1659* (Proefschrift Johns Hopkins University, Baltimore 1992) 18-19, 48, 62. Zie Bijlage A.

71 Aanstelling Poyet, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 2-2v [WVO 2324]. Aanstelling Lodewijk van Nassau, 12 november 1573, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 1-1v [WVO 2323].

72 Swart, *Willem van Oranje*, 80-81. Oranje aan bevelhebbers 'Camp' onder Poyet, 15 mei 1574, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 396-396v [WVO 3163]. Vgl. RSG I, 295.

73 Bor, *Oorsprongk*, boek VII, 617. Charlotte de Bourbon in Groen, *Archives* V, 366 [WVO 9846]; zie ook 373. RSH, 12 november 1575, 6 juli 1576.

74 R. Fruin ed., 'Journaal van Splinter Helmich, soldaat en later hopman in dienst van den lande, van 1572 tot 1589', *Kroniek van het Historisch Genootschap* 31 (1875) 159-281, aldaar 180. 'Costen bydie van Rotterdam gedaen etc.', 18 mei 1576, NA, Rekenkamer ter Auditie, nr. 350, fol. 1v, 7-7v.

singen had hij hun instemming nodig. Deze verhouding was, vooral in Holland, soms uiterst moeizaam. De Staten bemoeiden zich met vele zaken die vóór 1572 tot de competentie van de landsheer hadden behoord, en oude taken werden binnen een nieuwe context uitgeoefend. Van meet af aan had Oranje een Raad naast zich die advies diende te geven over het te volgen regeringsbeleid. Deze was samengesteld uit vooraanstaande burgers en gekozen door hemzelf, maar uit voordrachten van de Staten. Oranje werd weliswaar erkend als militair opperbevelhebber en ging over het gehele militaire beleid, maar regelmatig waren er botsingen over zaken die de standenvertegenwoordiging aan het hart gingen, zoals het geld dat opgebracht moest worden voor de oorlog en de inkwartiering van soldaten. Typerend is het verslag dat enkele edelen uit de Staten van Holland in mei 1575 indienden over de door Oranje met het oog op het komende campagneizoen gewenste verdeling van de vendels in Zuid-Holland. Zij tornden niet aan de verdeling op zich, maar maakten wel bezwaar tegen de verdeling van de nationaliteiten. Zo wenste Leiden geen Fransen, die zich daar schandalig hadden gedragen. Oranje toonde zich met betrekking tot dergelijke verzoeken buigzaam. Anders werd het als de Hollanders bijvoorbeeld poogden troepen af te danken terwijl hij in Zeeland verbleef.⁷⁵ Dit was voor de prins volstrekt onacceptabel.

Hoewel Oranje erkende dat de hoeveelheid troepen aan de beschikbare financiën aangepast moest worden – hij had hier Lumey immers ook toe gemaand – verschilde hij met de Staten van Holland ernstig van mening, net als voorheen de landsheer, over de hoogte van de financiële bijdrage. Oranje wenste in november 1574 voor de troepen in Zuid-Holland 45.000 gulden per maand; de Staten zegden aanvankelijk slechts 30.000 toe en gingen pas overstag na dreiging van Oranje om op te stappen. Veel van dit geld, op te brengen uit imposten en accijnzen, kwam niet binnen of werd door de steden ter plaatse uitgegeven aan oorlogskosten. Over januari 1575 bijvoorbeeld kwam slechts ruim 23.000 gulden binnen, terwijl Gorinchem, Woerden, Oudewater, Schoonhoven, Voorne, Putten en Overflakkee hun opbrengsten reeds ter plaatse hadden gespendeerd.⁷⁶ Hierbij kwam dat Oranje de overeengekomen reductie van het aantal vendels in Zuid-Holland tot dertig niet nakwam. Het aantal compagnieën alhier in dienst was, blijkens de rekeningen van de ontvanger-generaal en thesaurier van Oorlog van Holland, wel sterk gereduceerd, maar in mei 1575 waren er nog ongeveer vijftig. De kosten hiervan

75 Swart, Willem van Oranje, 54. J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand: de ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* (Den Haag 1990) 145-178. RSH, 7 januari, 28 maart, 1, 9 mei 1575.

76 RSH, 1, 12 [WVO 10441], 13, 25 november, 2, 6, 10 december 1574, 19 februari, 15 maart 1575. Swart, *Willem van Oranje*, 56-57.

bedroegen circa 67.000 gulden per maand. Het behoeft geen uitleg dat dit resulteerde in grote betalingsachterstanden onder de troepen en daaruit voortvloeiende problemen.⁷⁷

Oranje had grote moeite zich neer te leggen bij de beperking van de omvang van de krijgsmacht, die het gevolg was van de financiële draagkracht van het gewest. In zijn ogen diende militaire noodzaak de doorslag te geven. In mei 1575 wilde hij 104.000 gulden per maand om de hele krijgsmacht te betalen, van zijn eigen traktement en garde, de hogere ambten, gouverneurs en monstercommissarissen tot de proviand, zestig vendels voetvolk en een vaan ruitertij. Aan Jan van Nassau schreef Oranje in oktober van dat jaar: 'La plus grande faulte qu'avons par deça est de gens et d'artillerie, et procède ceste faulte non pour ne les avoir désiré, mais pour n'avoir le moiien de les payer, ayants mieulx aymé de ne les point avoir eu, que de les mal contenter.' In maart 1576, met op de achtergrond de reeds genoemde operaties rond Zierikzee en Krimpen, deed hij de Staten een voorstel om voor heel Holland en Zeeland per maand 210.000 gulden op te brengen voor 110 vendels en 100 oorlogsschepen. Aangezien het totale aantal vendels in het opstandige gebied op dat moment waarschijnlijk circa 84 was, behelsde dit een toename van ongeveer een kwart.⁷⁸

Het was volstrekt niet vanzelfsprekend dat de inwoners van de opstandige steden de besluiten van de Statenvergadering en Oranje in de praktijk naleefden. Oranje klaagde regelmatig over onwil en ongehoorzaamheid. Veel steden hadden slechts de zijde van de prins gekozen omdat ze geen Spaans garnizoen hadden willen innemen en waren nauwelijks meer geneigd om de troepen van Oranje binnen te laten. Het eigenbelang van de steden bleef sterk domineren. Gouda ging niet in op herhaalde verzoeken van de Staten van Holland om Woerden een stuk geschut te lenen, ondanks de suggestie dat het na de val van Woerden zelf aan de beurt zou zijn. Oudewater gaf geen gehoor aan het advies van Oranje om inundaties in te richten, volgens Pieter Bor omdat daarmee het kostbare hooi verloren zou gaan. De meeste inwoners van de opstandige steden waren nu eenmaal geen fanatieke aanhangers van Oranje en zijn zaak en twijfelden of ze er wel goed aan deden hem te steunen. De angst voor het regeringsleger en de consequenties van een nederlaag was merkbaar. Zierikzee was eind 1575 grif bereid zich op gunstige voorwaarden aan de vijand over te geven. De baljuw, een trouwe aanhanger van de prins, voorkwam dit.⁷⁹ Om toe te zien op naleving van genomen besluiten

77 Rekeningen ontvanger-generaal van Holland in, NA, Paulus Buys, nrs. 20-23. *RSH*, 25 december 1574, 7 januari, 29 maart, 1, 9 mei 1575.

78 *RSH*, 18 februari, 15 mei 1575, 15 maart 1576 [WVO 10133]. Oranje aan Jan van Nassau, 29 oktober 1575, Groen, *Archives* v, 307 [WVO 5223]. Vgl. bijlage D.

79 Van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier*, 72-83. Swart, *Willem van Oranje*, 59-64, 94-95. *RSH*, 11, 16, 20, 24 mei 1575. Bor, *Oorsprongk*, boek VII, 645-646.

zetten Oranje en de Staten, zoals onder de Habsburgers gebruikelijk was, commissarissen in. Reeds in oktober 1573 benoemden zij een drietal voor alle krijgsg zaken. Een jaar later vaardigde Oranje met hetzelfde doel drie van de Raden nevens hem af. Zij mochten justitie, militairen en desnoods geweld gebruiken om uitvoering van besluiten af te dwingen.⁸⁰

De unie van Holland en Zeeland regelde de machtsverhoudingen tussen militairen en inwoners op papier. In eerste instantie gebeurde dit op 4 juni 1575, maar vanwege verzet van Zierikzee tegen erkenning van Oranje als Hoge Overheid in Zeeland, betekende deze unie in de praktijk weinig. Op 25 april 1576 kreeg Oranje, nadat hij weer had bedreigd met aftreden en het belegerde Zierikzee had toegegeven, alsnog zijn zin. Deze unie erkende Oranje als soeverein en hoofd die op alle krijgsg zaken te water en te lande naar goeddunken mocht disponeren, zonder advies of instemming van de Staten, steden of iemand anders. Steden moesten garnizoenen eerst accepteren alvorens bezwaren aan te tekenen. Alleen Oranje mocht troepen laten aannemen of afdanken. Hij moest toezien op de naleving van zijn bevelen, ordonnanties en krijgsg artikelen en overtreders straffen met hulp van de Staten en de steden. Verder mochten Oranjes soldaten zich niet 'vervorderen nogte onderwinden eenige kennis te neemen van Politique ofte Judicieele saaken, binnen ofte buiten de Steeden vallende'. Als een soort dagelijks bestuur naast Oranje kwamen er afzonderlijke Gecommitteerden Raden van Zeeland, Holland en West-Friesland.⁸¹

De Spaanse troepen die in juli 1576 Zierikzee innamen, muitten vrijwel direct. De oorlogsinspanning tegen Holland en Zeeland stortte nu ineen. Deze gewesten ontsloegen vervolgens grotendeels de krijgsmacht die Oranje had opgebouwd. Of dit volledig naar de zin van de prins was is niet duidelijk. De buitenlandse troepen werden afgedankt; er bleven slechts ongeveer 27 Nederduitse en Waalse vendels in dienst in geheel Holland en Zeeland. Naast Sonoy en Haultain bleef Hohenlohe in dienst als luitenant-generaal van Oranje. Tot de prins in september 1577 naar Brussel vertrok, respecteerden Holland en Zeeland over het algemeen zijn gezag. Daarna eigenden Staten en steden zich een groot deel van Oranjes macht toe. In 1578 benoemden de Staten van Holland bijvoorbeeld zelf, als opvolger van de gesneuvelde Heyllingen, Arent van Duvenvoirde tot kolonel van de circa achttien vendels in Zuid-Holland. Oranje bekrachtigde dit in 1581;

80 Ordonnantie 23 oktober 1573 in *RSH* 1565-1574, 609. *RSH*, 3 september, 4 oktober 1574 [WVO 12132]. Henne, *Histoire du règne* III, 184-185.

81 *RSH*, 18 mei 1575, 28 april 1576 [WVO 10134]. Swart, *Willem van Oranje*, 99. Koopmans, *De Staten van Holland*, 122, 189-191.

hierin erkende deze ook dat de Staten de traktementen bepaalden en dat Duvenvoirde in zijn afwezigheid met hen goede correspondentie moest houden.⁸²

Eind januari 1578 maakte Oranje te Brussel een nieuwe artikelbrief en een ordonnantie van oorlog voor Holland en Zeeland. Terwijl in 1573 kapiteins aan de zijde van de rebellen de eed van trouw nog op de koning en Oranje als diens stadhouder hadden afgelegd, was er in de nieuwe eed slechts sprake van Oranje en de Staten. Een jaar later nam de Unie van Utrecht, eigenlijk een uitbreiding van de unie van Holland en Zeeland, deze artikelbrief met bijbehorende eed over. Oranje was aanvankelijk tegen deze unie geweest, vooral vanwege het evidente antikatholieke karakter ervan.⁸³

De generaliteit 1576-1580

Na het overlijden van landvoogd Luis de Requesens in maart 1576 was de regering over de koningsgetrouwe Nederlanden opgedragen aan de Raad van State. De Raad verklaarde de muitende Spaanse soldaten, die veel 'overlast' en weerzin veroorzaakten, tot vijanden van het land en gaf toestemming aan de Staten van Brabant om troepen te werven ter defensie tegen zowel de muiters als tegen Oranjes rebellen.⁸⁴ Voor vele koningsgetrouwe opposanten ging de Raad van State echter niet ver genoeg. Het door hen gewenste bijeenkomen van de Staten-Generaal en onderhandelingen over vrede met de rebellen bleven bijvoorbeeld uit. Mogelijk was het mede de hertog van Aerschot, zelf lid van de Raad, die de arrestatie van de Raad van State op 4 september 1576 instigeerde, maar ook Oranje is als aanstichter genoemd. Bij de coup waren namelijk Brabantse soldaten betrokken, waarover de heer van Heeze bevelhebber was; Oranje was zijn peetvader en onderhield een vertrouwelijke relatie met hem. Aerschot was de meeste prominente van de zogenaamde 'middengroep' van Nederlandse edellieden.

82 Ten Raaij en De Bas, *Het Staatsche leger* I, 43, 122, 142, 211, 221, 265. Swart, *Willem van Oranje*, 99-100, 159-160. 'Verteekeniss van t krijchsvolk der geunieerde provincien', vermoedelijk 1578, KHA, A 11/XII 5. Bekrachtiging benoeming Duvenvoirde door Oranje, 7 december 1581, HATD, nr. 831 [WVO 11841].

83 Eed 1573 achterin monsterrol Schetter, 22 mei 1573, NA, Paulus Buys, nr. 32. Artikelbrief 23 januari 1578, NA, Paulus Buys, nr. 37 [WVO 11016]; ordonnantie idem, NA, Paulus Buys, nr. 38 [WVO 12573]. Swart, *Willem van Oranje*, 161-162.

84 Akte Raad van State, 28 juli 1576, NA, Matthias en de Raad van State nevens hem, nr. 21.

Zij waren katholiek en loyaal aan de landsheer, maar wensten tot een vergelijk met Oranje en Holland en Zeeland te komen.⁸⁵

De eerste resoluties van de Staten-Generaal – het betrof in eerste instantie slechts afgevaardigden van Brabant, Henegouwen en Vlaanderen, die geheel op eigen initiatief vergaderden – dateren van 25 september 1576 en behelsden pogingen militair orde op zaken te stellen. De Staten traden in het prerogatief van de koning en benoemden zelf een nieuw oppercommando, met Aerschot als nieuwe opperbevelhebber, Filips graaf van Lalaing, stadhouder van Henegouwen als diens plaatsvervanger (luitenant-generaal) en Antoine de Goignies als ‘marischal du camp’. De laatste was feitelijk de nieuwe ‘marechal de l’ost’, nu wel ‘grand marischal de camp’ genoemd. Verder besloten de Staten dat er ‘ung camp’ (een veldleger) moest komen om tegen de muiters te vechten. De Raad van Oorlog, met naast genoemde bevelhebbers nog acht edellieden, was bedoeld als hoogste orgaan van de strijdkrachten en moest het veldleger dirigeren, waarvoor ‘tous du Conseil de Guerre fussent mandéz pour tenir tous les jours conseil.’⁸⁶

In oktober en november 1576 vergaven de Staten-Generaal andere hoge militaire ambten. Op advies van de Raad van State, waarvan Aerschot sedert september het eerste lid was, kreeg diens halfbroer de markies van Havré een aanstelling als generaal over de cavalerie. Een ander lid van de Raad van State werd ‘général des vivres’ met een eigen luitenant. Verder kwam er een generaal over het voetvolk en een tijdelijke vervanger voor Goignies die te Antwerpen door de Spanjaarden was gevangengenomen. Al deze gebruikelijke Habsburgse militaire ambten – zij bestonden reeds in de jaren 1550 – werden nu met commissies van de Staten-Generaal bekleed door katholieke Nederlandse edellieden uit genoemde ‘middengroep’, die op dit moment de regeringsorganen domineerde. Alva, die een sterke afkeer van hen had, en zijn opvolger Requesens hadden de Nederlandse adel buiten het oppercommando van het koninklijke leger gehouden, hetgeen sterk had bijgedragen aan de onvrede van de adel met het bestuur van de Nederlanden.⁸⁷

85 Swart, Willem van Oranje, 109-112. Gustaaf Janssens, ‘*Brabant in het verweer*’: *loyale oppositie tegen Spanje’s bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese, 1567-1578* (Kortrijk-Heule 1989) 263-309, 313-314. H.G. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments: the Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries* (Cambridge etc. 2001) 260-266.

86 ARAB, Rekenkamer, nr. 25546, fol. 9, 195v. RSG I, 4-5, 98 (citaat), 106-107, 153.

87 RSG I, 4, 84-85, 93, 98, 101, 366. Brieven Arend van Dorp I, 453-455. González de León, *The road to Rocroi*, 62, 65-66. Henne, *Histoire du règne III*, 175-179. Instructie generaal van de vivres, 12 april 1557, *ROPB* VII, 172-175; vgl. 191. De generaal van de vivres was de heer van Frésin met Johan Corpels als luitenant, Karel graaf van Arenberg werd generaal van het voetvolk. De heer van La Motte verving Goignies. Zie Bijlage A.

Het vergelijk tussen de loyale gewesten en Holland en Zeeland kwam met de Pacificatie van Gent van 8 november 1576; de partijen vonden zich hierin vooral in de algemene afkeer van de vreemde troepen. Deze moesten de Nederlanden verlaten, maar netelige punten zoals de religie bleven onaangeroerd. De koning had ondertussen Don Juan van Oostenrijk als nieuwe landvoogd en kapitein-generaal naar de Nederlanden gestuurd. Deze werd geconfronteerd met een Staten-Generaal die verdeeld waren over de voorwaarden waarop ze bereid waren hem te accepteren. In de Unie van Brussel van 9 januari 1577 – die ook Holland en Zeeland tekenden, ofschoon het katholicisme hierin als enige ware godsdienst gold – besloten zij in ieder geval de Pacificatie te willen handhaven. Don Juan verklaarde zich na onderhandelingen in het Eeuwig Edict van 12 februari 1577 bereid de Pacificatie te accepteren, zij het met grote weersin. Holland, Zeeland en Oranje weigerden echter het Edict te accepteren. De prins vond dat Don Juan niet te vertrouwen was, maar zijn invloed in Brussel was op dat moment niet groot. De Staten-Generaal weigerden bijvoorbeeld Oranje naar Brussel uit te nodigen, ondanks verzoeken hiertoe van de Brusselse burgerij.⁸⁸ Omdat de Spaanse soldaten de Nederlanden verlieten en vrede nu in het verschiet leek te liggen, krompen de Staten-Generaal hun krijgsmacht in. Zij gaven eind april opdracht om door enkele gewesten gelichte troepen ter afdanking terug te sturen. De bekleeders van de hoge ambten boden hun ontslag aan. Lalaing nam in mei ontslag omdat zijn 'estat' was afgelopen en Don Juan officieel kapitein-generaal was. De volgende maand gaf Havré zijn aanstelling als generaal van de cavalerie terug.⁸⁹

Don Juan was zeer ontstemd over de positie die hij had moeten aanvaarden en was ervan overtuigd dat alleen militair optreden hierin verandering kon brengen. Eind juli 1577 maakte hij zich meester van de citadel van Namen. Hoewel hij daarna met de Staten-Generaal bleef praten, riep hij in het geheim de Spaanse troepen reeds terug. De Staten begonnen hun krijgsmacht opnieuw in te richten en benoemden een nieuw oppercommando uit de adellijke 'middengroep'. Lalaing werd aanvankelijk generaal over de infanterie, maar accepteerde na veel excuses over zijn gebrek aan ervaring en capaciteiten, namens koning en Staten-Generaal het opperbevel over de krijgsmacht. Als voorwaarde stelde hij onder andere de handhaving van de bepalingen van de Unie omtrent de katholieke religie en gehoorzaamheid aan de koning. Er kwam verder een nieuwe generaal van de cavalerie, een generaal van de artillerie met plaatsvervanger.

88 Janssens, *'Brabant in het verweer'*, 311-314, 317-336. Swart, *Willem van Oranje*, 113-128. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments.*, 268-275.

89 RSG I, 346, 351, 356. Obligaties voor de ruitery van Nicolaes van Amstenrode, 11 april 1577, NA, Staten-Generaal, nrs. 50C en 50D.

François de La Noue (1531-1591), veldmaarschalk van de Staten-Generaal 1578-1580. Zijn bijnaam 'Bras-de-fer' (IJzerarm) verwijst naar de prothese die zijn in 1570 in de strijd verloren linkerarm verving. Uit: Emanuel van Meteren, *Historien der Nederlanden, en haar naburen oorlogen tot het iaar 1612* (Dordrecht 1647) fol. 172v. (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)

Goignies werd opnieuw veldmaarschalk. De functies van sergeant-majoor (chief du guet de l'Armee) en kwartiermeester (mareschal des logis) van het leger werden niet door edellieden vervuld.⁹⁰ Voor de militaire politie en rechtspraak

90 Emmanuel de Lalaing, *Mémoires sur Emmanuel de Lalaing, baron de Montigny*. J.-B. Blaes ed. (Brussel en Den Haag 1862) 1-2. Janssens, 'Brabant in het verweer', 339-346. RSG I, 369, 370, 378, 387, 391, 392, 413. RSG II, 197. *Besluiten van de Staten Generaal der Nederlanden*. J.C. de Jonge ed. I (Den Haag 1828) 293-295, 296-298. Ten Raa en De Bas, *Het Staatse leger* I, 33-34. Henne, *Histoire du règne* III, 148-151, 175-182. Roosens, 'De keizerlijke artillerie', 117-118, 125-130.

ressortierend onder de veldmaarschalk, benoemden de Staten een 'capitaine de justice' en een tweetal rechtsgeleerden als 'auditeurs du camp', ambten in 1553 of 1554 door Karel v gecreëerd. De continuïteit met de Habsburgse militaire structuur blijkt ook uit de benoeming van Jerome Baccart, de luitenant(-generaal) van de artillerie, die reeds sedert 1553 hierin diende en in 1581 klaagde dat zijn traktement uit bezuinigingsoverwegingen niet was 'comme danchienne coustume'.⁹¹

Don Juans onberekenbare optreden verbeterde Oranjes positie en vooruitzichten in de zuidelijke provincies. Aanhangers onder de Brusselse burgerij intimideerden in september 1577 de Staten-Generaal om Oranje naar Brussel uit te nodigen. Na zijn aankomst aldaar versterkte de prins zijn machtspositie verder door zijn partijgangsters de Staten-Generaal te laten 'overreden' hem tot ruwaard (gouverneur) van Brabant te benoemen, een positie normaliter voorbehouden aan de landvoogd. Aerschot, inmiddels stadhouder van Vlaanderen, was hier zeer onttemd over. Het wantrouwen van de 'middengroep' jegens Oranje en zijn protestantse aanhang was groot. Sedert de Pacificatie van Gent had het protestantisme tot hun onvrede in de loyale gewesten weer de kop opgestoken, mede door toedoen van teruggekeerde ballingen en troepen van Oranje in garnizoen in bijvoorbeeld Gent. Het was de 'middengroep' met Aerschot die aartshertog Matthias van Oostenrijk, een broer van de Duitse keizer Rudolf II, uitnodigde naar de Nederlanden te komen om landvoogd te worden. Zo hoopten zij na het conflict met Don Juan een eigen politieke koers te varen en toch de band met de koning te behouden. Aerschot zou, als hij Matthias beheerste, bovendien Oranjes ambities kunnen indammen. Het was echter Oranje die Aerschot uitschakelde. Met zijn medeweten plaatsten radicale calvinisten, toen ze in Gent de macht overnamen, Aerschot en een aantal anderen onder arrest. De hertog kwam korte tijd later vrij maar speelde geen rol van betekenis meer. Oranje overreedde daarop de Staten-Generaal hem te benoemen tot luitenant-generaal van Matthias. Het was voor iedereen duidelijk dat Oranje de aartshertog volledig domineerde en dat hij nu feitelijk hoofd van de regering was geworden.⁹²

Kort nadat Matthias en Oranje de eed hadden afgelegd leed het Staatse veldleger op 31 januari 1578 bij Gembloers een zware nederlaag die paniek deed uitbreken. De Staten-Generaal verhuisden naar Antwerpen en besloten 'pour la meilleure et plus prompte expédition et direction des affaires de la guerre' de hele leiding hierover aan Matthias, Oranje en de Raad van State over te laten. Op 13 februari kwam daarbij het recht om alle troepen te lichten van welke natie dan

91 A.L.P. de Robaulx de Soumoy, *Étude historique sur les tribunaux militaires en Belgique* (Brussel 1858) 39. Baccart in ARAB, Audiëntie, nr. 578, fol. 312 [WVO 7545]. Kuypers, *Geschiedenis van de Nederlandsche artillerie II*, 248-249.

92 Janssens, 'Brabant in het verweer', 346-363. Swart, *Willem van Oranje*, 129-131, 135-141. Parker, *The Dutch Revolt*, 183-186.

ook. Oranjes gezag over de Staatse krijgsmacht nam hiermee sterk toe; zonder zijn instemming werden geen besluiten genomen. De bevoegdheden met betrekking tot de oorlogvoering waren hiermee echter geenszins duidelijk afgebakend. De Staten eisten aanvankelijk alleen ervaren chefs van het leger, die de taal van hun soldaten konden spreken en geen met elkaar onverenigbare ambten mochten hebben. Zij moesten evenwel het benodigde geld innen en uitbetalen aan de troepen en bemoeiden zich uit dien hoofde toch veelvuldig met krijgszaken.⁹³

De Staten-Generaal ontsloegen Lalaing omdat hij zonder instemming in januari het legerkamp had verlaten en afwezig was tijdens de slag bij Gembloers. In maart 1578 benoemden zij de graaf van Boussu, een ander lid van de 'midden-groep', tot 'général de l'armée de pardecha'.⁹⁴ Waarschijnlijk probeerde Oranje zo de katholieke edelen zoet te houden. Daarnaast bezorgde de prins echter zijn eigen mensen functies. Als opvolger van Goignies, die bij Gembloers gevangen was genomen, kreeg de gematigde hugenoot François de La Noue een aanstelling als veldmaarschalk. Deze behoorde op dat moment tot de kring van François hertog van Anjou, die de Staten-Generaal militaire hulp had aangeboden, en hij was in 1572 met Lodewijk van Nassau in Bergen (Henegouwen) geweest. Oranje wilde hem het volgende jaar in Holland inzetten. Oranjes protégé Hohenlohe kwam ook in dienst van de Staten-Generaal en zijn broer Jan van Nassau werd stadhouder van Gelre. Een staat van de militaire hoge ambten die Oranje in 1578 of 1579 bij de Staten-Generaal indiende, omvatte alle reeds genoemde functies met daarenboven zijn familieleden: zwager Günther graaf van Schwarzburg, die enkele vanen Duitse ruitery leidde, en Hohenlohe. De laatste verdiende maar liefst 2.000 gulden per maand, evenveel als de 'general de l'armée'.⁹⁵

Om nogmaals het eendrachtig optreden tegen de Spaanse politiek te benadrukken, hadden alle opposanten hiertegen in december 1577 de Tweede Unie van Brussel, ook wel Nadere Unie genoemd, gesloten. Maar dit kon de toenemende onvrede van de katholieken aan Staatse zijde niet verhelpen. De Gentse calvinisten breidden in 1578 hun revolutie uit naar bijna alle Vlaamse steden, terwijl de protestanten in het noorden in katholieke steden als Goes, Haarlem en Amsterdam de macht overnamen; de nieuwe machthebbers verboden de katholieke religie. Muitende Staatse Waalse soldaten, meest katholiek, maakten zich in oktober 1578 meester van Menen en beoorloogden vandaar de Vlaamse calvinis-

93 Janssens, *'Brabant in het verweer'*, 371-373. rsg ii, 148 (citaat), 151. J.C.H. de Pater, *De Raad van State nevens Matthias (1578-1581)* (Den Haag 1917) 66-69, 71-72, 78.

94 rsg ii, 146, 165, 189. Willem Baudartius, *De Nassausche oorloghen* (Amsterdam 1615) 294.

95 Benoeming Hohenlohe 5 september 1578 in NA, Staten-Generaal, nr. 129. 'Estat en brieff exhibe par Monseigneur le Prince d Oranges a messieurs les Estatz generaux de tous traictemens etc.', KHA, A 11/XII 5 [niet in WVO]. Groen, *Archives IV*, 194 [WVO 5803] en VI, 401 en 418. Ten Raai en De Bas, *Het Staatse leger I*, 155-156.

ten. In de Unie van Atrecht van 6 januari 1579 verlieten Artesië en Henegouwen het Staatse kamp en verzoenden zich kort daarop met Filips II, evenals de meeste andere Waalse gewesten. De Waalse muiters en de meeste katholieke edelen, voor zover nog aanwezig, volgden hen.⁹⁶ De Staatse generaals van de cavalerie en artillerie waren bijvoorbeeld in 1578 al vertrokken, terwijl de generaal van de vivres gevangenzat wegens communicatie met de vijand. Boussu was in december 1578 overleden. De nieuwe generaal van de artillerie, afkomstig uit de familie Croy, had het ambt nooit aanvaard en keerde net als de rest van zijn familie terug naar de koning. De laatste telg uit het geslacht Lalaing die het Staatse kamp verliet was in maart 1580 de graaf van Rennenberg, stadhouder van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel.⁹⁷

Filips II had de overgang van de edelen vergemakkelijkt doordat hij het beleid jegens hen had veranderd. Hij had de prins van Parma, die de op 1 oktober 1578 overleden Don Juan was opgevolgd als landvoogd, opgedragen de Nederlandse edelen voor zich te winnen met hoge militaire functies. De graaf van Mansfeld, de stadhouder van Luxemburg, werd 'maestro de campo general' – volgens de koning 'maréchal de nostre host' – en diens zoon later generaal van de artillerie, terwijl de voormalige Staatse generaal van de ruitery, Robert de Melun, burggraaf van Gent en markies van Richebourg, van Parma hetzelfde ambt kreeg.⁹⁸

De radicalisering van de Opstand schreed verder met de totstandkoming van de Unie van Utrecht van 23 januari 1579, een militair bondgenootschap met een anti-katholiek karakter. Hierin sloten de meeste noordelijke gewesten zich aaneen met Holland als belangrijkste, maar een aantal Vlaamse en Brabantse steden zoals Gent, Brugge, Ieper, Brussel en Antwerpen tekenden ook, evenals Oranje. Een Raad der Nadere Unie gevestigd te Utrecht met aan het hoofd Jan van Nassau, één van de drijvende krachten van de Unie, moest de krijgszaken van de bondgenoten bestieren; Nassau had het recht naar eigen inzicht militaire bevelhebbers aan te stellen. Eind januari benoemde de Raad een aantal eigen ambten, zoals een (superintendent-) generaal van de vivres: de Hollandse edelman Gerrit van Poelgeest, die de Unie namens zijn gewest had ondertekend. De krijgsartikelen en ordonnantie voor de bevelhebbers nam de Unie met wat wijzigingen van Holland over.⁹⁹

96 Janssens, 'Brabant in het verweer', 366-369, 374-375, 380. Jonathan I. Israel, *De Republiek, 1477-1806* (paperback; Franeker 2001) 211-212, 228-230.

97 Baudartius, *De Nassausche oorloghen* 304. RSG II, 189, 247, 674, 757. *Brieven Arend van Dorp*, 454-455.

98 González de León, *The road to Rocroi*, 18-19, 66-67. Van der Essen, *Alexandre Farnèse II*, 263-264. Joseph Massarette, *La vie martiale et fastueuse de Pierre-Ernest de Mansfeld 1517-1604 II* (Parijs 1930) 22, 38, 79. Zie bijlage A.

99 Robert Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*.

Net als voorheen met de Staten van Holland had Oranje nu verschil van mening met de Staten-Generaal over de benodigde hoeveelheid geld ter financiering van het krijgswezen. In februari 1578 gingen de Staten akkoord met 600.000 gulden per maand, mogelijk exclusief de kosten van de artillerie, op te brengen door alle gewesten. In augustus bedroegen de geschatte kosten van de oorlog reeds 900.000 gulden per maand. Dit geld kwam er nooit. De rekening van de thesaurier van Oorlog over februari 1579-februari 1580 laat ruim vier miljoen gulden aan inkomsten en uitgaven zien, een bedrag grotendeels door Brabant opgebracht, zo al niet uit nieuwe belastingen – de gemene middelen – dan via forse leningen van Antwerpse kooplieden.¹⁰⁰ Vlaanderen financierde op de eerste plaats zijn eigen strijd en ook Holland en Zeeland droegen financieel amper bij aan de generaliteit. De laatste twee gewesten betaalden voor de eigen verdediging aan de Unie van Utrecht, al beraamde dit bondgenootschap ook plannen om het sedert februari 1579 belegerde Maastricht te ontzetten; in mei 1579 waren honderd vendels en 1.500 ruiters begroot, te betalen uit de generale middelen. Maar ook hiervan kwam in de praktijk weinig terecht.¹⁰¹

Een teveel aan in dienst genomen troepen verergerde de financiële tekorten. Zo had Oranje een enorme hoeveelheid Duitse ruiters laten komen; meer dan 13.000 paarden die alleen al meer dan 300.000 gulden per maand kostten.¹⁰² Daarnaast was er nog de achterstallige soldij van afgedankte koninklijke troepen die de Staten-Generaal op zich hadden genomen om hen tevreden te stellen. Na de hervatting van de strijd met Don Juan weigerden de Staten de schulden aan 's konings afgedankte Hoogduitse soldaten nog langer te voldoen, maar dit kon niet met de – inheemse – Nederduitse troepen. De ex-regimenten van wijlen de graven van Megen en Boussu hadden bijvoorbeeld elk ongeveer een miljoen gulden tegoed. De enorme tekorten leidden onvermijdelijk tot een crisis. In de zomer van 1580 kostte het de Staten grote moeite om van Antwerpse geldschiet

H.T. Colenbrander ed. (Den Haag 1901) 168, 388. Aanstellingen van commissarissen-generaal van de monsterring, de artikelbrief en de ordonnantie van 28 januari 1579 en de Hollandse documenten van 23 januari 1578, KHA, A 11/XII 5. Rekening van Poelgeest, 1580-1582, NA, Staten-Generaal, nr. 180.

100 De Pater, *De Raad van State nevens Matthias*, 66-71. Baudartius, *De Nassausche oorloghen*, 302. Rekening thesaurier van Oorlog 1579-1580, ARAB, Rekenkamer, nr. 25546, fol. 68 en 216.

101 Swart, *Willem van Oranje*, 164-165, 174-175. Artikelen van Staten-Generaal voor Staten van Holland en Zeeland, 16 september 1578, NA, Paulus Buys, nr. 13. 'Repartitie ofte verdeylinge' van geld geraamd door de Unie voor ontzet van Maastricht en voortzetting van de oorlog in mei 1579, NA, Staten-Generaal, nr. 143.

102 Ten Raa en De Bas, *Staatsche leger* I, 155-156.

150.000 gulden te lenen om te voorkomen dat de weerstand tegen Parma's operaties acuut zou stagneren.¹⁰³

De capabele La Noue deelde de Staten-Generaal in november 1579 mee dat hij naar Frankrijk wenste terug te keren. De Staten hadden hem hard nodig – het Staatse oppercommando was al behoorlijk uitgedund – en bezwoeren hem te blijven, 'iusques à ce qu'il y aurat meilleur apparence de paix'. Hij bleef, maar raakte het volgende jaar krijgsgevangen en speelde geen rol meer in de Nederlanden. Zijn opvolger moest van de Staten-Generaal een intelligent iemand zijn die 'puist parler la langue thioise' [de Dietse taal kon spreken].¹⁰⁴ Oranje had in december 1579 voor een nieuwe generaal van de artillerie gezorgd, de katholieke Zeeuwse edelman Maximiliaan van Kruiningen. Met de dood van Boussu was de Raad van Oorlog, die daarvoor geen rol meer had gespeeld, voorlopig nieuw leven ingeblazen, nu vooral met partijgangers van Oranje zoals Schwarzburg en de hugenoot Antoine de La Garde. Een effectieve rol in de legerleiding speelde deze Raad echter niet; hij is in 1580 voor het laatst vermeld. Aartshertog Matthias, wiens impopulariteit in de Nederlanden in Duitsland geweten werd aan zijn gebrek aan bemoeienis met krijgszaken, zag zijn rol volledig uitgespeeld en verdween van het toneel, evenals zijn Raad van State.¹⁰⁵

Van Anjou tot Leicester 1580-1585

In 1580 was het voor de resterende opposanten van Filips II duidelijk dat deze nooit bereid zou zijn permanente tolerantie van het calvinisme toe te staan of garanties voor de privileges van de Nederlanden te geven. De keuzes waren onderwerping aan de koning of met hem breken en een andere soeverein zoeken. Het kostte Oranje – in juni door de koning vogelvrij verklaard – acht maanden om de Staten-Generaal te overreden de katholieke hertog van Anjou te accepteren, met als doorslaggevend argument de behoefte aan militaire hulp van buiten. Het verdrag van Plessis-les-Tours van september, dat de voorwaarden waarop Anjou geaccepteerd werd omvatte, legde de macht van de Franse hertog sterk aan banden. Hij zou troepen leveren en 2,4 miljoen gulden per jaar krijgen voor de

103 Antwerpse lening 1580, NA, Staten-Generaal, nrs. 72C en 75. Schrijven Hoogduits kapitein, 8 augustus 1584, Ibidem, nr. 154. Afrekeningen regimenten Megen en Boussu, 1577, NA, Kamer der Beden der Generaliteit, nr. 6. Betaling aan regimenten Hierges en Megen, 16 november 1578, Ibidem, nr. 31.

104 Groen, *Archives* VII, 85. RSG II, 669-670 (citaat). RSG III, 79 (citaat).

105 De Pater, *De Raad van State nevens Matthias*, 76-79. RSG II, 674, 726. RSG III, xix-xx.

oorlogvoering, maar de Staten-Generaal bepaalden wie er in zijn Raad van State zou komen, wie het leger zou aanvoeren en hielden zich het recht voor Franse en andere vreemde troepen uit het land te verwijderen. Anjou mocht deze ook nergens zonder toestemming in garnizoen leggen. Zelfs de bevelhebber over de Franse troepen moest voor de Staten acceptabel zijn.¹⁰⁶ De hertog arriveerde pas in de loop van 1581 in de Nederlanden. Nadat de Staten-Generaal in juli van dat jaar Filips II officieel hadden verlaten, zwoeren de afzonderlijke gewesten, Holland en Zeeland uitgezonderd, hem in als vorst. Naast Anjou kwam er een Landraad der Nader Geünieerde Provinciën, een lichaam dat zowel de Staten-Generaal als de Unie van Utrecht vertegenwoordigde; in het gebied van de Unie werkte een subcommissie van dit orgaan als Landraad beoosten Maze.¹⁰⁷

De Staatse militaire leiding was zoals gezegd ondertussen behoorlijk uitgedund; Oranje zelf vulde het hiaat. De Staten-Generaal gaven hem in juni 1581 de bevoegdheid als kapitein-generaal alle militaire aanstellingen te expedieren, als hij maar de clausule invoegde dat zulks geschiedde na voorgaande resolutie of met hun toestemming.¹⁰⁸ In september begon de Landraad met het vervullen van vacante militaire functies. Maar Oranje zat deze raad voor en zijn invloed hierop bleef dus zeer groot. Er kwam een nieuwe veldmaarschalk: de heer van Villers, een broer van Haultain, Oranjes gouverneur in Zeeland. Pierre de Melun, prins van Epinoy, een broer van Parma's generaal van de ruitery, werd generaal van het leger, maar mogelijk alleen in Vlaanderen. In april 1582 kwam er in de aan Oranje persoonlijk gelieerde Arend van Dorp een nieuwe generaal van de vivres. Hierin had Anjou moeten toegeven aan de prins en de Staten, die een Nederlander op deze post wensten vanwege de op te brengen gelden. Wel benoemde de hertog zijn creatuur de graaf van Laval tot generaal van de ruitery, terwijl Oranje en de Landraad in zijn afwezigheid afgelopen september reeds een Nederlander hadden aangesteld. Deze klaagde uiteraard, waarop de Staten-Generaal de zaak aan Anjou lieten, erop vertrouwend dat 'au regard des diverses nations, aucun inconvenient n'advienrat par faulte d'obéir aux commandeurs par faulte d'expérience de commander.'¹⁰⁹

106 Frédéric Duquennois, *L'entreprise du duc d'Anjou aux Pays Bas de 1580 à 1584: les responsabilités d'un échec à partager* (Villeneuve-d'Ascq (Nord) 1998) 81, 258-259.
Mack P. Holt, *The Duke of Anjou and the political struggle during the Wars of Religion* (Cambridge etc. 1986) 134, 139.

107 Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 168, 388. Parker, *The Dutch Revolt*, 197, 201, 205.
108 RSG III, 234, 235.

109 Parker, *The Dutch Revolt*, 201. Swart, *Willem van Oranje*, 40, 151. RSG III, 368-369 (citaat), 370, 375. *Brieven Arend van Dorp* I, 454-456, 476-479. Ten Raa en De Bas, *Het Staatse leger* I, 237, 238.

Ook de bekende problemen rond de financiën staken weer de kop op: Anjou klaagde dat het beloofde geld niet kwam. Een rekening van de ontvanger-generaal van de beden van de generaliteit laat over december 1579 tot maart 1584 amper twee miljoen gulden aan inkomsten zien, waarvan 1,2 miljoen in 1582-1583 was gearriveerd, vrijwel geheel uit Brabant en Vlaanderen. De Staten-Generaal op hun beurt verweten de hertog eind 1582 dat hij teveel troepen in dienst had en te gemakkelijk commissies en kapiteinschappen weggaf. Anjou moest het aantal troepen aanpassen aan de 'contributions et subsides ordinaires de la guerre'.¹¹⁰ Het ongenoegen van Anjou over zijn gebrek aan daadwerkelijke macht en de voortdurende pre-eminentie van Oranje leidden in januari 1583 tot een mislukte poging tot een staatsgreep, die bekend staat als de Franse Furie. Oranje wist de Staten en Anjou in maart voorlopig te verzoenen en probeerde voor het ontzet van Eindhoven een Frans-Nederlandse strijdmacht op poten te zetten. De Franse maarschalk Biron, die in december 1582 met versterkingen in de Nederlanden was gearriveerd, nam het bevel op zich. Het leger was volgens de maarschalk van 'diverses pièces et nations et partant difficile charge.' Er waren maar weinig ervaren kapiteins en de Staatse ruitserij weigerde ronduit Laval te gehoorzamen. Verder moest de bevelhebber van de Staatse Engelse troepen, sir John Norris, niets van Biron hebben. Oranje adviseerde de Staten over de 'officiers' van het leger en deze besloten de staat uit de tijd van Boussu na te zien. Biron's hogere kader was dan ook vrijwel identiek aan dat van 1578. Alle 'chiefz' van het leger zaten in de Raad van Oorlog, aangevuld met een drietal leden van de Staten-Generaal. Wel waren er nu twee veldmaarschalken, de Nederlander Villers en de Fransman La Pierre. Eindhoven capituleerde overigens nog voor Biron de Schelde over was.¹¹¹

Tijdens de voorbereidingen voor deze veldtocht deed zich een conflict voor tussen de generaal van de vivres Van Dorp en de Staten-Generaal, dat nogmaals illustreert dat Oranje en de opstandelingen hun militaire organisatie in de Habsburgse traditie plaatsten. De Staten vroegen de generaal 'oft hy wilt trecken in den legheer naer oude costume van sulcken officiers.'¹¹² Deze weigerde, ondanks een resolutie van de Staten, en produceerde om zijn houding te onderbouwen 'twee staetkens belanghende den stijl van de vivres, d'een van den huise van

110 Staat van gelden ontvangen door ontvanger-generaal Matthias Laurin, NA, Gemachtigde tot het beleid der Financiën 1582/Kamer der Beden 1582-1583, nr. 19A. RSG III, 374-375 (citaat).

111 RSG III, 374-375. RSG IV, 51, 56, 59, 60 (citaat), 62, 64, 67, 69, 70-73, 76. Holt, *The Duke of Anjou*, 180, 190. Duquennoy, *L'entreprise du duc d'Anjou*, 180-182, 183-184.

112 RSG IV, 60.

Bourgoignen en d'ander van Vranckerijck.' Oranje steunde de generaal, waarop de Staten besloten 'volghende het out herkomen van den huysen van Bourgoingen' te handelen, hetgeen betekende dat de onder Van Dorp ressorterende commissaris-generaal naar het veldleger moest.

In juni 1584 volgde eerder genoemde Gerrit van Poelgeest Oranjes protégé Van Dorp op bij de generaliteit. Gezien diens nauwe banden met de Staten van Holland, is dit een indicatie van de toenemende invloed van dat gewest.¹¹³

De bemoeienis van Anjou en de Franse troepen gold vooral het hoofdstrijd-toneel in Brabant en Vlaanderen. De verdediging in het noorden en oosten viel toe aan de lokale stadhouders, maar ook hier was Oranjes invloed op de benoemingen groot. Hijzelf was sedert 1580 stadhouder van Friesland en stuurde de heer van Rummen als zijn luitenant, eind 1583 opgevolgd door Oranjes neef graaf Willem Lodewijk van Nassau, een zoon van Jan van Nassau. Van de laatste vervreemde de prins in deze periode echter steeds meer. De strenge calvinist was ontevreden over Oranjes Fransgezinde politiek, over het merendeels katholieke Gelre en omdat zijn bevoegdheden in het kader van de Unie van Utrecht een dode letter bleven. Hun zwager graaf Willem van den Bergh volgde Nassau in 1581 op als stadhouder van Gelre, maar werd in 1583 gearresteerd omdat hij met de vijand communiceerde.¹¹⁴ Adolf graaf van Nieuwenaar en Meurs, ook een verwant, volgde Van den Bergh in 1584 op. Om de Staatsgezinde krijgsinspanning in Groningen te coördineren had Oranje in 1581 Wigbolt van Ewsum, heer van Nienoord benoemd tot 'Crychsoverste Inde Vriesche Ommelanden'. Als veldcommandanten in de noordelijke gewesten gebruikte de prins veelal Hohenlohe en Norris. Een staat van het 'Veldtleger' onder Norris uit juni 1581 omvatte alle gebruikelijke hoge militaire functies.¹¹⁵ Anjou verliet de Nederlanden in oktober 1583 en overleed het volgende jaar; de Landraad hief zichzelf op. De opstandelingen verloren ondertussen steeds meer terrein aan Parma; bedreigde steden in Vlaanderen en Brabant, zoals Ieper, Gent en Brussel, konden amper op hulp rekenen. Hierdoor viel het gebied van de Unie van Utrecht geleidelijk samen met wat er van de generaliteit was overgebleven. De regering van de Unie,

113 RSG IV, 61, 63 (citaten), 64, 65, 559-560, 562. *Brieven Arend van Dorp* I, 452-454, 457-459; II, 9-12. Koopmans, *De Staten van Holland*, 41, 246.

114 RSG III, 79. RSG IV, 549. Swart, *Willem van Oranje*, 184-186, 243. Ten Raaij en De Bas, *Het Staatse leger* I, 226.

115 Aanstelling Ewsum, 16 mei 1581, GA, Familiearchief Van Ewsum, nr. 198 [WVO 10786]. 'Stant vandie penningen etc.', 17 juni 1581, NA, Teding van Berkhout, nr. 7. John S. Nolan, *Sir John Norreys and the Elizabethan military world* (Exeter 1997) 46. RSG III, 79, 166-168. RSG IV, 549, 566-567, 680.

die in noodlijdende staat verkeerde, ging vanzelf over in die van de generaliteit, met Holland als dominante provincie. Afzonderlijke vergaderingen van gedeputeerden van de Unie waren nu overbodig.¹¹⁶

Filips van Hohenlohe (1550-1606) was na de dood van Oranje in 1584 een van de belangrijkste Staatse generaals. Hij huwde in 1595 met Oranjes oudste dochter Maria van Nassau (1556-1616). Op zijn grafmonument te Öhringen (Baden-Württemberg) uit 1606 heet Hohenlohe 'opperbevelhebber van het leger van de Staten van de Verenigde Nederlanden'. Uit: Van Meteren, *Historien der Nederlanden*, fol. 344. (Koninklijke Bibliotheek, Den Haag)

116 RSG IV, ix-xii, 424-425. RSG V, ix. Parker, *The Dutch Revolt*, 206-207, 213-215. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 388-389.

De moord op Oranje in juli 1584 was een zware slag voor de militaire leiding van de Opstand en moest ondervangen worden. De Friezen kozen nu Willem Lodewijk als stadhouder. Ommelander ballingen hadden hem reeds in mei als zodanig geaccepteerd. Utrecht nam Villers als opvolger van de prins, maar hij raakte in juni 1585 krijgsgevangen; Nieuwenaar nam in zijn afwezigheid het ambt waar.¹¹⁷ Om de oorlogsinspanning centraal te leiden kwam er een nieuwe Raad van State, die zich in tweeën splitste. Een deel vestigde zich eind 1584 te Middelburg om de pogingen het belegerde Antwerpen te ontzetten te sturen. Het andere deel bleef als een soort opvolger van de Landraad beoosten Maze in Utrecht. In 1585, vermoedelijk na de val van Antwerpen, werden de twee delen weer verenigd. Na de vergeefse inspanningen om de Scheldestad te ontzetten, verkeerde de Opstand in een ernstige crisis. Zonder buitenlandse hulp leek het einde nabij. De Staten-Generaal boden koningin Elizabeth I van Engeland de soevereiniteit over de Nederlanden aan. Zij weigerde, maar koos wel openlijk partij voor de Opstand en stuurde Robert Dudley, graaf van Leicester als landvoogd, vergezeld door hulptroepen. Om te veel bemoeienis van de nieuwe landvoogd met hun zaken te voorkomen, benoemden Holland en Zeeland in november 1585, nog voor Leicester was overgekomen, graaf Maurits van Nassau, de zeventienjarige zoon van Oranje, tot hun nieuwe stadhouder.¹¹⁸

Leicester, de Staten-Generaal en Maurits 1586-1589

In januari 1586 legde Leicester de eed af als landvoogd. Hij kreeg het volledige beheer over de oorlogvoering, maar anderszins waren zijn bevoegdheden, hoewel aanzienlijk, niet duidelijk omschreven. De graaf wist het recht af te dwingen zelf leden van de Raad van State te kiezen, zij het uit voordrachten van de Staten-Generaal. Ter financiering van de oorlog zegden Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland hem uit de belastingen 200.000 gulden per maand toe. Leicester genoot aanvankelijk de nodige steun, zelfs in Holland, maar in de volgende maanden joeg hij velen tegen zich in het harnas door enkele omstrede besluiten.

117 Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger I*, 221, 223, 226. Besluit Staten-Generaal op verzoek Ommelanden, 11 mei 1584, GA, Ommelander Archieven, nr. 269.

118 Koopmans, *De Staten van Holland*, 118, 131-132, 134. RSG IV, 448. Gisela Jongbloet-Van Houtte, 'De belegering van Antwerpen belicht vanuit een koopmansarchief. Daniël van der Meulen, gedeputeerde van de Staten van Brabant ter Staten-Generaal (1584-1585)', *BMGN* 91 (1976) 23-43, aldaar 33-34.

Hij verbood de handel op de vijand, deed benoemingen zonder de Staten erin te betrekken en koos partij voor de strenge calvinisten; hij vestigde zich in Utrecht waar dezen aan de macht waren. Verder steunde Leicester in het Noorderkwartier Sonoy, die militaire en burgerlijke bevoegdheden uitoefende die normaliter aan de Staten van Holland en de stadhouder toekwamen. Johan van Oldenbarnevelt, sedert maart 1586 de raadpensionaris van Holland, leidde in zijn gewest de oppositie tegen de landvoogd.¹¹⁹

Leicesters politiek uitte zich ook in de samenstelling van het opperbevel van het Staatse leger. De puriteinse landvoogd deed nieuwe benoemingen uit een groep die hem welgezind was, de protestantse vluchtelingen uit de door Parma heroverde zuidelijke provincies. De katholieke Zeeuw Kruiningen moest het ambt van generaal van de artillerie neerleggen. Voor hem in de plaats kwam de ervaren krijgsman Charles de Levin, heer van Famars, voorheen onder andere gouverneur van Mechelen. Famars kreeg de uit Doornik afkomstige Nicolaas Plucquet als luitenant. De eveneens katholieke Hollandse generaal van de vivres Poelgeest liet Leicester vervangen door Jacques de Grise, heer van Watervliet, hoogbaljuw van Brugge en het Brugse Vrije.¹²⁰ De Engelse expeditionaire strijdmacht die de landvoogd had meegebracht, bezat een eigen opperbevel met onder andere een veldmaarschalk ('high marshal') in sir William Pelham, een generaal van de ruitery, aanvankelijk sir Philip Sidney en na diens dood in oktober 1586 Robert Devereux, graaf van Essex, een 'master of ordnance' en een sergeant-majoor geassisteerd door 'corporals of the field'. Norris voerde het bevel over het Engelse voetvolk.¹²¹

Door in te spelen op de argwaan van de andere gewesten van de Unie jegens het dominante Holland poogde Leicester in de loop van 1586 het laatste gewest in toom te houden. De Hollanders traineerden van hun zijde de levering van geld aan de landvoogd, met name van de extraordinaris bede van 400.000 gulden,

119 Akte geldmiddelen voor Leicester, 1 februari 1586, NA, Staten-Generaal, nr. 111. F.G. Oosterhoff, *Leicester and the Netherlands, 1586-1587* (Utrecht 1988) 64-66, 79-84, 89-97, 123-125. Benjamin J. Kaplan, *Calvinists and libertines. Confession and community in Utrecht, 1578-1626* (Oxford 1995) 169-178. Johan van Oldenbarnevelt I, 121-122. Koopmans, *De Staten van Holland*, 208-209.

120 Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 170. Ten Raai en De Bas, *Het Staatsche leger* I, 240, 241. Kuypers, *Geschiedenis van de Nederlandsche artillerie* II, 249-250. Killigrew aan Leicester, 22 juli/1 augustus 1587, *Correspondentie van Robert Dudley, Graaf van Leycester en andere documenten betreffende zijn gouvernement-generaal in de Nederlanden 1585-1588*. H. Brugmans ed. III (Utrecht 1931) 15.

121 C.G. Cruickshank, *Elizabeth's army* (2^e druk; Oxford 1966) 42-44, 46-51. Rekeningen Engelse troepen in de Nederlanden, 1585-1586, NA, Staten-Generaal, nr. 184. Rekening van William Pelham, 11 juni 1588, NA, Staten-Generaal, nr. 4867.

bedoeld om een leger te velde te brengen, en wilden het leger reduceren; ook Leicester had dus een chronisch geldtekort. Toen de graaf in november naar Engeland terug moest om de koningin van advies te dienen, bevond de situatie zich in een impasse. Leicester liet vastleggen dat in zijn afwezigheid zijn Raad van State het militaire en burgerlijke oppergezag zou voeren en dat er niet getornd mocht worden aan de legersterkte, plaatsing van garnizoenen en militaire benoemingen. Maar Holland probeerde nu zijn zelfstandigheid te herwinnen, ook met betrekking tot militaire zaken. De verraderlijke overgave van Deventer en de schans tegenover Zutphen aan Parma door Leicesters commandanten in januari 1587 werkte als katalysator. De reputatie van de landvoogd en de Engelsen was terstond geruïneerd. In februari gaven de gewestelijke Staten Maurits en Hohenlohe alle militaire gezag in Holland en Zeeland. Leicester zou voortaan Maurits toestemming moeten vragen om ook maar iets te kunnen veranderen aan de militaire toestand in deze twee provincies. Vrijwel tegelijkertijd werd de onafhankelijke macht van de Raad van State ongedaan gemaakt. In maart 1587 had Holland zijn autonomie volledig hersteld en de macht van de centrale regering gebroken.¹²²

Nog dezelfde maand stelden de Staten-Generaal, met Holland als drijvende kracht, de graaf van Solms aan als bevelhebber in Zeeland, hetgeen leidde tot vergeefse protesten van de Engelse ambassadeur. Wijlen Philip Sidney had deze functie vervuld en de Engelsen wensten deze post opnieuw te bezetten. In juni 1587 besloten de Staten zelf een veldleger te formeren, dat de nodige hoge ambten moest krijgen; reductie van de krijgsmacht was gezien de concrete vijandelijke dreiging niet meer aan de orde. De Staten wilden Maurits provisioneel – in afwezigheid van Leicester – als generaal en hoopten ‘dat d'andere heeren mette minste jalousie in den verscreven staet sullen willen respecteren’. Hohenlohe, Nieuwenaar, Norris en Willem Lodewijk verklaarden zich daarop bereid Maurits te accepteren. Deze had zelf op dat moment nog niet besloten de post aan te nemen.¹²³ Was dat misschien om bij mogelijke bezwaren van de andere heren geen gezichtsverlies te lijden? Nieuwenaar bijvoorbeeld had aanvankelijk voor Leicester partij gekozen, maar neigde nu naar de Staten, zeer waarschijnlijk omdat hem weinig keus restte. Hij was voor de betaling van de oorlogvoering in zijn provincies, inclusief zijn eigen traktement, volledig afhankelijk van de Staten-Generaal en Raad van State en dus van Holland. Ook voor bezoldiging van edelen

122 Oosterhoff, *Leicester and the Netherlands*, 85-89, 135-137, 143-150. RSG V, 432, 433-434, 620. Parker, *The Dutch Revolt*, 220-221.

123 RSG V, 596, 617, 632-633, 639-640 (citaat), 642. Ten Raaij en De Bas, *Het Staatse leger* I, 260.

in persoonlijke dienst moest Nieuwenaar bij de Staten zijn.¹²⁴ Bij zijn terugkeer in de Nederlanden in juli 1587 was Leicesters machtspositie vrijwel geheel ontmanteld. Toen bleek dat koningin Elizabeth voorstander was van vredesonderhandelingen met Filips II, verloor de landvoogd ook de steun van de calvinisten, de laatste groep die hem nog had gesteund. Na mislukte aanslagen in september op onder andere Amsterdam, vertrok Leicester in december 1587 voorgoed uit de Nederlanden.¹²⁵ De Staten-Generaal en de Raad van State waren nu op zichzelf aangewezen. Het laatste lichaam raakte in mei 1588 nog meer macht kwijt. Het hield officieel het militaire beheer, maar was volledig ondergeschikt aan de Staten.¹²⁶ Zo kon de Raad bijvoorbeeld eind mei wel voorstellen om 'hooge officieren' als een provoost-generaal, wachtmeester en kwartiermeester te onderhouden, maar gebeurde dit niet omdat de Staten geen financiële ruimte zagen en het onnodig vonden zolang er geen veldleger was. De Staten maakten Leicesters benoemingen echter niet ongedaan. Famars bleef in dienst en kon, na raadpleging van Van Olden-barnevelt, 'insiende desselffs qualiteyt ende 't verlies van zyne goederen' van de Staten zelfs een traktementsverhoging krijgen. De generaal van de vivres Watervliet kreeg pas in 1591 bevestiging in zijn functie.¹²⁷

Over de exacte bevoegdheden van beide genoemde instituties bleef in de praktijk veel verwarring bestaan. De Raad van State maakte zich bijvoorbeeld zorgen over de eed die de stadhouders zouden moeten afleggen en vroeg wat te doen 'alsser in eene sake ofte occurrentie verscheyden commandementen souden commen t'occurreren, welck commandement in sulcken gevalle gepreferert ende achtervolght sal moeten wordden'. De Staten-Generaal antwoordden dat 'de commandementen sullen gedan ende geobediert wordden per gradus (naar rang) ende dat mitsdien daerinne geen confusiën en sullen commen noch vallen'.¹²⁸ Bovendien zouden zij zich alleen met de bevelvoering over krijgsmacht bemoeien als dat noodzakelijk was. In maart 1589 stond het recht om kapiteins te benoemen ter discussie. Een Hollandse afgevaardigde van de Staten stelde dat de provincies

124 Nieuwenaar aan Raad van State, 21 november 1585, NA, Raad van State 1584-1586, nr. 10. Memorie van Nieuwenaar voor Staten-Generaal, 21 oktober 1588, NA, Gecommitteerden van de graaf van Nieuwenaar en Meurs, de Staten van Utrecht en de stad Utrecht, nr. 7.

125 Oosterhoff, *Leicester and the Netherlands*, 171, 174-186. Parker, *The Dutch Revolt*, 221.

126 A.Th. van Deursen, 'De Raad van State onder de Republiek 1588-1795', in: *Raad van State 450 jaar* (Den Haag 1981) 47-91, aldaar 49, 66, 67, 73-77. Idem, 'De Raad van State en de Generaliteit (1590-1606)', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 19 (1964) 1-48, aldaar 21, 23-24, 26-28, 28-38, 48.

127 RSG VI, 137, 144, 169 (citaat). Ten Raai en De Bas, *Het Staatsche leger II*, 266. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 193-197. Wijn, *Het krijgswezen*, 35.

128 RSG VI, 147-148.

dit mochten doen. De Raad vond dit zorgelijk, daar de stadhouders hierin dan naar goeddunken zouden willen voorzien. Het recht moest bij hen blijven.¹²⁹

De macht van de Staten-Generaal bleek ook duidelijk uit hun houding jegens het Staatse opperbevel. Nieuwenaar had hun al in juli 1587 laten blijken dat hij zich niet gerespecteerd en gehoorzaamd voelde als de andere stadhouders. In juni 1588 vroeg hij de Staten opheldering over een tiental punten, waaronder een aantal flagrante schendingen van zijn prerogatieven als stadhouder: hij wilde weten hoe zij 'gemeynt zyn, Syne Genade voortaan te houden, ende te tracteren.'¹³⁰ De uit krijgsgevangenschap teruggekeerde Villers verzocht in februari 1589 zijn ontslag als veldmaarschalk bij de Raad van State, mede uit onvrede over het niet benoemen van een aantal hoge militaire ambten die hij nodig achtte. De Staten gaven daarop te kennen dat hij zijn ambt niet kon verlaten wanneer hij dit wenste, maar dat hij zich in dienst van het land moest laten gebruiken zolang het dit begeerde. Van Leicesters opvolger als bevelhebber van de Engelse hulptroepen, Lord Willoughby, hadden de Staten weinig te vrezen. Hij mocht van de Engelse regering niets ondernemen zonder instemming van zijn door de kroon benoemde plaatsvervanger. Zelfs zijn kapiteins mocht hij niet benoemen.¹³¹

De houding van de Staten-Generaal jegens hun veldmaarschalk in 1589 staat in schril contrast met die in 1579, toen zij La Noue nederig smeekten niet te vertrekken. De Hollanders die de Staten-Generaal nu domineerden waren na het vertrek van Oranje in het najaar van 1577 gewend de uitvoerende macht in eigen handen te hebben. Zelfs het gezag van de prins legde in de jaren 1580 nog maar weinig gewicht in de schaal. Diens zoon Maurits had al helemaal niet het gezag om de Staten tegenwicht te geven. Hij was zeer jong en het ontbrak hem aan een militaire reputatie en ervaring. De verovering van Axel in 1586, dikwijls als eerste wapenfeit aan Maurits toegeschreven, was door Philip Sidney betaald en vermoedelijk georganiseerd.¹³² Sonoy, die nog immer het Noorderkwartier bestierde, weigerde ronduit Maurits te gehoorzamen. Na het vertrek van Leicester moest hij tenslotte het veld ruimen. In maart 1588 stuurden de Staten de ervaren Villers naar Zeeland om Maurits bij te staan. In een brief aan muitende soldaten in Geertruidenberg in april 1589, opgesteld door Van Oldenbarnevelt, werd namens Maurits een beroep gedaan op de reputatie van zijn vader: 'Wy en twyfelen nyet,

129 RSG VI, 449, 462, 467-468.

130 RSG V, 751. Nieuwenaar aan Staten-Generaal, 23 juni 1588, NA, Staten-Generaal, nr. 4867.

131 RSG VI, 137, 455-456. Cruickshank, *Elizabeth's army*, 45. Ten Raaij en De Bas, *Het Staatse leger I*, 238.

132 Swart, *Willem van Oranje*, 159-160, 238-241, 243-247. A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau, de winnaar die faalde* (Amsterdam 2000) 33, 46-47. Rekening kosten inname Axel, 26 februari 1588, NA, Staten-Generaal, nr. 121. Leicester aan Walsingham, 8 juli 1586, *Correspondence of Robert Dudley, Earl of Leicester, during his government of the Low Countries, in the years 1585 and 1586*. John Bruce ed. (Londen 1844) 337-338.

off ghyluyden hebt goede kennisse van de affectie, die h.g. onse heer ende vader alle vromen ruyteren ende soldaten altydts heeft beweesen, ende dat wy daerinne altydts gevolcht hebben het exemple van ons verscreven heer ende vader...'
Famars en Villers leidden de feitelijke operaties tegen de stad.¹³³

In september 1588 legde Maurits de eed af als kapitein-generaal van de troepen in Brabant en Vlaanderen. Dat er geen kapitein-generaal over het hele leger kwam, was waarschijnlijk omdat de Staten-Generaal dit niet wensten; botsingen met de voorgaande opperbevelhebbers omtrent financiën en legersterkte lagen nog vers in het geheugen. Begin oktober 1589 vergaderde de legertop met de Staten-Generaal: Maurits, Hohenlohe, Nieuwenaar en Willem Lodewijk waren aanwezig. Nadat het vorige jaar voor Filips II de Armada in een fiasco was geëindigd en vervolgens Parma's beleg van Bergen-op-Zoom had gefaald, waren ook diens operaties voor dat jaar geheel mislukt. De stuwkracht van zijn offensief leek voorbij, en bovendien moest hij zich van Filips II gereedhouden om in Frankrijk te interveniëren. Dit bood het Staatse leger de ruimte om in het offensief te gaan. Villers was in maart bij Geertruidenberg gesneuveld. De Staten hadden zijn belangrijke aandeel in de oorlog erkend met een graf in de hofkapel op het Binnenhof. Nieuwenaar overleed te Arnhem kort na de vergadering door een ongeluk tijdens een proefneming met explosieven. In de hoop op meer hulp uit Holland verkreeg Maurits de opengevallen stadhouderschappen.¹³⁴

Met zijn neef Willem Lodewijk zou Maurits het komende decennium het Staatse leger succesvol leiden en de positie van de Verenigde Provinciën consolideren. Hierover is reeds veel geschreven, maar valt nog het nodige te onderzoeken. Zo is de rol van de ervaren ondergeschikten van Maurits onderbelicht. Van de graaf van Hohenlohe bestaat een zeer negatief beeld in de Nederlandse historiografie, maar de Staten van Holland waardeerden hem zeer als krijgsman. Ook bij de koningin van Engeland en de koningen van Denemarken en Frankrijk genoot Hohenlohe aanzien.¹³⁵ Maar dit valt buiten het bestek van dit boek.

133 *Cort Verhael van tghene ghehandelt is metten Oversten Sonoy, ende den soldaten leggende binnen Medenblick* (Delft 1588). *Johan van Oldenbarnevelt* I, 158, 172 (citaat). Bor, *Oorsprongk*, boek XXIV, 185-186, 223-224, 233.

134 RSG VI, 173, 174, 271-272, 501, 515. J.R. de Krudop van Ruwiel, 'Het adellijk en patriciërs geslacht De Zoete van Laecke de Villers', *Gens Nostra* 13 (1958) 185-194, aldaar 188. Parker, *The Dutch Revolt*, 221-222, 227. Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 54.

135 De Graaf, *Oorlog mijn arme schapen*, 270, 311, 319. Groen, *Archives* VI, 206; VII, 370. Oorkonden van de Staten van Holland voor Hohenlohe, 10 december 1584 en 10 februari 1585, HZAN, La 165, U 9 en 10. Brieven van Elizabeth I, Hendrik IV van Frankrijk en Frederik II van Denemarken, HZAN, La 165, Bü 9.

Besluit

Net als elders in Europa werd in de Nederlanden de adel geacht leiding te geven aan de strijdkrachten. De edelen zelf zagen dit ook als een belangrijk voorrecht. Hoe groot het aandeel van de Nederlandse adel was dat daadwerkelijk voor het krijgswezen koos, is moeilijk vast te stellen; in Frankrijk bijvoorbeeld lang niet allemaal.¹³⁶ Maar de meest prominente adellijke families van de Nederlanden zagen de hoge militaire ambten als hun prerogatief. Edellieden die gepasseerd werden voor functies waar zij recht op meenden te hebben, voelden zich ernstig gegriefd. Dit trok namelijk hun reputatie in twijfel en kwetste hun eer, twee centrale waarden voor een edelman. Afgunst en gekrenkte eer konden gemakkelijk resulteren in vetes of rancune jegens de centrale regering. In 1554 klaagde Karel graaf van Lalaing bij landvoogdes Maria van Hongarije: 'Si vos majestés avoient aussi grande confidence de nous aultres comme des estrangiers, je croy qu'il en fust plus d'une fois mieulx succédé, et que ne ferions moins que n'ont fair nos prédécesseurs.'¹³⁷ Dat Alva vanaf 1568 de loyale adel waar mogelijk uitsloot van het opperbevel, leverde ongetwijfeld een belangrijke bijdrage aan hun oppositie jegens de koning. Adellijke gevoeligheden verklaren ook waarom de Staten-Generaal in 1587 voor de benoeming van Maurits tot generaal de andere bevelhebbers vroegen ermee in te stemmen;¹³⁸ Oranjes zoon had nog nauwelijks militaire ervaring en reputatie.

Na de mislukte veldtochten van 1568 en 1572 met overwegend Duitse legers, moest Oranje tot 1576 vooral lotgenoten – ballingen en vluchtelingen voor het regime van Alva – gebruiken als bevelhebbers, aangevuld met buitenlanders als Poyet of familieleden zoals zijn broer Lodewijk en Hohenlohe. Het Staatse oppercommando bevatte vanaf 1576 eerst uitsluitend katholieke edellieden, die – zoals gezegd – door Alva waren uitgesloten van het opperbevel. Met de toenemende invloed van Oranje vanaf 1577 deden protestanten, protégés en familieleden van de prins hun intrede. Onder Anjou veranderde er niets wezenlijks. De macht van de Staten-Generaal en het gezag van Oranje waren zo groot dat hij nauwelijks zijn

136 Wood, *The King's army*, 142, 144. Jean Marie Constant, 'The protestant nobility in France during the Wars of Religion: a haven of innovation in a traditional world', in: *Reformation, revolt and civil war*, 69-82, aldaar 76-77.

137 Henne, *Histoire du règne III*, 66-67 (citaat). Over vetes binnen het Staatse leger, met name tussen de Engelsen, bijvoorbeeld Nolan, *Sir John Norreys*, 50-53, 61, 87, 90, 93-100, 104.

138 RSG V, 639-640.

eigen benoemingen kon doen. Pas in 1586 onder de calvinist Leicester verdwenen de laatste katholieke Staatse generaals, Kruiningen en Poelgeest, van het toneel. Toch was de groeiende aanwezigheid van (radicale) protestanten in het Staatse kamp en de beleidsverandering van Filips II betreffende het oppercommando afdoende geweest om de katholieke adel reeds in 1578-1579 merendeels in het kamp van de koning terug te brengen; zij konden nu onder Parma hoge militaire functies krijgen. Een tweetal voorbeelden demonstreert hoezeer edellieden aan militaire functies hechtten en waartoe gekwetste eer kon leiden. De heer van Heeze had zich in 1579 met de koning verzoend, in het bijzonder omdat hij niet was herbenoemd als commandant van Brussel. In 1580 probeerde Heeze weer naar Staatse zijde terug te keren – Parma zou zijn beloften jegens hem niet hebben ingelost – maar de landvoogd liet hem arresteren en na een proces executeren.¹³⁹ De Gelderse krijgsman Maarten Schenck van Nydeggen verklaarde zich in 1585 bereid de koning, voor wie hij in 1577 uit familiebelangen had gekozen, te verlaten. Hij had onmin met Parma en Haultepenne, koninklijk stadhouder van Gelre. Tot de eisen die hij de Staten-Generaal presenteerde behoorde een prominente militaire rol. Hij eiste de functie van veldmaarschalk op. De Staten willigden al zijn eisen in, maar hadden al een veldmaarschalk. Schenck was echter tevreden met een benoeming tot veldmaarschalk van de in Holland in ballingschap vertoevende protestantse keurvorst-aartsbisschop van Keulen en als luitenant van Nieuwenaar.¹⁴⁰

Aan de zijde van de opstandelingen brak tussen 1572 en 1588 steeds weer hetzelfde conflict uit tussen de opperbevelhebber en het civiele bestuur, hetzij de Staten-Generaal of de gewestelijke Statenvergaderingen, over het aantal voor de oorlog benodigde troepen. De eerste – of het nu Oranje, Anjou of Leicester was – wilde, redenerend op grond van militaire noodzaak, meer vendels dan de toegezegde gelden toestonden. Voor zover de bevelhebbers inzagen dat het nodig was om de hoeveelheid troepen aan de beschikbare inkomsten aan te passen, verschilden ze met de Staten van mening over de financiële mogelijkheden. De Staten wensten vooral aanpassing van de troepensterkte aan de door hen toegezegde gelden. Maar zelfs deze penningen kwamen meestal niet, doordat ieder gewest en stad zijn eigen belangen vooropstelde. Vanaf 1588 namen de Staten-Generaal, met het wegvallen van Vlaanderen en Brabant gedomineerd door Holland, zelf het heft in handen. De andere provincies, met name het voor een groot deel door de vijand bezette Gelre en Overijssel, waren voor de oorlogs-

139 Gordon Griffiths, *William of Hornes, Lord of Hèze and the revolt of the Netherlands (1576-1580)* (Berkeley en Los Angeles 1954) 47-51, 64-67, 75-79.

140 H. Ferber, *Geschichte der Familie Schenk von Nydeggen insbesondere des Kriegsobristen Martin Schenk von Nydeggen* (Keulen en Neuss 1860) 152-153, 192-198. Bor, *Oorsprongk*, boek XX 623. Vgl. RSG VI, 476-477.

inspanning sterk afhankelijk van de Hollanders. De keuze voor Maurits als stadhouder in Utrecht, Overijssel en Gelre na de dood van Nieuwenaar, bevestigde dat. De Verenigde Provinciën, een door Holland geleid militair verbond, zetten de strijd voort met een oppercommando voortgekomen uit de Habsburgse traditie en grotendeels gelijk aan die van hun tegenstanders. Onder Maurits zou hier weinig aan veranderen.

Hoofdstuk 2. 'Ich armer Landesknecht'

Europa onderging grote sociale veranderingen gedurende de zestiende eeuw. Een oorzaak hiervan was bevolkingsgroei, hetgeen leidde tot migratie, urbanisatie, een groeiende druk op de voedselvoorziening, prijsstijgingen en een keerpunt in de exploitatie van arbeid en de hoogte van de lonen.¹⁴¹ Het gevolg voor velen was verarming en misère. Voor wie daaruit wilde ontsnappen bood het soldatenleven een mogelijkheid. De in grote delen van Europa endemische oorlogen vereisten immers grote aantallen krijgslieden, vooral het steeds in belang en omvang groeiende voetvolk. Maar dienst nemen bracht zelden werkelijk soelaas. De verarming, die gepaard ging met verlies van status en economische macht en leidde tot proletarisering, deed zich ook gelden in het krijgsbedrijf. Fritz Redlich merkte reeds in 1964 op dat de zogenaamde krijgsartikelen van de voetsoldaten in de loop van de zestiende eeuw steeds meer veranderden van een contract waarin de wederzijdse verplichtingen van betaalheer en krijgsvolk werden vastgelegd, naar een verzameling disciplinaire voorschriften waaraan de laatsten zich hadden te houden en waarin geen sprake was van verplichtingen van de betaalheer jegens hen.¹⁴² Een manifestatie van dit proces was het verdwijnen van de term 'landsknecht' uit het taalgebruik. Nog in 1583 door een Duitse voetknecht gedragen als klaarblijkelijke uiting van zijn gevoel van eigenwaarde, getuige de titel van dit hoofdstuk, heetten Duitse voetknechten tegen 1600 slechts nog 'Soldat'.¹⁴³

Dat het zestiende-eeuwse voetvolk uit het noorden van de Nederlanden de organisatie en instituties van de Duitse landsknechten deelde, is grotendeels vergeten. J.W. Wijn constateerde het in 1949 blijkbaar verbaasd, zag de oorsprong in de Gelderse oorlogen en suggereerde uitheemse origine.¹⁴⁴ Maar de Nederlanden waren officieel een onderdeel van het Duitse Rijk en deelden via de

141 Henry Kamen, *European society 1500-1700* (London etc. 1984) 31-33.

142 Redlich, *The German military enterpriser I*, 121. Ook Burschel, *Söldner*, 133.

143 Redlich, *The German military enterpriser I*, 454. Burschel, *Söldner*, 38-39. Brief landsknecht, 1583, geciteerd in Wolfgang Kunze, *Leben und Bauten Herzogs Erichs II. von Braunschweig-Lüneburg: Katalog zur historischen Ausstellung im Schloss Landestrost, Neustadt am Rübenberge* (Hannover 1993) 179.

Habsburgse dynastie eenvoudigweg dezelfde militaire traditie. Ook in het contemporaine Nederlands was het begrip 'landsknecht' bekend als aanduiding voor (inheemse) voetsoldaat.¹⁴⁵ Duitse historici plaatsen over het algemeen de oorsprong van de landsknechten in de Nederlanden aan het einde van de vijftiende eeuw.¹⁴⁶ En ook de Nederlandse landsknechten kregen met bovengenoemde verarming en proletarisering te maken. Reeds in de jaren 1550 begon de Habsburgse centrale regering, die betere discipline en een meer professionele krijgsmacht wenste, met de inperking en afschaffing van de rechten en de macht van het gewone krijgsvolk. Willem van Oranje, voor wie beter gedisciplineerd krijgsvolk van groot belang was om cruciale steun voor de Opstand te behouden, voltooide dit proces in de jaren na 1572. Hij schafte de landsknechtenorganisatie voor het inheemse voetvolk volledig af.

Om de doorgevoerde veranderingen en de beweegredenen erachter beter te begrijpen en het belang ervan te verduidelijken, zal ik eerst uiteenzetten hoe overheden in de zestiende eeuw een strijdmacht op de been brachten, en zal ik de eigenaardigheden van het landsknechtenwezen uit de doeken doen. Op deze manier komen ook de gevolgen van de proletarisering goed tot hun recht, evenals de problemen van verzet van de soldaten tegen de achteruitgang van hun positie.

Legervorming en soldatenmarkt in de zestiende eeuw

Permanente legers bestonden niet in zestiende-eeuws Europa. In vreedstijd hadden overheden nauwelijks troepen in dienst, alleen de lijfwachten van de vorsten

144 J.W. Wijn, 'Het Noord-Hollandse regiment', 241.

145 *Het Antwerps liedboek* I (Tielt 2004) nrs. 61, 97, 119, 129, 213, 217. C.A. Rethaan Macaré ed., 'Dagverhaal van den veldtogt van keizer Karel V in 1554', *Kronijk van het Historisch Genootschap* 7 (1851) 280-308, aldaar 296-297. Idem ed., 'Veldtogt van koning Philips II tegen Frankrijk in 1557', ibidem, 312-340, aldaar 331, 334, 335. *Het diarium van Egbert Alting 1553-1594*. W.J. Formsma en R. van Roijen ed. (Den Haag 1964) 64. Artikelbrief van Oranje voor inheems vendel 'Lantsknechten', 1 november 1566, NA, Hof van Holland, nr. 41, fol. 99v-100v [WVO 11582].

146 Baumann, *Landsknechte*, 116. Hans-Michael Möller, *Das Regiment der Landsknechte. Untersuchungen zu Verfassung, Recht und Selbstverständnis in deutschen Söldnerheeren des 16. Jahrhunderts* (Wiesbaden 1976) 1, 150, 202, 259. Walther Lammers, *Die Schlacht bei Hemmingstedt. Freies Bauerntum und Fürstenmacht im Nordseeraum. Eine Studie zur Sozial-, Verfassungs- und Wehrgeschichte des Spätmittelalters* (Heide in Holstein 1953) 66. Redlich, *The German military enterpriser* I, 16. Vgl. Martin Nell, *Die Landsknechte. Entstehung der ersten deutschen Infanterie* (Berlijn 1914) 157, 159, 178.

en wat garnizoenen in belangrijke vestingen. De Habsburgse regering van de Nederlanden beschikte voor het begin van de Opstand slechts over 3.200 man voetvolk in grensvestingen en 1.800 gepantserde ruiters (600 gendarmes en 1.200 archers) in de ordonnantiebanden van de hoge adel; de laatste waren oorspronkelijk in 1471 opgerichte permanente compagnieën krijgslieden. Verder was een gedeelte van het artilleriepersoneel, waaronder de generaal en diens twee plaatsvervangers, in permanente bezoldiging.¹⁴⁷ Als er oorlog uitbrak moest de overheid in groten getale troepen, vooral voetvolk, laten werven, door commissies en contracten te vergeven. Overheden gaven commissies aan kapiteins of kolonels om in de eigen territoria troepen te werven. Zij sloten contracten met buitenlandse kapiteins of kolonels. De meest gebruikelijke aanduiding voor dergelijke leveranciers van soldaten is 'militaire ondernemer'; hun compagnie of regiment was persoonlijk eigendom, een financiële investering waar zij winst op probeerden te maken. Waar een kolonel opdracht kreeg een regiment te leveren, benoemde deze zelf kapiteins die als onderaannemers elk een vendel moesten werven. Over het algemeen waren het edellieden, hoewel 'ondernemers' van burgerlijke of zelfs boerenafkomst ook wel voorkwamen.¹⁴⁸

Om verzekerd te zijn van voldoende krijgslieden als er oorlog uitbrak, konden overheden aan 'militaire ondernemers' in vredestijd 'wachtgeld' betalen. De 'ondernemer' was dan verplicht op afroep een bepaald aantal troepen te leveren en mocht geen overeenkomsten met derden aangaan. In een geval uit 1590 had een Kleefse kapitein een aantal soldaten op 'Waergell' staan, waarmee hij een vendel voor de Staten-Generaal wilde formeren.¹⁴⁹ Betrof het 'wachtgeld' slechts relatief korte periodes, Filips II, landsheer van de Nederlanden, onderhield na de vrede met Frankrijk in 1559 in het Duitse Rijk een heel netwerk van edellieden die een jaarlijks pensioen ontvingen. Ook zij moesten in ruil hiervoor troepen leveren wanneer Filips dat wenste en toestemming vragen als ze elders dienst wilden nemen. Oranjes zwager graaf Günther van Schwarzburg had als schuldeiser onenigheid met Filips en ontving geen pensioen, maar was toch aan de vorst verbonden. Zelfs hij vroeg in 1563 via landvoogdes Margaretha van Parma toestemming om voor een ander te mogen vechten.¹⁵⁰

147 Bor, *Oorsprong*, boek IV, 179. Henne, *Histoire du règne III*, 37-38, 83, 85, 87, 94-96. Roosens, 'De keizerlijke artillerie', 117-118, 130.

148 Redlich, *The German military enterpriser I*, 38-41, 106-110. Baumann, *Landsknechte*, 49-50, 52-53, 97, 172-176. Frank Tallett, *War and society in Early Modern Europe, 1495-1715* (Londen en New York 1992) 69.

149 Redlich, *The German military enterpriser I*, 56-57. Jan van Nassau aan Oranje, 9 maart 1578, Groen, *Archives VI*, 303-304 [WVO 5568]. Schrijven magistraat Arnhem, 10 februari 1590, NA, Archief van de Staten-Generaal, nr. 4868.

150 Friedrich Edelmayer, *Söldner und pensionäre. Das Netzwerk Philipps II. im Heiligen*

Als een 'militaire ondernemer' een commissie of contract – in contemporair taalgebruik meestal 'Bestellbrief of 'Bestallung' geheten – had ontvangen, kon hijzelf of een plaatsvervanger daadwerkelijk tot werving overgaan. Het werven geschiedde meestal in of bij steden, zoals voor de landsheer te Groningen in 1556 en 1572 en voor de 'Staeten' bij Montfoort in 1578. Steden waren als agglomeraties, verkeersknooppunten en marktplaatsen zeer geschikt hiertoe. Over de exacte toedracht van het werven is weinig bekend. De uitdrukking de trommel slaan of roeren, die stevast in verband met wervingspraktijken voorkomt, geeft aan hoe de wervers de aandacht trokken. In een voorbeeld uit Hildesheim in 1566 riepen zij vervolgens dat wie de keizer en de koning van Spanje wilde gaan dienen zich moest vervoegen in een genoemd huis, waar ze geld en papieren zouden krijgen.¹⁵¹

Het geld dat deze soldaten kregen was vrijwel zeker het zogenaamde loopgeld, dat voor ruiters aanrijdgeld heette. Hiervan moesten zij van de plaats waar ze dienstgenomen hadden naar de aangewezen verzamelplaats reizen. Duitse rekruten voor de Nederlanden en Frankrijk verzamelden zich meestal aan de Rijn, rekruten voor Italië doorgaans in Zuid-Tirol. Hier geschiedde de eerste monsterring van de nieuwe eenheden door een commissaris van de overheid die hen in dienst had genomen, en legden zij de eed op de krijgsartikelen af. Met deze handelingen ging de soldij in; meestal kregen de soldaten de eerste maand nu uitbetaald.¹⁵² Omdat het voorkwam dat de monsterring op de verzamelplaats niet onmiddellijk geschiedde, eisten Duitsers vaak het 'Nachtgeld' dat was bedoeld om de tijd tot de monsterring te overbruggen. De Staten-Generaal hadden dit bijvoorbeeld in 1578 aan de Duitse ruiters toegezegd, en dezen weigerden zich te laten monsternen als ze niet tegelijk het 'Nachtgeld' uitbetaald kregen.

Römischen Reich (München 2002) 138-140, 174-202, 238, 241-243, 250. Günther XLI. *Graf von Schwarzburg*, 33, 398-400, 407-408, 415-416, 420-421. Gudrun Husmeier, *Graf Otto IV. von Holstein-Schaumburg (1517-1576). Landesherrschaft, Reichspolitik und Niederländischer Aufstand* (Bielefeld 2002) 283-284, 291, 294-295, 296, 298, 301. Vgl. Heike Preuß, *Söldnerführer unter Landgraf Philip dem Großmütigen von Hessen (1518-1567). Aufbau und Verwaltung einer personalen Friedensorganisation in 'Kriegssachen'* (Darmstadt en Marburg 1975) passim.

151 *Diarium Egbert Alting*, 64, 221. *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtheri Jacobi Masius) prior van Stein. Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579*. I.H. van Eeghen ed. II (Groningen 1960) 731. *Chronik des Johan Oldecop*. Karl Euling ed. (Tübingen 1891) 597. M. Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum. Geschiedenis van een jonkersfamilie uit de Ommelanden in de 15^e en 16^e eeuw* (Groningen en Batavia 1938) 138.

152 Parker, *The Army of Flanders*, 30. Redlich, *The German military enterpriser I*, 133. Baumann, *Landsknechte*, 54-56. Bor, *Oorsprongk*, boek XX, 638-639. Contract met ritmeester Kalckreuther, 28 november 1584, NA, Raad van State 1584-1586, nr. 9. Vgl. *CGT I*, 24-25 (noot 2).

De Staten konden dit niet betalen en iedere dag onderhandelen deed het verschuldigde bedrag alleen maar verder oplopen. Later verbonden de Staten duidelijke voorwaarden aan het 'Nachtgeld'. Een overeenkomst uit 1593 bepaalde dat het pas zou ingaan na acht dagen wachten op de eerste monstering.¹⁵³ Voor troepen uit Engeland en Schotland betaalden de Staten tijdens de Opstand aan 'ondernemers' transportkosten per hoofd en paard.¹⁵⁴

'Der Küne Kriegsman Martin Schenck' (ca. 1540-1589), in 1585-1589 plaatsvervangend Staats bevelhebber in Gelre en Overijssel en veldmaarschalk van de protestantse keurvorst-aartsbisschop van Keulen, met links een page of 'jongen'. (bpk/Kupferstichkabinett, Staat-liche Museen zu Berlin. Foto: Jörg P. Anders)

Zoals gezegd krijgen 'militaire ondernemers' deze aanduiding vooral doordat ze winst probeerden te maken op hun eenheden. Maar zij verdienen dit predikaat ook omdat zij op alle niveaus optraden als financiers en geldschietters – en dus een financieel risico namen – voor een overheid die niet de onmiddellijke financiële middelen had om dit zelf te doen. Zo schoten de 'ondernemers' meestal het loopgeld en in ieder geval de eerste maand soldij voor. Ook kochten zij wapens en uitrusting voor hun soldaten. Officieel moesten nieuwe soldaten dit zelf

153 CSP, *Foreign 1578-1579*, 314-316. Overeenkomst 1593, RSG VIII, 72. Akkoord Raad van State en Duitse ruiters, 1 februari 1587, NA, Staten-Generaal, nr. 183. Vgl. Redlich, *The German military enterpriser* I, 483.

154 Ordonnanties voor betaling Engelse troepen, 1578, NA, Kamer der Beden van de Generaliteit 1576-1581, nr. 28. Rekening William Pelham, juni 1588, NA, Staten-Generaal, nr. 4867.

aanschaffen, maar het zal geen verbazing wekken dat rekruten hiervoor doorgaans te arm waren. De ‘ondernemers’ verstrekten dus wapens aan hun soldaten, die hiervoor betaalden door middel van inhouding op hun soldij.¹⁵⁵ Daarnaast beschikte in de Habsburgse Nederlanden ook de centrale overheid over voorraden wapens en rustingen, zoals in het in 1551 opgerichte centrale depot te Mechelen. Deze voorraden kon zij verstrekken aan nieuwe eenheden en de kosten vervolgens korten op de verschuldigde soldij, mogelijk traditioneel op de eerste drie maanden. De opstandelingen zetten deze werkwijze voort. Dit geschiedde door het magazijn dat Oranje in 1573 te Delft oprichtte – later het centrale magazijn van de Verenigde Nederlanden – en de afzonderlijke provinciale magazijnen.¹⁵⁶ Rijkere ‘ondernemers’, zoals Oranje, bezaten zelfs aanzienlijke hoeveelheden geschut dat ze aan de overheid konden lenen; in geval van verlies moest deze de schade vergoeden.¹⁵⁷

De term ‘militaire ondernemer’ heeft echter zijn beperkingen. Wezenlijke delen van hun handelen vallen niet te verklaren uit zuiver financieel winstbejag. Betaling van traktementen en soldij door de overheid ging namelijk altijd moeizaam en bleef niet zelden geheel in gebreke, terwijl de ‘ondernemers’ om een eenheid op de been te brengen vaak zelf geld hadden moeten lenen, soms met hun patrimoniale bezittingen als onderpand. Velen raakten in ernstige financiële problemen.¹⁵⁸ Eer, status en roem waren voor de ‘ondernemers’, zoals gezegd

155 Baumann, *Landsknechte*, 169-170. Idem, *Georg von Frundsberg. Vater der Landsknechte und Feldhauptmann von Tirol. Eine gesellschaftsgeschichtliche Biographie* (München 1984) 211-212, 259-261. Ludwig Welti, *Graf Jakob Hannibal I von Hohenems 1530-1587. Ein Leben im Dienste des katholischen Abendlandes* (Innsbruck 1954) 184-186. William Stuart, CSP, Foreign 1575-1577, 153. Lazarus Muller en Christoffel van Hackeborn, 1582, NA, Staten-Generaal, nr. 126. Vgl. Preuß, *Söldnerführer*, 419-424 en 444-453.

156 Roosens, ‘De keizerlijke artillerie’, 118, 120-121. Idem, ‘Het arsenaal van Mechelen’, 176, 178-180, 184, 244. Instructie Oranje voor depot Delft, 1 december 1573, NA, Rekenkamer ter Auditie, nr. 346, fol. 1-2v [WVO 12617]. Akte Johan Filips graaf Falckenstein zu Obersteyn, 12 april 1587, NA, Staten-Generaal, nr. 188. Michiel de Jong, ‘*Staat van Oorlog*’. *Wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1585-1621* (Hilversum 2005) 29-30, 35, 37-40.

157 Rekest Filips van Hohenlohe met apostille 31 juli 1581, NA, Staten-Generaal, nr. 126. L.F.W. Adriaenssen, ‘De vuurmonden van de Zwijger’, *“De Oranjeboom”*. *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda* 37 (1984) 15-35, aldaar 17-23.

158 Möller, *Das Regiment*, 9-10. Redlich, *The German military enterpriser* I, 32-33, 62-68, 99-104, 140. Baumann, *Landsknechte*, 169-170. Husmeier, *Graf Otto von Holstein-Schaumburg*, 286, 290-293, 303-304, 306, 309, 310-311, 316-319. Christoffel van Hackeborn, 1582, NA, Staten-Generaal, nr. 126. Engelbrecht van Beelhem, 22 december 1578, NA, Staten-Generaal, nr. 227A. *RSH*, 21 september 1574, 18 februari 1575.

meest van adel, minstens even belangrijk als geld en de overheden, meestal vorsten, waren een belangrijke bron voor al deze zaken. De 'ondernemers' zaten in netwerken van relaties – politiek, religieus en sociaal – die hen bonden aan de overheden die troepen nodig hadden. Filips II bijvoorbeeld bond de 'ondernemers' nader aan zich door hun functies – in zijn hofhouding of anderszins – en pensioenen te geven. Dit verklaart waarom in zijn dienst steeds weer dezelfde namen opduiken, zoals Eberstein, Bollweiler, Hohenems en hertog Erik II van Brunswijk-Lüneburg.¹⁵⁹ Lazarus Muller, die in 1572 en 1578 voor de Nederlandse opstandelingen een regiment op de been bracht, was al in 1568 werkzaam voor Oranje.¹⁶⁰

De aanduiding 'soldatenmarkt' is evenzeer enigszins misleidend, aangezien vraag en aanbod wel in zekere mate golden, maar sociale en politieke druk deze markt vervormden. Dit is evident in het Duitse Rijk, dat een groot reservoir aan krijgslieden bezat waaruit behalve de keizer en inheemse vorsten veel buitenlandse overheden probeerden te putten. In 1557 verbood de keurvorst van Saksen wervingen van Filips II op zijn grondgebied; keizerlijke lichte troepen tegen de Turken had voorrang.¹⁶¹ Tijdens de Opstand probeerden met de opstandelingen sympathiserende Duitse vorsten soms met succes rekrutering voor de koning te dwarsbomen. Zo vond Erik van Brunswijk eens maar zeventien man op de aangewezen verzamelplaats. Verder poogden deze vorsten de aankomst van Filips' troepen in de Nederlanden zoveel mogelijk te vertragen.¹⁶² 'Militaire ondernemers' gebruikten waar mogelijk hun status, reputatie en sociaal gewicht om soldaten te krijgen. De werving kon dan quasi-feodale trekken krijgen. Uitgesproken quasi-feodaal was het expeditieleger waarmee de graaf van Leicester in 1585 in de Nederlanden arriveerde. Het bestond in hoge mate uit cliëntèle van de bevelhebber. Twee compagnieën bestonden bijvoorbeeld

159 Redlich, *The German military enterpriser* I, 59-61. Edelmayer, *Söldner und pensionäre*. 125-131, 151-165, 174-202, 238, 241-243, 250. Günther XLI. *Graf von Schwarzburg*, 165-166, 178-179, 328. Husmeier, *Graf Otto von Holstein-Schaumburg*, 284, 291, 300, 306-307. David Potter, 'The international mercenary market in the sixteenth century: Anglo-French competition in Germany, 1543-1550', *The English historical review* 111 (1996) 24-58, aldaar 54-56.

160 Muller aan Oranje, 22 juni 1568 en Oranje aan Muller, 23 juni 1568, HHSABW, Abt. 170 III, 1568 [WVO 1611 en 1613]. Bor, *Oorsprongk*, boek VI, 372, 377. Staat Muller, 7 juni 1578, NA, Staten-Generaal, nr. 227A.

161 Potter, 'The international mercenary market', 44, 53, 58. Günther XLI. *Graf von Schwarzburg*, 201-202, 204, 214-215, 414-415, 419. E.O.A. Hedegaard, *Landsknægtene i Danmark i det 16. århundrede. En kulturhistorisk studie* (Helsingør 1965) 23, 45, 145, 148.

162 Groen, *Archives* III, 461-462; idem VI, 303-304 [WVO 5568]. CSP, *Foreign* 1575-1577, 199, 235; Idem 1577-1578, 601.

volledig uit 'vrijwilligers' van zijn eigen landgoederen in Noord-Wales.¹⁶³ De Nederlanden waren een integraal onderdeel van de 'soldatenmarkt', niet alleen als importeur van krijgslieden, maar ook als exporteur. Gelderse, Vlaamse en Hollandse soldaten vochten in 1476 voor de Bourgondische hertog Karel de Stoute tegen de Zwitsers. Daarna zijn Nederlandse soldeniers regelmatig in Noordwest-Duitsland gedocumenteerd, bijvoorbeeld in 1519 rond Hildesheim en in 1534-1535 bij Münster.¹⁶⁴ In 1544-1545 huurde de Engelse koning Hendrik VIII op het vasteland hulptroepen die deels uit de Nederlanden afkomstig waren.¹⁶⁵ Karel V, die in 1522 zijn Nederlandse bezittingen goed achtte voor minstens 30.000 man voetvolk, verbood in 1550 onderdanen uit de noordelijke gewesten naar Bremen te vertrekken om soldaat te worden. Het jaar daarop volgde, met het oog op de Franse dreiging, een soortgelijke ordonnantie voor de zuidelijke provincies.¹⁶⁶ Tijdens de Opstand vonden inheemse krijgslieden genoeg emplot in eigen land; het koninklijke leger telde er na 1572 doorgaans minstens 20.000. De rebellen hadden meestal een veel kleiner gebied om uit te rekruteren. Rond 1588 waren bijvoorbeeld alleen Friesland, Utrecht, Holland en Zeeland nog volledig onder hun gezag. Met het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) daalde de vraag naar soldaten in de noordelijke Nederlanden en bood het buitenland perspectieven. Zweden in 1612 en 1615 en Venetië in 1616-1617 trokken van hier soldaten aan.¹⁶⁷

163 Simon Adams, 'The gentry of North Wales and the Earl of Leicester's expedition to the Netherlands 1585-1586', *The Welsh history review* 7 (1974) 129-147, passim. Idem, 'A puritan crusade? The composition of the Earl of Leicester's expedition to the Netherlands, 1585-1586', in: P. Hoftijzer ed., *The Dutch in crisis, 1585-1588. People and politics in Leicester's time: papers of the annual symposium of the sir Thomas Brown Institute, 27 November 1987* (Leiden 1988) 7-34, aldaar 15, 19-23.

164 *Chronik Oldecop*, 68. Henning Brandis' *diarium*. *Hildesheimische Geschichten*. Ludwig Hänselmann ed. (Hildesheim 1896) 227, 229. Karl-Heinz Kirchhoff, 'De belagering Münsters 1534-35. Militärische Maßnahmen und politische Verhandlungen des Fürstbischofs Franz von Waldeck', *Westfälische Zeitschrift. Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde* 112 (1962) 77-170, aldaar 78, 81, 93, 113, 128. Richard Vaughan, *Charles the Bold. The last Valois Duke of Burgundy* (Woodbridge 2002) 385-386, 397. Hans-Achim Schmidt, *Landsknechtswesen und Kriegsführung in Niedersachsen 1533-1545* (Hildesheim 1929) 3, 38, 40, 44, 50, 52.

165 Hartgerink-Koomans, *Het geslacht Ewsum*, 138. Potter, 'The international mercenary market', 27, 31. Piet Dekker, *Godert van Bocholt. Enige heer, grootgrondbezitter en zoutzieder van de Zijpe* (Schoorl 1998) 242-249.

166 Henne, *Histoire du règne* III, 39-40. Verboden 2 december 1550 en 9 december 1551, *ROPB* VI, 127-128, 206-207; zie ook V, 408-409, 521.

167 Parker, *The Army of Flanders*, 231. Gronings plakkaat 1612, J. de Bruijn, *Plakkaten van Stad en Lande* (Groningen 1983) nr. 203. *RSG* nieuwe reeks II, 453, 675, 700, 706, 707, 715; Idem III, 324, 326, 330, 382.

Het landsknechtenwezen

De successen van het Zwitserse voetvolk tegen traditionele ridderlegers in de vijftiende eeuw inspireerden en eisten navolging. Vooral Bourgondische en Habsburgse legeraanvoerders hadden op het slagveld pijnlijke ervaringen met de Zwitsers en zochten eigen voetvolk dat hen kon weerstaan. Het resultaat waren de landsknechten, wier ontstaan aan het einde van de vijftiende eeuw verbonden is met de Nederlanden en was gestimuleerd door keizer Maximiliaan I. Organisatie en instituties van het voetvolk uit het grootste gedeelte van de Nederlanden waren dan ook dezelfde als die van de landsknechten. Dit gold op de eerste plaats voor de soldaten afkomstig uit het gebied van de latere Verenigde Provinciën met Limburg, Luik en Luxemburg. Zij heetten naar de taal die zij spraken Nederduitsers (Bas-Allemands). Vlaamse en Brabantse soldaten bleven afzonderlijk onderscheiden. De laatsten hadden dezelfde organisatie en de Vlamingen weken er slechts in geringe mate van af. De enige uitzondering was het Waalse voetvolk afkomstig uit de Franstalige gewesten. Zij waren op Franse wijze georganiseerd.¹⁶⁸

Het meest opvallende kenmerk van het landsknechtenwezen was het sterk corporatieve karakter ervan. De landsknechten zagen zichzelf als een 'Orde' en bezaten eigen vormen van bestuur en rechtspraak, evenals gewoonten en gebruiken, die voor een sterke interne samenhang zorgden. Een overheid kon hen wel in dienst nemen via een 'ondernemer' die aan haar verbonden was, maar had weinig zeggenschap over de interne werking en disciplineren van de eenheden. Voor landsknechteneenheden waren behartiging van eigen belangen en inspraak door de soldaten constituerende principes. De macht van de verzamelde gewone soldaten, het 'Gemein', was groot. Elk vendel had 'twee wefels, een vurer ende een forier', een ambt 'dat zy vanden ghemeenen man hebben sullen.'¹⁶⁹ Dit betekende in de praktijk dat de landsknechten deze zogenaamde 'Gemein-ämter' – in modern Nederlands twee wefels, een voerder en een foerier – elke maand zelf kozen. De wefels waren betrokken bij het opstellen en oefenen van

168 Henne, *Histoire du règne III*, 45-47, 49. Möller, *Das Regiment*, 202, 227 (noot 223), 259. Baumann, *Landsknechte*, 32-37, 47, 116.

169 Möller, *Das Regiment*, 1, 4-5. Baumann, *Landsknechte*, 102-103, 115-120. Henne, *Histoire du règne III*, 53-54. Baumann, *Georg von Frundsberg*, 122-127. Ongedateerde Nederlandse bestelbrief (1552?), ARAB, Audiëntie, nr. 2773.

de mars- en slagorde, de foerier wees zijn vendel de hun toegedeelde kwartieren aan en de voerder leidde het naar de kampplaats. Deze vertegenwoordigers van het 'Gemein' konden in geval van grieven naar de kapitein of kolonel stappen. De voerder kon bovendien namens de soldaten in de eigen rechtbanken zitting nemen en de soldaten over hun rechten adviseren. Als de gebruikelijke manieren om conflicten te regelen faalden, kozen de soldaten 'Amisaten' of 'Ambossaten' die met de bevelhebber of krijgsheer gingen praten.¹⁷⁰

Het dagelijks leven van de landsknechten speelde zich af in de 'Rotte' van tien man, mogelijk zes voor de meest met spiesen en rustingen uitgeruste dubbelsoldaten, zo genoemd omdat ze dubbele soldij ontvingen. De soldaten stelden een 'Rotte' zelf samen en kozen vervolgens uit hun midden een aanvoerder, de rotmeester. De rotgezellen werkten samen in dagelijkse activiteiten zoals het vinden van eten, maar zorgden ook voor elkaar bij ziekte of verwonding. Bij overlijden van een van de rotgezellen kon de 'Rotte' als erfgenaam optreden. De eigenaar van de eenheid had hierin een zeker belang, aangezien door hem verstrekte wapens en uitrusting niet zelden op gezamenlijk conto van de 'Rotte' stonden.¹⁷¹

De landsknechten zagen zichzelf als werknemers, en het 'Gemein' was een goed georganiseerde gemeenschap. De 'Gemeinämter' waren hiervan de gedeputeerden, die bescherming boden tegen willekeur van de overheid die hen in dienst genomen had, zoals het niet naleven van het contract of een verkeerde dan wel nieuwe interpretatie van de artikelbrief. In geval van problemen – niet zelden ging het om achterstallige soldij – was het ultieme wapen van de landsknechten de 'staking', hetgeen overheden plachten aan te duiden als muiterij. Overheden probeerden de macht van de landsknechten te beperken door ze bijvoorbeeld in kleinere eenheden dan regimenten te gebruiken zodat gewicht en massa ontbraken, of door te pogen de benoeming van de 'Gemeinämter' naar zich toe te trekken.¹⁷²

Maar ondanks de deels egalitaire zelforganisatie van eenheden landsknechten bevatte de opbouw toch ook een hiërarchische component, ingebed in wederzijdse verplichtingen. Ze hadden duidelijke elementen van een 'Gefolgschaft', waarin de eigenaar van de eenheid, na 1550 meestal de kolonel, als 'Gefolgsherr' zijn soldaten binnen de grenzen van de regimentsgemeenschap bescherming moest verschaffen en de bekwaamheid moest hebben om hun onderhoud op lange duur

170 Möller, *Das Regiment*, 80 (noot 381), 95-100. Baumann, *Landsknechte*, 95-102, 109-111. Hedegaard, *Landsknægtene*, 145. Baumann, *Georg von Frundsberg*, 121.

171 Baumann, *Landsknechte*, 76, 98, 101. Möller, *Das Regiment*, 50-51, 99-100, 109. Welti, *Graf Jakob Hannibal von Hohenems*, 195. *RSH*, 29 september 1574. *GAZ*, Archief Plaatselijk Bestuur Zegwaart, nr. 252, fol. 13.

172 Möller, *Das Regiment*, 71-76. Baumann, *Landsknechte*, 109-112.

te garanderen. Uit hoofde van de eerste taak was de kolonel 'Gerichtsherr', het hoofd van de rechtspraak binnen het regiment. Het gezag hiertoe leidde hij af van respectievelijk God, de keizer, de betaalheer en de legeraanvoerder. Onder de tweede taak viel vooral soldij, maar ook proviand, kleding en uitrusting. Het functioneren van een eenheid hing dus in hoge mate af van de persoonlijkheid van de kolonel.¹⁷³ In dit opzicht weken de landsknechten vermoedelijk niet af van ander voetvolk. Ook Waalse soldaten protesteerden in 1576 bij hun kapitein, 'comme vers nostre père', om achterstallige soldij; als zij geen geld kregen zouden ze vertrekken of elders dienst nemen.¹⁷⁴

Oorlog was in het belang van de landsknechten, want dat betekende emplooi en een zekere mate van bestaanszekerheid. Binnen hun 'werk' beschouwden ze soldij overigens slechts als een vergoeding voor routinediensten. Voor in hun ogen speciale activiteiten zoals veldslagen en bestormingen van steden eisten landsknechten vaak extra geld. Om werkloosheid te voorkomen was het 'Gemein' in staat het einde van een oorlog te traineren. Eenmaal ontslagen konden soldaten met geld of nuttige vaardigheden wellicht in de maatschappij herintegreren. Velen bezaten echter geen van beide. Hun restte niets anders dan 'garten' (Nederduits: 'garden'), zwerven en overleven als bedelende vagebond of als crimineel tot iemand anders hen in dienst nam als soldaat. Werkloze soldaten, zogenaamde 'herrenlose Knechte', waren rond 1550 voor overheden een ernstig sociaal probleem, bijvoorbeeld ook in de Ommelanden. Zij vormden een brandpunt van criminaliteit.¹⁷⁵ Dit droeg ertoe bij dat de bevolking, die landsknechten wel bewonderde om hun moed en een zekere veronderstelde slimheid, hen in de loop van de zestiende eeuw steeds meer als randfiguren ging minachten. De (ex-)soldaten op hun beurt keken neer op boeren, ambachtslieden en kooplieden, hetgeen wangedrag tegen deze groepen in de hand werkte.¹⁷⁶

173 Möller, *Das Regiment*, 54-58, 205-208. Baumann, *Landsknechte*, 92-93, 104. Brage Bei der Wieden, 'Niederdeutsche Söldner vor dem Dreißigjährigen Krieg. Geistige und mentale Grenzen eines sozialen Raums', in: Bernhard R. Kroener en Ralf Pröve ed., *Krieg und Frieden: Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit* (Paderborn 1996) 85-107, aldaar 97-98.

174 Soldaten aan La Motte, september 1576, *Correspondance de Valentin de Pardieu, seigneur de La Motte, gouverneur de Gravelines, etc. (1574-1594)*. I.L.A. Diegerick ed. (Brugge 1857) 133-134. Vgl. Parker, *The Army of Flanders*, 134-135, 169-170.

175 Hans-Joachim Behr, 'Garden und Vergardung. Das Problem der herrenlosen Landsknechte im 16. Jahrhundert', *Westfälische Zeitschrift* 145 (1995) 41-72. Bei der Wieden, 'Niederdeutsche Söldner', 101-105. Möller, *Das Regiment*, 72-74. Baumann, *Landsknechte*, 131-134. Burschel, *Söldner*, 277-282. F. Postma, 'De mislukte missie van mr. Maarten van Naarden als luitenant-stadhouder van Stad en Lande 1541-1557', *BMGN* 120 (2005) 1-27, aldaar 10, 12.

176 Baumann, *Landsknechte*, 113, 202-206. Möller, *Das Regiment*, 58. Burschel, *Söldner*, 27-31, 38.

Naast dit wangedrag zorgden ook de eigengereidheid en macht van het 'Gemein', die gemakkelijk militaire operaties en plannen geheel in het honderd konden doen lopen, voor grote onvrede bij bevelhebbers en overheden. Zij wensten betere discipline, meer controle en gehoorzame soldaten, kortom een meer professionele strijdmacht. Onder andere de prominente Duitse krijgsman Lazarus von Schwendi deed een aantal hervormingsvoorstellen. De Rijksdagen van 1570 en 1576 bespraken deze, maar dit leidde tot niets. Wel stelde de Rijksdag van 1570 aangescherpte krijgsartikelen vast, die voortaan voor alle Duitse krijgslieden moesten gelden. Van enige onderhandeling hierover mocht geen sprake meer zijn.¹⁷⁷ In de Nederlanden had de centrale overheid echter reeds in de jaren 1550 maatregelen genomen om de zelfstandigheid van het 'Gemein' te beteugelen. Willem van Oranje, die het 'vak' van krijgsman in deze jaren leerde, onder andere als kolonel van een regiment Nederduits voetvolk, maakte dit van nabij mee. De problemen met de soldaten kende hij maar al te goed. Hij zou ze tijdens de veldtocht van 1568 nogmaals aan den lijve ondervinden.¹⁷⁸

De afschaffing van het landsknechtenwezen in de Nederlanden

De centrale regering in Brussel stelde in de jaren 1550 vermoedelijk elk oorlogsjaar nieuwe krijgsartikelen op voor de soldaten die zij voor het komende campagne-seizoen had laten aanwerven. De artikelbrief van 1552 ademde sterk de macht van het 'Gemein'. Zo was het nodig te bepalen dat als de kolonel hen bijeenriep, zij naar diens mening moesten luisteren zonder rumoer, geroep en gekrijs. Oranje, wiens regiment deze artikelen ook moest gebruiken, had in dit jaar te doen met rekruten die wilden praten over de hoogte van de soldij.¹⁷⁹ Maar de krijgsartikelen van 1554 bevatten de bepaling dat de maandelijksse verkiezingen

177 Baumann, *Landsknechte*, 81-82, 209, 212-214. Tallett, *War and society*, 125. Schwendi, 'Diskurs und Bedenken über den Zustand des hl. Römischen Reiches von 1570', in: Eugen von Frauenholz ed., *Lazarus von Schwendi. Der erste deutsche Verkünder der allgemeinen Wehrpflicht* (Hamburg 1939) 161-191, aldaar 175, 177-178. Artikelen 1570, Johann Christian Lünig, *Corpus iuris militaris des Heil. Röm. Reichs* etc. (Leipzig 1723) 58-76.

178 Rethaan Macaré, 'Dagverhaal veldtogt 1554', 298-300. E. Teubner, *Der Feldzug Wilhelms von Oranien gegen den Herzog van Alva im Herbst des Jahres 1568* (Halle 1892) 25. Commissie Oranje als kolonel, 1552, KHA, A 11/x 2 [WVO 11244] en x 3 [niet in WVO]. Oranje aan Maria van Hongarije, 17 januari 1554, CGT I, 49 [WVO 6291].

179 Artikelbrief, 9 maart 1552, HAB, nr. 380 (art. 17). Maria van Hongarije aan Oranje, 1 juni 1552, CGT I, 11-12 [WVO 6253].

van de weifels, voerder en foerier, gezien de 'groete meuterye' die dit opleverde en de slechte personen die werden verkozen, waren verboden; de kapiteins mochten deze ambten naar goeddunken vergeven.¹⁸⁰ Filips II herhaalde deze bepaling in 1558 en ging nog verder. Om betere discipline en gehoorzaamheid te bewerkstelligen, bepaalde hij dat zijn commissarissen de rotmeesters moesten kiezen en hun negen andere soldaten toevoegen. Hiermee waren theoretisch alle gekozen ambten verdwenen, maar in hoeverre dit in de praktijk daadwerkelijk het geval was, is onduidelijk. Filips' eis dat de nieuwe voet voorlopig geheim moest blijven suggereert dat hij op verzet anticipeerde. De krijsartikelen van 1561 omvatten nogmaals genoemde bepalingen, die klaarblijkelijk nog geenszins vanzelfsprekend waren.¹⁸¹

De Nederduitse vendels die Oranje na 1572 in Holland in dienst had waren aanvankelijk op traditionele leest geschoeid en er zijn aanwijzingen dat de soldaten, mogelijk zonder gekozen vertegenwoordigers, nog immer een machtsfactor waren. Oranje moest in navolging van Filips II eind 1573 voor soldaten in Zeeland duidelijk vastleggen dat de kapitein het aantal rotmeesters en de omvang van de rotten bepaalde.¹⁸² In een ander geval kreeg kapitein Ruychaver in 1574 te maken met verzet van zijn manschappen tegen de door Oranje verordonneerde verkleining van de vendels.¹⁸³ Dit is vermoedelijk een van Oranjes maatregelen waarop Pieter Bor doelde met 'veel ordeninge den krijg aengaende die men hier te voren al ongewoon was',¹⁸⁴ en die verder de afschaffing van de landsknechtenorganisatie en een soldijverhoging omvatten. De achtergrond voor deze ingrepen was de wanhopige toestand van dat moment. Voor de prins en zijn aanhangers was het overwinnen of sterven; om te winnen had Oranje de steun van de bevolking nodig, die ernstig leed onder het gedrag van zijn soldaten. Betere discipline en controle over de soldaten waren voor de prins van nog groter belang dan het voor de Habsburgse landsheren was geweest.

De nieuwe organisatie van het Nederduitse voetvolk verscheen eerst in Zuid-Holland in 1574-1575, terwijl Noord-Holland, dat na de val van Haarlem in 1573 tamelijk geïsoleerd was, grotendeels pas in 1576-1577 volgde. De nieuwe organisatie bevatte geen gekozen ambten meer; de eigenaar van de eenheid, meest de kapitein, benoemde het gehele kader van zijn vendel. Oranje verving de twee weifels door sergeanten en de rotmeesters over tien man door een viertal

180 Artikelbrief, 4 maart 1554, HAB, nr. 381 (art. 40).

181 Instructie 16 januari 1558, *ROPB* VII, 266-268. Artikelbrief 30 januari 1561, *ROPB* VIII, 146.

182 Ordonnantie van Oranje voor krijgsvolk te Rammekens, eind 1573, Rijksarchief in Zeeland, Rekenkamer A, 8^e Copulaet, fol. 236-239, aldaar fol. 236 (art. 5) [WVO 11255].

183 Sonoy en gedeputeerden Noord-Holland aan Ruychaver en zijn vendel, 15 maart 1574, RANH, Papieren Ruychaver, nr. 81. Sonoy aan Ruychaver, 17 maart 1574, *Ibidem*, nr. 84.

184 Bor, *Oorsprongk*, boek VI, 414. Vgl. Van Meteren, *Historien der Nederlanden*, fol. 74.

korporaals, die elk met de steun van een lanspassaat een escuadre (korporaalschap) van op papier rond dertig man leidden. Deze korporaals behoorden tot de compagniesstaf, waartoe de rotmeesters als leden van het 'Gemeen' niet hadden behoord. De voerder verdween geheel, evenals de veldwevel, een belangrijk ambt van een vendel belast met de opstelling van mars- en slagorde, welke taken de oudste sergeant overnam. De totale omvang van de compagniesstaf, onder de landsknechten onderhandelbaar en dus variabel in omvang, standaardiseerde Oranje op dertien man; voor onderhandeling was geen ruimte meer.¹⁸⁵

De terminologie alleen al wijst op Franse herkomst van de nieuwe organisatie, maar ook het kader en de interne structuur van vier korporaalschappen zijn identiek aan die van koninklijke Franse compagnieën voetvolk uit 1567 en Franse compagnieën in de Nederlanden in 1582.¹⁸⁶ Van door de soldaten gekozen ambten was in de Franse organisatie, die, zoals gezegd, het Waalse voetvolk deelde, nooit sprake geweest.¹⁸⁷ Mogelijk waren Oranjes hernieuwde slechte ervaringen met het landsknechtenwezen tijdens de veldtocht van 1568 en de indrukken die hij daarna in 1569 opdeed bij het hugenootse leger de inspiratie voor de verandering. Een van de hugenootse bevelhebbers was Gaspard de Coligny, die vermoedelijk Oranje aanraade een oorlogsvloot op te bouwen.¹⁸⁸ Maar Coligny stond ook bekend als een streng handhaver van discipline en demonstreerde dit tijdens Oranjes verblijf. Hij slaagde erin het hugenootse leger bij een abdij te legeren zonder dat er ook maar ruit sneuvelde. Begin jaren 1550 had Coligny de Franse krijgsartikelen opgesteld, die door beide zijden tijdens de burgeroorlogen gebruikt werden en tot ver in de zeventiende eeuw dienst bleven doen.¹⁸⁹

185 Wijn, 'Het Noord-Hollandse regiment', 241-242. Baumann, *Landsknechte*, 98. Monsterrol vendel Johan Schetter, 22 mei 1573, NA, Paulus Buys, nr. 32. Ordonnantie 3 november 1575, KHA, A 11/XIV I/11, fol. 194v-195 [WVO 11327]. Hedegaard, *Landsknægtene*, 144. Fruin, 'Journaal van Splinter Helmich', 174-175, 187. Zie bijlage B.

186 Schulten, *Contribution*, 50-52, 72, 87, 104, 111. Wood, *The King's army*, 88-90. Staat bezoldiging Frans vendel 1582, NA, Gemachtigde tot het beleid der financiën en bedden 1582, nr. 11. Zie bijlage B.

187 Philippe Contamine ed., *Histoire militaire de la France I* (Parijs 1992) 314. M. Beyaert, 'De monsterrollen: sleutel tot de reconstructie van het militaire leven in de tweede helft van de 16e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis* 21 (1975) 161-184 en 253-274, aldaar 267.

188 Teubner, *Der Feldzug*, 25. De Meij, *De Watergeuzen*, 20, 104.

189 François de La Noue, *Discours politiques et militaires* (1587). F.E. Sutcliffe ed. (Genève en Parijs 1967) 639-642, 782. Brantôme, 'Les vies des grands capitaines estrangers', in: *Oeuvres*, II, 165-166; Idem, 'Discours sur les couronnels de l'infanterie de France', in: *Oeuvres* VI, 16-17, 19-20. Eugène Bersier, *Coligny avant les Guerres de Religion* (2e druk; Parijs 1884) 34-35. Liliane Crété, *Coligny* (s.l. 1985) 54.

Vrijwel gelijktijdig met de verandering van organisatie reduceerde Oranje de officiële sterkte van zijn Nederduitse vendels drastisch. Deze waren net als die van hun Duitse evenknieën minstens 300 koppen sterk, maar in de loop van 1573 stelde de prins de compagniessterkte voor al zijn voetvolk vast op 150 man.¹⁹⁰ Het motief hiervoor was misschien ten dele van financiële aard. De Habsburgse regering had de Waalse vendels reeds in de jaren 1550 verkleind van 500 naar 200 hoofden, omdat ze verwachtte dat dergelijke vendels effectiever in gevechten waren, gemakkelijker door kapiteins te beheersen en eenvoudiger te onderhouden en inkwartieren. Het is waarschijnlijk dat deze overwegingen voor Oranje eveneens een rol speelden. De nieuwe omvang van de vendels is tevens opvallend gelijk aan die van hugenootse compagnieën voetvolk, die kort na het begin van de burgeroorlogen in 1562 waren gereduceerd tot 100-150 man.¹⁹¹

De basissoldij van Nederduitse soldaten was al sedert het begin van de zestiende eeuw vijf gulden per maand, het equivalent in lokale valuta van de basissoldij van vier Rijnse guldens per maand die de landsknechten kregen. Vanwege de hoge kosten van levensonderhoud – ‘overmits die dierte’ in zijn eigen woorden – verhoogde Oranje in 1574-1575 hun soldij naar acht gulden per maand.¹⁹² Daglonen in andere beroepen stegen al sedert de jaren 1550, hoewel in Holland en Zeeland de oorlog in 1572-1576 deze trend tijdelijk onderbrak. Tegen de jaren 1570 kon een metselaar vijftien gulden per dertig dagen verdienen en een opperman tussen vijf en negen gulden.¹⁹³ Maar zowel de Staten van Holland in 1572-1576 als de Staten-Generaal in de late jaren 1570 en jaren 1580 hadden grote moeite om genoeg geld te vinden om hun troepen te betalen. Zij probeerden dit ten dele te ondervangen door de betaalmaand te verlengen, waarmee ze de soldij-verhoging in feite ongedaan maakten. De traditionele betaalmaand van dertig

-
- 190 Henne, *Histoire du règne* III, 48-49. Wijn, ‘Het Noord-Hollandse regiment’, 239-240, 258. N.J.M. Dresch, ‘Rekening van Maerten Ruychaver, thesaurier in het Noorderkwartier, 1572-1573’, *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 49 (1928) 45-127, aldaar 74-84. Oranje aan kapitein Grenu, 1 september 1573, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 346 (nr. 123) [WVO 3027]. *RSH*, 25 september 1574. Bor, *Oorsprongk*, boek VII, 508. Zie bijlage B.
- 191 Henne, *Histoire du règne* III, 47-48, 52. H.L.G. Guillaume, *Histoire de l’infanterie wallone sous la maison d’Espagne (1500-1800)* (Brussel 1876) 8-9. Jean de Pablo, ‘Contribution à l’étude de l’histoire des institutions militaires huguenotes’, *Archiv für Reformationsgeschichte* 48 (1957) 192-216, aldaar 208.
- 192 Baumann, *Landsknechte*, 86-90. Möller, *Das Regiment*, 77-80. *RSH*, 30 maart 1575. NA, Paulus Buys, nr. 32 (monsterrol 1573) en 73 (artikelbrief 1572). ‘Overmits die dierte’: KHA, A 11/XIV I/11, fol. 194 [WVO 11327]. Bor, *Oorsprongk*, boek VII, 508.
- 193 Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 704-705, 721, 724. Leo Noordegraaf, *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650* (Bergen NH 1985) 66-74. A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het ‘kopergeld’ van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1999) 14-15, 38-39.

dagen bestond nog in 1572-1573. Holland verlengde deze eerst naar 32 dagen en in 1576 naar 42 dagen, om na afloop van de vijandelijkheden in eigen gewest en inkrimping van de strijdmacht naar 32 dagen terug te keren. Oranje stelde de Staten-Generaal in 1583 echter voor de soldij per zes weken te betalen en in 1588 bepaalden de Staten zelf de betaalmaand op 48 dagen; acht gulden per 48 dagen is evenveel als vijf gulden per dertig dagen.¹⁹⁴

Oranje gebruikte zijn machtspositie in de militaire zaken van de rebellen om de nieuwe organisatie standaard in het Staatse leger te maken en 150 man de meest gebruikelijke omvang van een vendel. Van verzet van de soldaten tegen Oranjes ordonnanties is weinig overgeleverd. Het eerder gesignaleerde verzet tegen inkrimping door Ruychavers vendel in 1574 was misschien een uitzondering en wellicht veroorzaakt door de angst dat velen van hen hun levensonderhoud en 'Gefolghsherr' zouden kwijtraken. De proletarisering was reeds ver voortgeschreden. Soldaten waren volledig afhankelijk van hun soldij. In de woorden van La Motte: 'Je ne fay doubte que le soldat, qui n'a vaillance que sa paye, et quant elle luy fault, en quel terme il se peult trouver.'¹⁹⁵ Muitende soldaten in het Noorderkwartier in 1588 klaagden onder andere over de strenge discipline en zware straffen voor lichte vergrijpen, maar ze waren bereid dit te accepteren als hun soldij maar op tijd verscheen.¹⁹⁶

De krijgsartikelen

De ontwikkeling van de artikelbrief van een contract naar een verzameling disciplinaire regels zonder enige vermelding van rechten van de soldaten, is duidelijk aanwijsbaar in de opeenvolgende artikelen vanaf 1572 in gebruik bij de troepen van de rebellen. Een artikelbrief van Oranje uit 1572 voor het garnizoen van Zaltbommel bevatte reeds de steeds vaker voorkomende bepaling dat de overheid of

194 Baumann, *Landsknechte*, 87. NA, Paulus Buys, nrs. 38 (ordonnantie 1578) en 73 (artikelbrief 1572) [WVO 11566 en 12573]. *RSH*, 22 mei, 19 juni 1576. Advies Oranje aan Staten-Generaal, 27 april 1583, *CGT V*, 133-141 [WVO 540]. Van Meteren, *Historien der Nederlanden*, fol. 278. Akkoord met Tiel en Nederbetuwe, 6 januari 1589, NA, Staten-Generaal (loketkast en secrete kast), nr. 12579. Wijn, *Het krijgswezen*, 121.

195 La Motte aan Staten van Vlaanderen, 12 februari 1578, *Correspondance de La Motte*, 184. Vgl. Oranje aan Maria van Hongarije, 5 juni 1552, *CGT I*, 17 [WVO 6257].

196 Bor, *Oorsprongk*, boek XXIV, 188.

vorst het recht had de artikelen eenzijdig te veranderen, al moest Oranje hiertoe nog de ‘bevelhebbers’ raadplegen.¹⁹⁷ In de Hollandse krijgsartikelen van 1578 was dit voorbehoud verdwenen en had de prins het recht de artikelen vrijelijk te veranderen. De Unie van Utrecht nam deze krijgsartikelen het volgende jaar over. In een andere artikelbrief uit 1572 is sprake van de ‘Ringe’, de specifieke, gebruikelijke wijze waarop het ‘Gemeen’ zich verzamelde en zijn macht deed gelden. Verder richt dit document zich rechtstreeks tot de soldaten met ‘U’ en ‘ghy’. Dit was echter voor het laatst. De overheid stelde voortaan artikelbrieven uit-sluitend in de derde persoon op.¹⁹⁸

Alle artikelbrieven uit 1572-1573 bevatten nog een andere tot dan toe vaak voorkomende bepaling, die een weerslag is van de reeds eerder vermelde neiging van de landsknechten om hun soldij slechts als vergoeding voor routinediensten te zien. Het betreft de toezegging van de zogenaamde ‘Schlachtmonat’, hetgeen behelsde dat als de veldoverste een veldslag won een nieuwe betaalmaand zou beginnen. In krijgsartikelen en ordonnanties na 1573 komt deze bepaling niet meer voor.¹⁹⁹ In de Hollandse krijgsartikelen van 1578 stond Oranje de soldaten toe tot drie afgevaardigden naar de Staten en hemzelf af te vaardigen om grieven kenbaar te maken. Dit lijkt een laatste echo van de ‘Ambossaten’ te zijn, waarvan verder nooit meer sprake is.²⁰⁰ Nog andere bepalingen bewijzen het eenzijdige karakter van de artikelbrieven na 1572. Gokken was zeer populair onder soldaten en artikelbrieven stonden dit altijd toe, zij het met enige beperkingen. De artikelen schreven bijvoorbeeld voor dat gokken tijdens de wacht verboden was, dat de schulden niet hoger mochten oplopen dan de soldij of dat de soldaten hun wapens niet mochten vergokken. De artikelbrief voor het garnizoen van Zaltbommel uit 1572 bepaalde dat spelen alleen mocht op de ‘verordente speelplaetze, und dat sich nyemant vernhemen laeten des anderen gelt op te stricken dan bij erken-tnisse der gemeijne kriegs-luyden die daer ommestaen’.²⁰¹

197 Artikelbrief 1572, NA, Paulus Buys, nr. 73 (laatste artikel) [WVO 11566]. Vgl. J.J.Th. Duval, *Geschied- en staatkundige verhandeling over het recht verstand der Unie van Utrecht met betrekking tot de heeren stadhouders van Holland en Zeeland* (Utrecht, 1790), bijlagen, xxxxi [WVO 11405] en Baumann, *Landsknechte*, 82-83. Vgl. artikelbrief van Oranje voor Nederduits vendel, 1 november 1566, NA, Hof van Holland, nr. 41, fol. 100v [WVO 11582].

198 Krijgsartikelen van 1578, NA, Paulus Buys, nr. 37 (art. 42) [WVO 11016]. Artikelen van 1579 in KHA, A 11/XII 5. Duval, *Geschied- en staatkundige verhandeling*, bijlagen, xxxiii-xxxiv, xxxviii [WVO 11405]. Vgl. Baumann, *Landsknechte*, 84, 101-102, 106-108, 117, 119, 190 en Möller, *Das Regiment*, passim.

199 NA, Paulus Buys, nr. 73 (art. 13) [WVO 11566]. Duval, *Geschied- en staatkundige verhandeling*, bijlagen, xxxvii [WVO 11405]. GAHB, Oud stadsarchief, nr. 189, fol. 128-132, aldaar fol. 129v [WVO 12306]. Vgl. Baumann, *Landsknechte*, 111-112, Möller, *Das Regiment*, 75 en Burschel, *Söldner*, 209.

200 NA, Paulus Buys, nr. 37 (art. 14) [WVO 11016]. Vgl. Baumann, *Landsknechte*, 209-210.

201 NA, Paulus Buys, nr. 73 (art. 20) [WVO 11566].

Tractament Besoldunge und Unterhalt der franzosichen und walschen kriegsvolck 150 Personen	
Danzelant	60
Lautenquyt	70
Handarid	25
Sergantant 2 inden 15 ft jhr	30
Schreyer	72
Trumfslager	10
Handarid	15
Walchslager	12
Lagerall 7 Jaden 12 ft jhr	48
Soldaten 150 inden 7 ft jhr	1050
Danzelant 8 inden 3 ft jhr	
Walchslager jhr	24
Trumfslager inden 3 ft jhr	
Handarid inden 3 ft jhr	70
Soldaten inden 3 ft jhr	1396

‘Tractement, Besoldunge und Unterhalt der franzosichen und walschen kriegsvolck auf 150 Personen’ ca. 1573, uit de nalatenschap van een van Oranjes monstercommissarissen in Holland. Deze organisatie met de gestandaardiseerde staf van dertien personen, voerde Oranje in voor zijn inheemse Nederduitse voetvolk; de predikant verving hij door een tweede tromslager. (kha A 11/vi 16) Vgl. bijlage B.

Een dergelijk artikel, dat duidelijk refereert aan de belangen van de gewone soldaten, komt nooit meer voor. De puriteinse graaf van Leicester waagde het als opperbevelhebber van het Staatse leger in 1585 gokken geheel te verbieden, maar hiervan is in de krijgsartikelen van 1590 geen sprake meer.²⁰²

In het begin van de zestiende eeuw legde de artikelbrief meestal de duur van de dienst van de soldaten precies vast, waarbij drie maanden als minimum gold. Dit kon voor de overheden die de troepen hadden gehuurd problemen veroorzaken. Als een veldtocht eerder dan verwacht eindigde, moesten zij de soldaten doorbetalen, duurde een campagne langer dan gepland dan konden de troepen opeens vertrekken. Dit verklaart waarom rond 1550 in het Duitse Rijk een artikel

202 Leicesters artikelbrief in Cruickshank, *Elizabeth's Army*, 298 (art. 4). Artikelen 1590 in Wijn, *Het krijgswezen*, 106-107, 557 (art. 73).

verscheen dat soldaten verplichtte ook na afloop van de vastgestelde dienstduur ter beschikking te blijven. Rond 1600 was dit artikel standaard. De volgende stap was dat het recht van de soldaat op een omschreven dienstduur geheel verdween.²⁰³ In de Nederlanden legde een artikelbrief uit 1546-1547 reeds vast dat soldaten moesten dienen zolang Karel v hen nodig had. Ook in Oranjes kriegsartikelen van 1572 en later ontbrak iedere verwijzing naar de dienstduur, hetgeen vermoedelijk betekent dat soldaten voor onbepaalde tijd dienst namen. Soldaten die voortijdig wensten te vertrekken moesten ontslag vragen, dat ze overigens meestal wel kregen. Soldaat Jean Rousel kreeg bijvoorbeeld in augustus 1575 zijn paspoort omdat hij wilde 'se retirer en France pour advancer ses affaires particulieres'.²⁰⁴ Nogal wat historici hechtten bijzondere waarde aan de kriegsartikelen van 1590, die zij meestal aan Maurits van Nassau toeschreven. Gerhard Oestreich claimde dat deze het resultaat waren van de studie naar de efficiëntie van klassieke legers en het model van de Romeinse militaire discipline volgden.²⁰⁵ Andere historici – waaronder J.R. Hale – beweerden dat de artikelen van 1590 waren gebaseerd op Leicesters artikelbrief uit 1585. De vraag naar de oorsprong van deze artikelen stellen zij echter nooit. Het probleem is dat er in Engeland geen precedents bestaan voor een dergelijke uitgebreide artikelbrief.²⁰⁶ Aangezien Leicesters kriegsartikelen in opzet en inhoud nauwelijks afwijken van Oranjes voorgaande artikelbrieven, is het waarschijnlijker dat ze hieruit voortkomen. De eerste artikelen betroffen altijd verboden op vloeken en spotten met religie en de laatste stelde dat niemand onwetendheid van de artikelen mocht voorwenden. De artikelbrieven over 1572-1590 tonen een voortdurende ontwikkeling, een weerspiegeling van de verandering van contract naar disciplinaire regels.²⁰⁷ Pieter Bor bevestigt deze continuïteit. Hij vond het rond 1600 onnodig Oranjes kriegsartikelen van 1572 in zijn geschiedwerk op te nemen 'ten ware die so geheel gemeen is en altemets

203 Burschel, *Söldner*, 133-135. Möller, *Das Regiment*, 84-85.

204 Artikelbrief 1546-1547, GA, Van Ewsum, nr. 195. NA, Paulus Buys, nrs. 37 en 73 [WVO 11566 en 12573]. KHA, I 11/XIV I/12, fol. 289-289v [WVO 11450]. GAHB, Oud stadsarchief, nr. 189 [WVO 12306]. Duval, *Geschied- en staatkundige verhandeling*, bijlagen, xxxiii-xxxxi [WVO 11405]. Paspoort Rousel, 3 augustus 1575, KHA, A 11/XIV I/11 fol. 90 [WVO 1979]; zie ook fol. 108 [WVO 2008].

205 Gerhard Oestreich, *Neostoicism and the early modern state*. Brigitta Oestreich en H.G. Koenigsberger ed. (Cambridge etc. 1982) 4. Vgl. H.L. Zwitzer, 'Machiavelli, Maurits en Willem Lodewijk: tijdgenoten op afstand', *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis* 10 (1987) 5-17, aldaar 5-6, 17.

206 Hale, *War and society*, 169. Nickle, *The military reforms*, 94-95, 250. Cruickshank, *Elizabeth's Army*, 159-161.

207 Artikelen 1574, KHA, A 11/XIV I/11, fol. 289-290v [WVO 11450]. Artikelen 1578, NA, Paulus Buys, nr. 37 [WVO 12573]. Artikelen 1585, Cruickshank, *Elizabeth's Army*, 296-303. Artikelen 1590, Wijn, *Het krijgswezen*, 546-558.

wat vermeedert en verandert'.²⁰⁸ De vermeedering is evident: in 1574 bestonden de krijgsartikelen uit 34 artikelen, in 1578 waren het 48, in 1585 reeds 55 en ten slotte in 1590 niet minder dan 82. De laatste artikelen bleven, na herziening in 1705, in gebruik tot 1799, een bewijs dat de transformatie van de krijgsartikelen was voltooid.²⁰⁹

Fysieke arbeid

Zestiende-eeuwse soldaten vonden de lichamelijke arbeid die bij het militaire leven hoorde, zoals loopgraven aanleggen, schansen opwerpen en wegen vrijmaken, beneden hun waardigheid. Voor dit werk beschikte een leger over pioniers in de vorm van lokaal gepreste boeren of arbeiders ondergebracht in op militaire wijze georganiseerde compagnieën. Deze pioniers stonden onderaan de sociale ladder in het leger. Soldaten verachtten, beschimpten en mishandelden hen. De krijgsartikelen uit 1546-1547 bijvoorbeeld verboden soldaten expliciet om de pioniers lastig te vallen of hen te bestelen. Landvoogdes Maria van Hongarije probeerde in 1555 hun positie te verbeteren door de soldij te verhogen van vijf naar zes gulden per maand en hen voortaan 'manoeuvriers' te noemen, omdat ze de aanduiding 'pionniers' verafschuwden. Maar dit had geen effect en tegen 1557 was de soldij teruggevallen naar het vorige niveau.²¹⁰

Ondanks de weerzin van de soldaten tegen fysieke arbeid, moesten zij in de tweede helft van de zestiende eeuw dit werk steeds vaker zelf doen. Hiervoor waren twee redenen. Ten eerste was door schaalvergroting in de oorlogvoering en het toenemende gebruik van veldversterkingen de behoefte aan pioniers gestegen. Ten tweede maakte de toenemende proletarisering het extra geld dat de soldaten konden verdienen als pioniers erg aantrekkelijk. Voor beide redenen bestaan ruim voorbeelden. Reeds in de veldtocht van 1554 tegen de Fransen moesten complete regimenten van het Habsburgse leger verplicht meehelpen aan de constructie van nieuwe fortificaties. Om de onwil van de soldaten te overwinnen gaven hun bevelhebbers, onder wie Oranje, de graaf van Arenberg en de kapitein-generaal de hertog van Savoye, het goede voorbeeld door zelf een schep ter hand te nemen.

208 Bor, *Oorsprong*, boek VI, 414.

209 L.M. Rollin-Couquerque, 'Oude strafwetgeving voor ons krijgsvolk te lande 1572-1705', *Militair-rechtelijk tijdschrift*, 38 (1942-1943) 91-182 en 375-380, aldaar 96-97 [niet in WVO]. Zie verder noot 207.

210 Artikelen 1546-1547, GA, Van Ewsum, nr. 195 (art. 30). Burschel, *Söldner*, 138, 255. Ordonnantie 7 augustus 1552, *ROPB* VI, 262-263. Roosens, 'De keizerlijke artillerie', 123-124.

Soldaten die nog steeds weigerden, kregen ontslag zonder soldij. Individuele soldaten boden zich voor de extra inkomsten vrijwillig als pionier aan. Tijdens de veldtocht van 1557 gebeurde hetzelfde.²¹¹ Gedurende de Franse burgeroorlogen van de jaren 1560 en 1570 bleken individuele Zwitserse en Duitse soldaten bereid in de loopgraven te werken. Zwitserse soldaten die in 1571 in Venetiaanse dienst traden, zouden extra betaald krijgen als ze meer dan twee dagen moesten arbeiden. De Duitse krijgsartikelen die de Rijksdag in 1570 aannam, bevatten een bepaling dat de landsknechten indien nodig inzet als arbeiders niet konden weigeren.²¹²

In Oranjes krijgsartikelen van na 1572 ontbrak een dergelijk artikel, maar ook zijn soldaten legden als het moest zelf versterkingen en loopgraven aan. Diederik Sonoy beschikte in 1575 bij het Barndegat niet over pioniers, 'alleen de goedwillige herten der soldaten'. Het slot Loevestein beschikte in hetzelfde jaar wel over een vendel pioniers, maar 38 soldaten werkten voor acht stuivers per dag vrijwillig mee.²¹³ Begin jaren 1580 hadden de strijdende partijen in Brabant grote moeite om voldoende arbeidskrachten te vinden. Een Staats vendel pioniers uit 1583 dat 200 man moest omvatten, bevatte slechts 125 hoofden 'de tant que l'on nen scavoit recouvrir d'avantaige'. Deze schaarste uitte zich in de bezoldiging. Kregen Staatse pioniers eind 1577 slechts zeven gulden per maand betaald, in 1584 was dit opgelopen tot maar liefst vijftien gulden per maand. De bezoldiging van de timmerlieden bij de Staatse artillerie bedroeg in 1583 niet minder dan twee gulden *per dag*, 'd'aultan qu'on ne les a sceu recouvrir a moindre pris'. Het koninklijke leger ging in 1582 zover pioniers uit Bohemen aan te trekken.²¹⁴ Begin jaren 1590 bedroeg de betaling voor Staatse pioniers nog immer twaalf gulden per maand van 32 dagen.²¹⁵

Deze schaarste moet het enerzijds voor soldaten aantrekkelijker gemaakt hebben vrijwillig de schep te hanteren en anderzijds de noodzaak van overheid en bevelhebbers om soldaten te dwingen het werk van pioniers te doen versterkt

211 Rethaan Macaré, 'Dagverhaal 1554', 296-297, 302-303. Idem, 'Veldtogt 1557', 331, 334-335. Bernhard Roosens, 'De invloed van de vestingbouw op de bevolking in de Nederlanden tijdens de regeerperiode van Karel V', in: Fagel en Onnekink, *Oorlog en samenleving in de Nieuwe Tijd*, 81-99, aldaar 93-94, 95, 97.

212 Wood, *The King's army*, 111-112, 165, 264-265, 267. Hale, *War and society*, 71. Lünig, *Corpus iuris militaris*, 71.

213 Bor, *Oorsprongk*, boek VII, 555; boek VIII, 620 (citaat), 678. Rekening vendel pioniers te Loevestein, april-juli 1575, NA, Financie van Holland 1575-1806, nr. 895. Fruin, 'Journaal van Splinter Helmich', 191.

214 Staat van de eerste trein van de artillerie, 15 april 1583, NA, Gemachtigde tot het beleid der financiën en beden 1582; Kamer der Beden 1582-1583, nr. 15 (citaten). Aanstelling Vincent de la Pasture, september 1577, NA, Kamer der Beden, nr. 19D. Betaling pioniers 1584, NA, Raad van State 1584-1586, nr. 9. Baumann, *Landsknechte*, 122.

215 Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger II*, 248.

hebben. Concrete kwantitatieve gegevens hierover ontbreken echter. Wel bleef het nodig voor bevelhebbers om het goede voorbeeld te geven. De Staatse kolonel Maarten Schenck nam in 1585 nabij Utrecht zelf de schep ter hand om zijn soldaten te bemoedigen.²¹⁶ In het koninklijke leger, waar soldaten ook vaak het werk van pioniers moesten doen, hanteerden Don Juan en de prins van Parma reeds in 1578 voor Philippeville een houweel. Parma zelf deed dit nogmaals voor Zichem (1578), Maastricht (1579) en Ieper (1583).²¹⁷ Hoezeer het bij dit alles om een brede ontwikkeling gaat, bewijzen nogmaals de Engelse soldaten in dienst van koning Hendrik IV van Frankrijk die in 1591 tijdens het beleg van Rouen in de loopgraven aan het werk togen.²¹⁸

Deze overvloed aan voorbeelden logenstraft de suggestie – gedaan door bijvoorbeeld Gerhard Oestreich – dat Maurits de eerste was die zijn soldaten dwong het werk van pioniers te verrichten, ondersteund door klassieke voorbeelden die Justus Lipsius hem had verschaft.²¹⁹ In werkelijkheid leden soldaten onder de pressie op de lange termijn die betaalheren, bevelhebbers en proletariserende op hen uitoefenden. Deze dwongen hen om de verfoeide fysieke arbeid zelf te verrichten. Het was een uiting en een illustratie van een geleidelijke verandering van sociale status en positie.

Conclusie

De verbetering van de discipline en de controle over het krijgsvolk was in de zestiende eeuw een van centrale problemen van de oorlogvoering. Alle auteurs die zich met militaire zaken bezighielden, van Niccolò Machiavelli tot Lazarus von Schwendi en tal van anderen, behandelden deze kwestie. De eigengerechtigdheid en zelfstandigheid van de soldaten, met name het ‘Gemein’ van de landsknechten, belemmerden militaire operaties en resulteerde in endemisch wangedrag jegens

216 Bor, *Oorsprongk*, boek XX, 624.

217 Wijn, *Het krijgswezen*, 281. Van der Essen, *Alexandre Farnèse III*, 143, 146. Idem, *Kritische studie over de oorlogvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVIe eeuw IV Gedurende het laatste jaar van Don Juan's regentschap (1578)* (Brussel 1955) 12.

218 Hale, *War and society*, 177-178.

219 Vgl. Oestreich, *Neostoicism*, 77, Burschel, *Söldner*, 138-139, E.H. Waterbolk, ‘Everard van Reyd (1550-1602), geschiedschrijver en militair adviseur’, in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen ed., *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd I Geschiedschrijvers* (Den Haag 1981) 41-63, aldaar 53-54 en Ubbo Emmius, *Willem Lodewijk, graaf van Nassau (1560-1620) stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe* (Hilversum 1994) 104-105. Ook Chr. Duffy, *The fortress in the Early Modern World, 1494-1660* (Londen 1979) 64, 81 en Israel, *De Republiek*, 271-272.

de bevolking. Het is mogelijk dat het laatste in de loop van de zestiende eeuw in omvang toenam; tijdgenoten waren hier althans van overtuigd. Zo heette het in de inleiding van de aangescherpte Duitse krijgsartikelen van 1570 dat de vroeger bestaande krijgsorde en discipline waren verdwenen.²²⁰ De Habsburgse regering van de Nederlanden kende deze problemen maar al te goed. Zo vreesde Filips II in 1556 dat de civiele slachtoffers van de soldaten minder of geheel niet meer in staat zouden zijn bij te dragen aan de betaling van de oorlog.²²¹ In antwoord hierop poogde de regering in Brussel in de jaren 1550 de corporatieve landsknechtenorganisatie van haar inheemse Nederduitse voetvolk af te breken. Zij schafte de gekozen ambten en belangenvertegenwoordigers van het 'Gemeen' af, maar in hoeverre dit in de praktijk succesvol was, is onduidelijk.

Willem van Oranje maakte in dit decennium als krijgsman zowel de zelfstandigheid en de gebrekkige discipline van de soldaten als de maatregelen van de regering ertegen van nabij mee. Tijdens de veldtocht van 1568 ondervond hij nogmaals hoezeer de corporatief georganiseerde landsknechten operaties en plannen konden dwarsbomen. Als opperbevelhebber in Holland en Zeeland vanaf 1572 was de bestrijding van deze problemen een kwestie van overleven. Als Oranje er niet in slaagde wangedrag en ongehoorzaamheid van zijn troepen in te perken, zou de steun van de bevolking voor de Opstand verdwijnen en daarmee de financiële basis. Van adequaat tegenstand bieden aan het koninklijke leger met ongehoorzame troepen kon ook geen sprake zijn.²²² Vermoedelijk had Oranje in 1569 bij Coligny gezien dat het ook anders kon. De landsknechtenorganisatie schafte hij volledig af en verving deze door de Frans-Waalse organisatie, die nooit gekozen ambten had gekend. De papieren omvang van zijn vendels reduceerde de prins tot 150 man, hetgeen overeenkwam met hugenootse vendels. Compagnieën van deze omvang waren eenvoudiger te financieren, equiperen, inkwartieren en beheersen. Het zestiende-eeuwse Frankrijk gold overigens al voor Gerhard Oestreich als bakermat van de ideeën die het moderne Europese militaire systeem inspireerden.²²³ Nederduitse eenheden in het koninklijke leger behielden de traditionele organisatie tot 1683. Wel reduceerde de regering rond 1650 alle vendels in het leger tot ongeveer 50 man; na 1683 had Brussel geen Nederduitse eenheden meer in dienst.²²⁴ Denemarken gebruikte ook de landsknechtenorganisatie voor

220 Oestreich, *Neostoicism*, 50, 73. Lünig, *Corpus iuris militaris*, 58.

221 Beyaert, 'De monsterrollen', 166-167 (noot 33), 171.

222 Vgl. Oranje aan de Staten van Holland, *RSH*, 13 maart 1576 [WVO 10132].

223 Oestreich, *Neostoicism*, 50 (noot 10), 73.

224 Commissies voor de graven Van den Bergh 1586-1593, HAB, nrs. 526, 584, 586-588, 644. Organisatie vendel 'Alemans Baxos', ARAB, Contadorie en Pagadorie, nr. 4. E. Rooms, *De organisatie van de troepen van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Zuidelijke Nederlanden (1659-1700)* (Brussel 2003) 81, 83-86, 87-88, 453. Vgl. Robaulx de Soumoy, *Étude*, 19.

het voetvolk. In 1611 waren de in de jaren 1580 nog genoemde voerders verdwenen en de taken van de veldwevel overgenomen door de oudste sergeant.²²⁵

Vrijwel tegelijkertijd probeerde Oranje de gestegen kosten van het levensonderhoud te ondervangen door de basissoldij van vier naar acht gulden per maand te verhogen. Geldgebrek noopte echter tot een verlenging van de betaalmaand die dit teniet deed, zodat een soldaat rond 1589 weer evenveel verdiende als aan het begin van de eeuw. Deze lage basissoldij in vergelijking met andere sectoren komt opvallend overeen met die van de zeelui van de Nederlandse marine en de Verenigde Oost-Indische Compagnie in het begin van de zeventiende eeuw. Zij verdienden minder dan hun collega's in de koopvaardij en konden hiervan nauwelijks een familie onderhouden of regelmatige huisvesting betalen.²²⁶ In het Duitse Rijk ging de basissoldij van vier Rijnse guldens na bijna een eeuw rond 1600 omhoog, mede om op een krappe soldatenmarkt dienst in de Nederlanden minder aantrekkelijk te maken.²²⁷

Oranjes streven naar betere discipline onder zijn krijgsvolk blijkt ook uit de verandering van de artikelbrief van een contract in een verzameling disciplinaire regels. Er was geen sprake meer van rechten van soldaten en het aantal verbodsbepalingen nam met elke nieuwe artikelbrief toe. Dat de artikelen van 1590, die met Maurits en klassieke invloed weinig van doen hebben, meer dan twee eeuwen in gebruik bleven, laat zien dat de verandering omstreeks die tijd voltooid was. Deze artikelbrief zou later onder andere in Zweden en Engeland als voorbeeld dienen.²²⁸ Een bepaling die soldaten verplichtte het verfoeide werk van pioniers te doen ontbrak in de Nederlandse kriegsartikelen. Desalniettemin deden zij, onder druk van hun bevelhebbers en hun eigen armoede, dit in de tweede helft van de zestiende eeuw vaak. In de jaren 1580 kan een schaarste aan arbeid en de resulterende extreem hoge betaling voor pioniers deze tendens in de Nederlanden versterkt hebben.

Weerstand van het 'Gemeen' tegen de uitholling van hun machtspositie en het verlies van status is schaars gedocumenteerd. Een proces van proletarisering maakte hen in toenemende mate afhankelijk van hun soldij. De alternatieven voor het soldatenleven waren werkloosheid, leven als vagebond, bedelen of criminaliteit. Deze ontwikkeling had een parallel buiten het krijgswezen. Sedert circa 1560 stegen de lonen hier weliswaar sneller dan de prijzen maar dit ging gepaard met

225 Hedegaard, *Landsknægtene*, 144-145.

226 J. Lucassen, 'Zeevarenden', in: L.M. Akveld, S. Hart en W.J. van Hoboken ed., *Maritieme geschiedenis der Nederlanden II Zeventiende eeuw, van 1585 tot ca. 1680* (Bussum 1977) 126-158, aldaar 144.

227 Burschel, *Söldner*, 187.

228 Oestreich, *Neostoicism*, 86, 112-113. Tallett, *War and society*, 123.

een proces van proletarisering, dat in de jaren 1580 versnelde en ook buiten het bedrijfsbedrijf steeds meer mensen geheel afhankelijk maakte van arbeidsloon.²²⁹

Traditioneel schrijft de historiografie cruciale ontwikkelingen op het gebied van onder andere militaire organisatie en discipline aan Maurits toe. Deze ontwikkelingen zijn met staatsvorming en de geboorte van de Republiek in verband gebracht.²³⁰ Het Staatse leger is echter niet door Maurits gemaakt. Het bestond al toen hij zijn vader Oranje opvolgde. Compagniesomvang en -organisatie bijvoorbeeld bleven onder Maurits vrijwel hetzelfde. Deze waren door Oranje ingevoerd en het resultaat van een reeds veel langer bestaande behoefte aan meer gehoorzaam en hanteerbaar krijgsvolk. De Nederlandse overheid probeerde al sedert de jaren 1550 haar zeggenschap over de interne werking en disciplineren van eenheden Nederduits voetvolk te vergroten en verstevigen.

229 J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850* (Bergen NH 1991) 49-50.

230 Israel, *De Republiek*, 295-300. Hahlweg, *Die Heeresreform der Oranier*. Idem, 'Aspekte und Probleme'. Parker, *The Military Revolution*, 18-23.

Hoofdstuk 3. 'Le faict des monstres'

Over de monstering van troepen hebben historici nauwelijks geschreven, misschien omdat ze het zien als een specialistische militaire activiteit zonder bredere implicaties. Dit is echter niet terecht. Overheden die het geld moesten opbrengen om de troepen te betalen hechtten grote waarde aan 'le faict des monstres'. In de woorden van de Engelse regering: 'Le bon ou mauvais maniement des affaires des monstres n'est pas la plus moindre de consequence, premierement sur tout d'estre consideré.'²³¹ Monstering was de manier waarop de overheid controleerde of de soldaten die zij in dienst genomen hadden er ook werkelijk waren, of zij fysiek geschikt waren om te vechten, adequaat bewapend waren en met deze wapens wisten om te gaan, kortom hoeveel van hun schaarse penningen eigenlijk aan de eigenaars van de troepen moesten worden uitgekeerd. In de monstering kwam de gehele verhouding tussen overheid en leger samen.²³²

In een artikel over de monstering in het koninklijke leger in de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw, concludeert de auteur dat er sprake was van groeiende overheidsbemoeienis op dit terrein. Er golden bijvoorbeeld steeds strengere en meer gedetailleerde voorschriften.²³³ In dit hoofdstuk zal ik uiteenzetten welke veranderingen tijdens de Opstand aan de zijde van de rebellen op het gebied van monsteringen plaatsvonden in vergelijking met de voorgaande periode en waar mogelijk in vergelijking met Frankrijk, Engeland en het Duitse Rijk. Waarom vonden deze veranderingen plaats en valt ook op dit terrein een mate van professionalisering te bespeuren?

231 'Concept pour dresser ordonnances militaires touchans le faict des monstres...' van de Engelse kroon voor troepen in de Nederlanden, aangetroffen bij de stukken van september 1589, NA, Staten-Generaal, nr. 4868.

232 Vgl. Richard Ager Newhall, *Muster and review. A problem of English military administration 1420-1440* (Cambridge, Mass. 1940) 3-4, 28-29, 101, 153-154.

233 Beyaert, 'De monsterrollen', 174 en 266 (noot 48).

Monstering en revue

Monsteringen geschieden door een vertegenwoordiger van de overheid, de monstercommissaris. Deze inspecteerde de soldaten op een afgesproken tijd en plaats. Een voor een passeerden ze en de commissaris noteerde hun naam, plaats van herkomst, bewapening en soldij. Het document dat zo, altijd per vendel of vaan, ontstond heet een monsterrol; het kader van de compagnie stond op de eerste pagina – de *prima plana* – van de rol geschreven. Rotmeesters en, na invoering van de nieuwe organisatie, de korporaals moesten een lijst bijhouden van hun manschappen en deze ter controle aan de commissaris overhandigen.²³⁴ Na de monstering ondertekenden de commissaris en de eigenaar van vendel of vaan de rol. Kopieën ervan gingen naar de overheid. Tot de volgende monstering gold deze rol nu als bewijs voor de hoeveelheid geld waar de kapitein of ritmeester recht op had. Zij moesten vervolgens het geld onder hun ondergeschikten verdelen. De allereerste monstering van een eenheid was van extra gewicht, omdat daarmee de officiële periode van dienst en dus soldijbetaling inging; meestal werd op dit moment de eerste maand soldij uitgekeerd.

Naast ‘monstering’ wordt de term ‘revue’ onderscheiden. Soms lijkt het om synoniemen te gaan, maar meestal niet. Bij een revue ging het vooral om een visuele inspectie van de troepen die in volle uitrusting voor de commissaris werden opgesteld: een wapenschouw. Het doel was echter hetzelfde, namelijk zien hoeveel soldaten er in feite waren. Oranje ordonneerde in 1582 Staatse kolonels zo vaak mogelijk revues te houden om te weten hoeveel troepen ze daadwerkelijk hadden. Het andere verschil met een monstering was dat tijdens een revue de overheid geen soldij hoefde uit te keren. Kapiteins en soldaten weigerden meestal een monstering zonder betaling. Splinter Helmich ondervond dit aan den lijve in mei 1587 toen hij voor niets afreisde naar Sluis om daar monstering te doen.²³⁵ Toch kwamen monsteringen zonder uitkering van soldij wel voor. Willem van Oranje stelde in 1568 een onwillige Duitse militaire ‘aannemer’ voor, om voor de eerste echte monstering een ‘blinde musterung’ te doen, om het ‘untuglich gesind’ kwijt te raken, zodat bij de ‘recht musterung’ het geld verder zou reiken.

234 Beyaert, ‘De monsterrollen’, 266-267. Ordonnantie van Oranje en de Staten van Holland en Zeeland onder andere over monstering, 1582, NA, Paulus Buys, nr. 40 (artikel 9) [WVO 11567].

235 *RSH*, 25 en 28 september 1574. Ordonnantie Oranje, 1582, NA, Paulus Buys, nr. 40 (artikel 5) [WVO 11567]. Fruin, ‘Journaal van Splinter Helmich’, 274.

Helmich melde eind 1587 in het kwartier van Arnhem enkele monsteringen zonder betaling, maar het is typerend dat in een vendel na twee van dergelijke monsteringen muiterij dreigde.²³⁶ Zonder soldij waren soldaten immers tot de bedelstaf veroordeeld. Weigerachtige, verarmde krijgslieden deelden een monstercommissaris in Doetinchem mee: 'gevet unss gelt offt macket dat wir gelt krigen offt wir sullen u. den halss brecken'.²³⁷

Wapenschouw van het Staatse veldleger door landvoogd aartshertog Matthias van Oostenrijk op 14 juli 1578 nabij Lier. Uit: Franz en Abraham Hogenberg, *Geschichtsblätter*, Fritz Hellweg ed. (Nördlingen 1983) 203. (Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

Revues vonden ook op grotere schaal plaats. Het gehele veldleger stelde zich dan aan het begin van de veldtocht of als de vijand nabij was in slagorde op. Ook nu ging het erom te zien hoeveel troepen er werkelijk waren, met name door de wachtmeesters die de slagorde moesten opstellen. Verder kwam de veldheer of vorst de gelederen inspecteren, hetgeen was bedoeld als stimulans voor het

236 Instructie van Oranje, 12 augustus 1568, KHA, A 11/XIV I/5, nr. 59a (pag. 4) [WVO 3741]. Fruin, 'Journaal van Splinter Helmich', 276-277.

237 Monstercommissaris Hendrik Nottelman aan de Raad van State, 8 maart 1588, NA, Gouverneur-generaal Leicester en de Raad van State nevens hem 1586-1588, nr. 6.

moreel van de soldaten. Karel v deed dit bijvoorbeeld bij Namen aan het begin van de veldtocht van 1554. In Frankrijk zijn dergelijke revues gedocumenteerd zowel voor als tijdens de burgeroorlogen die in 1562 begonnen.²³⁸ Met de revues van het Staatse veldleger en het leger dat de calvinistische Paltsgraaf Johan Casimir naar de Nederlanden had gebracht, beide nabij Lier in de zomer van 1578, traden de Nederlandse opstandelingen in de voetsporen van Karel v. Aartshertog Matthias nam als landvoogd de honneurs waar. Frans Hogenberg legde beide wapenschouwen, als uitingen van de militaire macht van de Nederlanders, in nieuwsprenten vast.²³⁹

Monsterfraude

Fraude tijdens de monsteringen was endemisch in de zestiende en zeventiende eeuw. Kapiteins en ritmeesters probeerden zoveel mogelijk geld te krijgen voor zo weinig mogelijk soldaten; de officiële, met de betaalheer afgesproken, sterkte bereikten compagnieën in de praktijk nooit. Een compagnie voetvolk of ruitery was een investering waar de eigenaren winst op probeerden te maken. De aanloopkosten voor het lichten van troepen waren groot. Hoewel soldaten eigenlijk hun eigen wapens moesten hebben, was het in de praktijk meestal de kapitein die wapens en rustingen aanschafte, deze uitreikte aan zijn manschappen en dit met hun soldij verrekende, bij voorkeur met winst voor zichzelf.²⁴⁰ Omdat de betaalheer zijn financiële verplichtingen vrijwel nooit tijdig nakwam, en niet zelden geheel in gebreke bleef, moest de kapitein soms geld of voorraden voorschieten om problemen met zijn soldaten te voorkomen. Deze financiën kwamen uit eigen zak of moest hij lenen. Soms beleenden edellieden hun eigendommen en patrimoniale goederen om aan geld te komen. Met het sluiten van een overeenkomst tot het leveren van troepen, werd de militaire 'ondernemer' een crediteur; hij

238 Rethaan Macaré, 'Dagverhaal veldtogt 1554', 282-283. Ferdinand Lot, *Recherches sur les effectifs des armées Françaises des Guerres d'Italie aux Guerres de Religion 1494-1562* (Parijs 1962) 138-140 en 177-182. Wood, *The King's army*, 38-39, 301-302.

239 Karel Kinds ed., *Kroniek van de Opstand in de Lage Landen 1555-1609. Actuele oorlogsverslaggeving in de zestiende eeuw met 228 gravures van Frans Hogenberg I* (z.p. 1999) 214, 220.

240 Redlich, *The German military enterpriser I*, 49-50, 52. Vordering van weduwe van kapitein Benoyt, NA, Leicester, nr. 14. William Stuart, *CSP, Foreign 1575-1577*, 153.

verschafte krediet aan zijn betaalheer en zijn soldaten.²⁴¹ Monsterfraude was ten dele een schadeloosstelling voor geleden financiële schade, maar hing niet geheel samen met achterstallige betaling. De Staten-Generaal constateerden in 1599 toenemende fraude, 'oock niet tegenstaende wy binnen de naeste twee Jaren de betalinghe merckelick hebben ghebetert.'²⁴²

De meest voorkomende vorm van fraude was die met zogenaamde passevolanten, ook wel aangeduid als 'blinde namen'. Dit waren lieden die zich tijdens een monstering lieten gebruiken als soldaat om vervolgens met een geringe vergoeding te verdwijnen; de kapitein stak hun soldij in zijn zak.²⁴³ Tijdens de Opstand lieten stedelingen zich soms gebruiken als passevolant in ruil voor vrijstelling van inkwartiering of dienden als 'soldaat' met de belofte dat ze zou ontslag zouden krijgen als hun eenheid overgeplaatst werd. Een andere manier om geld op te strijken voor niet bestaande soldaten was ze op te voeren als zieken en gewonden die zich niet bij de eenheid bevonden.²⁴⁴ De ruitserij fraudeerde met rijpaarden. Zowel de Duitse ruitserij als de Nederlandse *hommes d'armes* moesten verscheidene rijpaarden bezitten. De Duitsers kregen in 1584 per paard dat de monstering passeerde twaalf gulden van 33,5 stuivers. Ruiters trachtten veelvuldig om voor ondeugdelijke of geleende paarden geld te innen.²⁴⁵

De eerste monstering was voor de militaire ondernemers wenselijk, omdat zij daarna officieel op soldij aanspraak konden maken. Volgende monsteringen probeerden ze vaak te traineren, om te voorkomen dat zou blijken hoe zwak de eenheden werkelijk waren. Zolang dat niet bleek kregen de kapiteins geld volgens de oude rol.²⁴⁶ De Landraad beoosten Maze had in september 1581 een akkoord gesloten met sir John Norris over de generale monstering van zijn troepen, maar hij had 'deur zekere frivole ende opgesochte excusatie ende wtluchten die monsteringe totten huijdigen dach vertoghen'.²⁴⁷

241 Redlich, *The German military enterpriser* I, 32-33, 39, 40-41. Christoffel van Hackeborn, NA, Staten-Generaal, nr. 126. Michiel van Steelant, 1586, NA, Staten-Generaal, nr. 178; Engelbrecht van Beelhem, 1578, NA, Staten-Generaal, nr. 227A.

242 *Placcaet op t'stuck vande monsteringhe tot voorcominghe van allen frauden int compleethouden van de Compagnien. Verniet ende ghearresteert den vierden Februarij 1599* (Den Haag 1599).

243 Bijvoorbeeld Cruickshank, *Elizabeth's army*, 139-141 en Baumann, *Landsknechte*, 76-79.

244 Reglement Oranje 1582, NA, Paulus Buys, nr. 40 (zevende artikel) [WVO 11567]. Instructie commissaris-generaal van de monstering van Engelse troepen, 14 juli 1586 (kopie 1590), NA, Paulus Buys, nr. 42 (vijfde artikel).

245 Gendarmes: bijvoorbeeld september 1576, RSG I, 86. Contracten met Duitse ruiters, 28-29 november 1584, NA, Raad van State 1584-1586, nr. 9. Roger Williams, 'A briefe discourse of warre' (1590), in: *The works of sir Roger Williams*, 1-51, aldaar 28-29.

246 Burschel, *Söldner*, 125. CGT IV, 143-144 [WVO 8699].

247 Landraad beoosten Maze aan Oranje en de Landraad, 13 september 1581, ARAB, Audiëntie, nr. 554, fol. 231 [WVO 7389].

Monsterfraude geschiedde soms met medeplichtigheid van de monstercommissaris. Omkoping en deelname van commissarissen aan de fraude komt vrijwel nooit in de bronnen naar voren – ik ken niet één geval in de Nederlanden van een commissaris die hiervoor is gestraft – maar er is een aantal aanwijzingen. In een instructie uit 1586 moest de monstercommissaris onder ede beloven geen geschenken in geld of waren aan te nemen, op straffe van medeplichtigheid aan fraude. Aanstellingen van monstercommissarissen uit de jaren 1587-1589 geven een expliciet verbod op het heulen met kapiteins en het accepteren van passevo-lanten ten *eigen* behoefte.²⁴⁸ Blijkbaar maakten kapiteins de commissarissen op deze wijze soms deelgenoot aan de fraude. Dat de commissarissen zelf vaak achterstallig traktement tegoed hadden, kan hen gevoelig gemaakt hebben voor de argumenten van de kapiteins.²⁴⁹ Populair waren zij desondanks niet bij de krijgslieden, getuige een bepaling niet met geladen wapens te verschijnen of te schieten tijdens de monstering en herhaalde bepalingen dat ze de commissaris moesten respecteren en gehoorzamen.²⁵⁰

Naast de overheid waren de gewone krijgslieden het slachtoffer van de frauduleuze praktijken van hun directe bevelhebbers. Een veelvuldige klacht van soldaten was dat zij hun rechtmatige soldij niet van hun kapitein kregen, maar dat deze in diens eigen beurs terecht kwam. Soldaten maakten zichzelf ook schuldig aan monsterfraude, al hadden ze daarvoor minder mogelijkheden dan kapiteins en ritmeesters. Zij konden zich na gedane monstering met de uitgekeerde soldij uit de voeten maken en elders weer dienst nemen, of onder verschillende namen dienst nemen bij verschillende compagnieën.²⁵¹ De Staten van Holland lieten in juni 1576 twee Engelse soldaten ophangen, omdat ze zich na monstering te Woerden uit de voeten hadden gemaakt om het elders nogmaals te proberen.²⁵² Ook kwam het voor dat soldaten wapens en uitrusting verkochten of vergokten, hetgeen zij tijdens de monstering trachtten te verbergen door deze te lenen van anderen.²⁵³

248 Instructie 1586, NA, Paulus Buys, nr. 42 (laatste artikel). Commissieboek Leicester en Raad van State 1586-1591, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1524, fol. 163v-164v (Leicester); fol. 28-29, 42v-43 (Raad van State).

249 Zie bijvoorbeeld: Raad van State aan Staten-Generaal, 5 juli 1588 (de 6^e ingebracht), NA, Staten-Generaal, nr. 4867.

250 Hollandse krijgsartikelen, 23 januari 1578, NA, Paulus Buys, nr. 37 (artikel 39-43) [WVO 11016]. Reglement Oranje, 1582, NA, Paulus Buys, nr. 40 (artikel 14) [WVO 11567]. Instructie voor monstercommissarissen van de Staten-Generaal, 8 oktober 1578, NA, Kamer der Beden van de Generaliteit 1576-1581, nr. 12.

251 Möller, *Das Regiment*, 29-30. Cruickshank, *Elizabeth's army*, 143. Baumann, *Landsknechte*, 77-78. Burschel, *Söldner*, 121-122.

252 *RSH*, 25 juni 1576. Vgl. deserteurs van kapitein Van Achthoven (stuk nr. 151) in NA, Raad van State 1584-1586, nr. 9.

253 Burschel, *Söldner*, 122-123.

De ervaren Duitse krijgsman Lazarus von Schwendi beweerde in 1577 dat een kwart tot een derde van de lieden die de monsterring passeerden geen soldaat was.²⁵⁴ Over de exacte omvang van de monsterfraude in de Nederlanden tijdens de eerste twee decennia van de Opstand zijn weinig gegevens overgeleverd. De gegevens die er wel zijn, tonen aan dat een monstercommissaris ook hier in een compagnie tientallen passevolanten kon aantreffen. Kapitein Cornelis van Achthoven was in 1585 betrapt met veertig blinde namen tegenover 93 bonafide soldaten, inclusief het kader.²⁵⁵ Engelse ruiters in garnizoenen te Vlissingen in 1589 waren tot honderd man betaald, terwijl er in werkelijkheid maar dertig of veertig waren. Hetzelfde zou gelden voor de andere pandsteden waar Engelsen in garnizoenen lagen.²⁵⁶ De veelgehoorde klacht – bijvoorbeeld van de Staten-Generaal in november 1582²⁵⁷ – dat de compagnieën nooit de voorgeschreven sterkte hadden, is wel veelvuldig gedocumenteerd. Veertien Engelse vendels onder John Norris waren bij monsterring in mei 1579 gemiddeld 132 man sterk, ongeveer tweederde van de voorgeschreven omvang. In september van dat jaar was de gemiddelde compagnie gedaald tot 125 man. Dat deze vendels redelijk op peil bleven is vooral te danken aan forse versterking van twee vendels in het regiment. Zonder deze twee is het gemiddelde vendel gedaald tot 114 hoofden.²⁵⁸ Het Franse regiment van Antoine de La Garde was er veel erger aan toe. In april 1579 waren zijn acht vendels gemiddeld 165 man sterk, maar de volgende maand was dat reeds gedaald tot 131 hoofden, terwijl deze compagnieën in september nog maar gemiddeld 52 koppen bevatten.²⁵⁹ In hoeverre fraude hierin een rol gespeeld heeft valt niet te achterhalen, maar deze Engelse en Franse kapiteins moeten, als zij tot september volgens de monsterrollen van mei betaald kregen, een flinke winst gemaakt hebben.

254 Lazarus von Schwendi, 'Kriegs Diskurs' (1577), in: Frauenholz, *Lazarus von Schwendi*, 192-287, aldaar 207.

255 Henri Fiefvet aan de Raad van State, Utrecht 15 januari 1585, NA, Raad van State 1584-1586, nr. 9 (stuk nr. 161). Ook Wijn, *Het krijgswezen*, 109-110.

256 Raad van State aan de Staten-Generaal, 17 juni 1589 (ontvangen de 24^e), NA, Staten-Generaal, nr. 4868.

257 RSG III, 374-375.

258 Rekening over 1579-1580 van Thierry vander Beken, thesaurier-generaal van Oorlog, ARAB, Rekenkamer, nr. 25546, fol. 166-166v, 168v-170.

259 Ibidem, fol. 179-181v. Vgl. ook 25 'Hollandse' vendels gemiddeld 130 (86 procent) van de voorgeschreven 150 man sterk: maandstaat april 1576, NA, Paulus Buys, nr. 19; 22 Staatse vendels te Bergen-op-Zoom en Wouw, gemiddeld 111 sterk (74 procent van 150 man): staat ad schrijven van monstercommissaris Georg Frinck, 29 december 1584, NA, Raad van State 1584-1586, nr. 9.

Het hoge verloop van eenheden maakte fraude mede moeilijk te constateren. Het vendel van Daniel van Eck, in augustus 1574 gemonsterd op 134 koppen, verloor over een periode van 21 maanden (augustus 1574-mei 1576) 53 man, waarvan 24 (45 procent) waren gepasporteerd, twaalf (23 procent) gedeserteerd en zeventien (32 procent) dood. Hiervoor kwamen, volgens Eck, 57 nieuwelingen.²⁶⁰ Kapitein Laurens van Arnhem verloor tussen 28 juni 1576 en 9 januari 1577 zeventig soldaten, 46 procent van de voorgeschreven sterkte van 150 hoofden (ongeveer zeven procent per maand). Hiervan waren 33 gedeserteerd (47 procent), 28 gepasporteerd of met verlof (40 procent) en negen dood (12 procent), inclusief drie gesneuvelden. Over dezelfde periode zouden maar liefst 128 nieuwe soldaten aangenomen zijn.²⁶¹ Frappant zijn ook de gegevens uit 1584 van het regiment van Sonoy in het Noorderkwartier van Holland. Bij de afrekening tot 1 november 1583 omvatten de twaalf vendels tezamen 1.450 man, maar over een periode van enkele jaren hadden 1.794 soldaten het regiment verlaten. Ook hier waren de meesten met paspoort vertrokken: 877, ofwel 49 procent. Daarna volgden de 629 deserteurs (35 procent) en de 233 doden (13 procent).²⁶² Hoe representatief deze gegevens zijn valt niet vast te stellen, maar duidelijk is wel dat het personeel van de meeste vendels uiterlijk in een paar jaar geheel vernieuwd was.²⁶³ In december 1579 bepaalden de Staten-Generaal nogmaals dat kapiteins niemand mochten aannemen of ontslaan zonder instemming van een monstercommissaris. Deze bepaling werd vaak herhaald, een aardige aanwijzing dat zulks veelvuldig geschiedde.²⁶⁴ Dat bij Eck en Arnhem het saldo in het voordeel van de kapitein uitvalt, zal geen toeval zijn.

260 Schrijven Sonoy, 7 november 1578, NA, Collectie Joachim Ortel, nr. 1. Wijn, 'Het Noord-Hollandse regiment', 256.

261 'Namen dewelche in die platze von die Dode., pasporthen genhommen hebbende, und verläuffene soldathen wedderumb angenhommen', NA, Paulus Buys, nr. 74.

262 *RSH*, 10 februari (instructie) en 3 oktober (afrekening) 1584; verder dertien verbeterden en 42 gereduceerden.

263 Vgl. Wijn, 'Het Noord-Hollandse regiment', 253-256.

264 *RSG* II, 674. Verder Ordonnantie Oranje, 3 november 1575, KHA, A 11/XIV I/11, fol. 193-195 (nr. 389), aldaar fol. 193-193v [WVO 11327]; reglement Oranje 1582, NA, Paulus Buys, nr. 40 (artikel 6) [WVO 11567]; contracten met Duitse ruiters uit 1584 in NA, Raad van State 1584-1586, nr. 9.

Monstering voor en tijdens de Opstand

Reeds tijdens de Staten-Generaal van 1512 te Mechelen klaagden afgevaardigden over het inefficiënte gebruik van voor oorlogsdoeleinden opgebracht geld door het betalen van niet-bestaande soldaten. Tegen het einde van de jaren 1520 hadden in ieder geval Holland, Vlaanderen en Brabant, maar andere gewesten waarschijnlijk ook, succesvol geijverd voor de strikte reservering van provinciale bedden voor bepaalde militaire doelen. Hun eigen functionarissen gingen deelnemen aan het financiële beheer van deze gelden. De Staten van Holland benoemden in 1527 op uitnodiging van de stadhouder een tweetal monsterheren uit hun midden. Of iets dergelijks ook in andere gewesten gebeurde, is niet duidelijk.²⁶⁵

Tot 1558 was de monstering van troepen die werden betaald met geld dat was toegezegd door de Staten-Generaal van de Nederlanden, uitsluitend een zaak van de landsheer. Alleen hij of zijn 'generaals' benoemden hiervoor monstercommissarissen en konden tot monstering bevelen. Dit veranderde doordat de door de koning in 1557 bijeengeroepen Staten-Generaal, in ruil voor een nieuwe, negenjarige, bedde voor de oorlog tegen de Fransen, toezicht op het beheer en de besteding ervan wenste en verkreeg. Op 5 mei 1558 kreeg Anthonie van Stralen, een Antwerps bankier, een aanstelling van de Staten als commissaris-generaal belast met de centrale administratie en het oppertoezicht op de thesauriers van Oorlog die de afzonderlijke gewesten zouden aanstellen. De feitelijke uitbetaling van de soldij zou geschieden door betaalmeesters van de Staten die onder Van Stralen vielen.²⁶⁶ Deze betalingen moesten uiteraard geschieden na ordentelijke monstering en dus benoemden de Staten op 14 mei een zestal eigen monstercommissarissen, die de commissarissen van de koning zouden assisteren. Twee dagen later stelden de Staten voor hun commissarissen een instructie op. Zij moesten kopieën van de monsterrollen opsturen naar Van Stralen, zodat deze de uitgaven kon bijhouden. Dat de Staten de koning vroegen zijn monstercommissarissen en kapiteins opdracht te geven hun commissarissen bij de monstering te laten assisteren,

265 Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments*, 99-100, 118. James D. Tracy, *Holland under Habsburg rule, 1506-1566. The formation of a body politic* (Berkeley etc. 1990) 82-84, 88-89. *RSH*, 21, 23 maart 1527, 7 mei, 18 november 1528.

266 P.A. Meilink, 'Notulen en generaal advies van de Staten Generaal van 1557/1558', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 55 (1934) 263-369, aldaar 271-274, 280-281, 366-369. Felix Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand I* (Den Haag 1906) 567-568. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments*, 188, 192.

geeft aan hoe nieuw dit was en dat ze wellicht problemen voorzagen. Direct stelden de Staten ook de eis dat vendels die bij monstering onder de sterkte bleken, aangevuld werden.²⁶⁷

Na de vrede met Frankrijk in 1559 dankte de regering alle troepen af, met uitzondering van een aantal ordonnantiebeden en wat voetvolk voor garnizoensdiensten. De samenwerking van 1558 tussen de gewesten – aangeduid als ‘Unie’ of ‘Generaliteit’ – liep in 1560 stuk tijdens het sluiten van Van Stralens rekening; Holland en Vlaanderen vonden Van Stralens ambt in vreedstijd niet nodig. Maar de thesauriers van Oorlog in de afzonderlijke gewesten bleven belast met het betalen van de garnizoenen uit de bede.²⁶⁸ Bovendien bleven monstercommissarissen namens de Staten-Generaal betrokken bij de monstering van deze krijgslieden en de ordonnantiebeden, die in ieder geval voor de laatste elke zes maanden plaatshad.²⁶⁹

Tijdens de veldtochten van 1568 en 1572 was Willem van Oranje als betaalheer en veldheer zelf verantwoordelijk voor het doen monstere van zijn bestelde troepen en het aanstellen van commissarissen hiervoor. Gedurende de oorlogen in de jaren 1550 had hij ruime ervaring opgedaan met de praktijk van de monstering. In de vredesjaren na 1559 was hij nog verantwoordelijk voor het laten monstere van zijn ordonnantiebede.²⁷⁰ Na het uitbreken van de opstand in Holland en Zeeland in 1572 berustte het recht om de troepen van de rebellen te laten monstere bij Oranje als stadhouder en kapitein-generaal in deze gewesten; hij benoemde de monstercommissarissen.²⁷¹ Maar de prins moest rekening houden met de inwoners, vertegenwoordigd in de statenvergadering, die het geld opbrachten voor de soldaten en van wie hij voor het slagen van de Opstand afhankelijk was. Zij wensten nadrukkelijk bij de monsteringen betrokken te zijn. In de aanstelling van Gillis van Steelant als monstercommissaris is expliciet vermeld dat ook de

267 Instructie voor Van Stralen, 14 mei 1558: Rachfahl, *Wilhelm von Oranien I*, 635-642, aldaar 639, 642. Aanstelling en instructie commissarissen, ‘Tweestien nieuwen zwarten bouck’, Stadsarchief Gent, Reeks 93 (Cartularia), nr. 8 (H), fol. 244-245v en 277v-281.

268 Rachfahl, *Wilhelm von Oranien I*, 568. Ontvangstbewijs van (onder andere) Hugues Bovenel, heer van Stienbecqz, gouverneur van Bapaume, 24 juni 1563, Stadsarchief Gent, Reeks 134, nr. 2. Ook stukken over betaling van troepen in de jaren 1560 in Stadsarchief Gent, Reeks 81, nr. 1.

269 Instructie van gedeputeerden van de Staten-Generaal voor twee commissarissen, 26 oktober 1560, *ROPB*, VIII, 118-120. Instructie voor Jacques de Blondel, 21 april 1561, *ROPB* VIII, 207-208. Instructie voor Pierre de Quaderebbe, 21 oktober 1561, *Ibidem*, 272-275.

270 Bijvoorbeeld Oranje aan Maria van Hongarije, 13 en 18 mei 1552, *CGT I*, 5-8 [WVO 6248 en 6249]; Filips II aan Oranje, 20 januari 1556, *Ibidem*, 306 [WVO 6549]. Margaretha van Parma aan Oranje, 30 mei 1564, *CGT II*, 78-79 [WVO 6757]. Oranje aan bevelhebbers veldtocht 1568, 12 augustus 1568, *KHA*, A 11/XIV I/5, nr. 59a [WVO 3741].

271 Bijvoorbeeld Cornelis van Rijswijck, 8 november 1572, *KHA*, A 11/XIV I/12, fol. 134v-135 en Joachim Ortel, 6 juni 1573, *KHA*, A 11/XIV I/12, fol. 13v-14 [WVO 2589 en 2350].

Staten van Holland hem opdracht tot monstering konden geven.²⁷² Dit ontbreekt in andere aanstellingen in Holland en Zeeland,²⁷³ maar uit de resoluties blijkt de voortdurende betrokkenheid van de Staten bij de monstering en de betaling van de commissarissen.²⁷⁴ In juni 1576 gingen de Staten van Holland zover voor de 25^e van die maand een monstering te bevelen van de troepen in Zuid-Holland, vrijwel zeker zonder instemming van Oranje. In elke stad moesten twee magistraten, bijgestaan door twee foeriers en twee kapiteins van de schutterij het garnizoen monstren.

Revue van het veldleger onder Paltsgraaf Johan Casimir (1543-1592) bij Lier op 21 augustus 1578, in dit geval in vorm van een defilé langs aartshertog Matthias. Uit: Hogenberg, *Geschichtsblätter*, 207. (Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

272 Aanstelling Gillis van Steelant, 11 december 1572, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 135-135v [WVO 2590].

273 Aanstellingen Ortel en Van Rijswijck in noot 41. Verder Martin Hauweel, heer van Haverschote en Witte van Haamstede, burggraaf van Zeeland, 13 maart 1574, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 135v-136 [WVO 2591]. Haamstede en Jan van Herle, 2 september 1573, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 136-136v [WVO 2592].

274 RSH, 2 en 15 september, 6 en 26 oktober, 23 november, 1, 6 en 22 december 1574; 14 juni 1576. Vgl. *Notulen van Zeeland 1574-1578* (Den Haag 1915) 71-72 (4 november 1575).

Tegelijkertijd verscheen een plakkaat op de monstering, dat het gebruik van passevolanten aan de kaak stelde en de zorg uitte dat het getal van de werkelijke soldaten zo gering was, dat veel steden in tijden van nood gevaar zouden lopen.²⁷⁵ Of deze monstering daadwerkelijk plaatsgevonden heeft is onduidelijk. Ook na 1576, onder de Staten-Generaal, is het evident dat de burgers die het geld voor de troepen opbrachten het recht eisten en kregen om via de monstering te controleren of het geld goed was besteed. De Staten-Generaal hadden uiteraard eigen commissarissen hiervoor,²⁷⁶ maar ook afzonderlijke gewesten konden hierover beschikken. Holland behield er na 1577 een aantal in dienst. Op een vermoedelijk uit circa 1579 stammend lijstje met monstercommissarissen komt er een voor met een aanstelling van de Staten van Brabant.²⁷⁷ De Staten van Vlaanderen sloten samen met Oranje in 1580 een overeenkomst met de Schotten van wijlen kolonel Balfour, waarin zij zich vastlegden op de betaling en de levering van spiesen en rustingen. In ruil hiervoor mochten ook zij, naast Oranje en de Staten-Generaal, opdracht geven tot monstering. In oktober 1581 verzocht Vlaanderen aan Oranje hiervoor commissarissen te sturen, waarover het zelf blijkbaar niet beschikte.²⁷⁸ Door afzonderlijke gewesten benoemde monstercommissarissen kwamen nu niet meer voor. De monstering viel onder de Raad van State, maar vanaf juni 1588 hadden gewesten het recht om naar believen troepen op eigen repartitie te doen monsternen.²⁷⁹

Daarnaast wensten de burgers ter controle van de commissarissen op stedelijk niveau betrokkenheid bij monsteringen. De Hollandse instructie voor de monstercommissarissen van 1578, die de Unie van Utrecht het volgende jaar overnam, laat zien dat Oranje aan de druk had moeten toegeven. Bij monstering in een stad konden de commissarissen de magistraten vragen om hen te assisteren; kapiteins en foeriers van de schutterij konden ook helpen. In de instructie van de Staten-Generaal van 1587 komt een soortgelijke bepaling voor. Zo konden inwoners die zich als soldaten voordeden beter betrappt worden.²⁸⁰ Volgens Schwendi was dit ook in het Duitse Rijk gebruikelijk. In Frankrijk eiste de Derde stand tijdens de

²⁷⁵ RSH, 19 juni 1576.

²⁷⁶ Bijvoorbeeld RSG I, 98, 111, 326 en RSG II, 176.

²⁷⁷ Ten Raai en De Bas, *Het Staatse leger* I, 123, 212, 214. Lijst monstercommissarissen: NA, Kamer der Beden, nr. 12.

²⁷⁸ Overeenkomst Oranje, Staten van Vlaanderen en Schotten, 13 december 1580, NA, Kamer der Beden, nr. 12 [WVO 12711]. Vier Leden van Vlaanderen aan Oranje, 17 oktober 1581, ARAB, Audiëntie, nr. 555, fol. 223 [WVO 7440].

²⁷⁹ RSG VI, 196, 202. Commissieboeken Landraad beoosten Maze, Leicester en Raad van State, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1523 en 1524, *passim*.

²⁸⁰ Instructie 23 januari 1578, NA, Paulus Buys, nr. 36 [WVO 11140]. Instructie 28 februari 1579, KHA, A 11/XII 5. Instructie 1587, Tresoor, Fries historisch en letterkundig centrum (Leeuwarden), Archief Staten van Friesland, nr. 2985.

Staten-Generaal van 1576 dat om monsterfraude te bestrijden burgemeesters en wethouders bij monsteringen aanwezig moesten zijn. De koning legde dit in de ordonnantie van 1579 vast, maar deze werd slecht nageleefd en in de Staten-Generaal van 1588 kwam dezelfde eis weer ter tafel en vervolgens in 1614.²⁸¹ In de Nederlanden schijnen de magistraten van steden wel daadwerkelijk bij de monstering aanwezig te zijn geweest.²⁸² Engeland verkeerde tot 1585 officieel in vrede en had nauwelijks troepen op eigen bodem. Wel waren lokale magistraten en politierechters betrokken bij de monsteringen van de militie, bestaande uit alle geschikte mannen tussen zestien en zestig jaar.²⁸³

Het centrale gezag van de Nederlandse rebellen voegde nog een laag controle aan de monsteringen toe in vorm van een controleur-generaal van de monstering. In oktober 1573 was in Holland al een drietal commissarissen in alle krijgskzaken benoemd, onder andere belast met controle op de monsteringen; waarschijnlijk was de controleur hieruit voortgekomen. De Henegouwer Henry Fiefvet vervulde deze positie in 1577 voor de Staten van Holland en in de jaren 1580 voor de Staten-Generaal.²⁸⁴ Een instructie voor Fiefvet is niet overgeleverd, maar het lijkt erop dat afzonderlijke commissarissen met hem correspondentie moesten houden en monsterrollen overhandigen, zodat Fiefvet de rollen kon onderzoeken en fouten opsporen. Dit blijkt concreet uit het geval van kapitein Van Achthoven in 1584. Aanvankelijk waren 25 van diens 133 gemonsterde soldaten passevolanten gebleken. Na controle door Fiefvet bleken het er veertig te zijn.²⁸⁵ Hij genoot grote achting vanwege zijn capaciteiten en betrouwbaarheid. In 1580 kreeg Fiefvet problemen omdat hij de Staten belasterde en vond dat als zij Oranje niet in toom hielden, deze een ergere tiran dan Alva zou zijn. Dit belette niet dat hij inzake de monstering in de jaren 1580 weer adviseur en toeverlaat voor de Staten-Generaal was.²⁸⁶

281 Schwendi, 'Kriegs Diskurs', 280. Georges Picot, *Histoire des États Généraux* III (2e druk; Parijs 1888) 339, 341-342, 363 (art. 308); Idem, IV, 64 ; idem, V, 102.

282 Bijvoorbeeld te Brussel en Bergen-op-Zoom in maart/april 1583, RSG IV, 135, 136, 146. Ook Wijn, *Het krijgswezen*, 109.

283 Lindsay Boynton, *The Elizabethan militia, 1558-1638* (Londen en Toronto 1967) 14-15, 26-27. 'Instructions [...] to all the justices of the peace in the countie of for generall musters' (1572), in: Francis Grose, *Military antiquities respecting a history of the English army from the conquest to the present time* I (Londen 1786) 81-99, aldaar 82, 93-94.

284 RSH 1565-1574, 609. Ten Raai en De Bas, *Het Staatsche leger* I, 212. RSG V, 296. A.L.E. Verheyden, *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés (1567-1573)* (Brussel 1961) nr. 4.510.

285 Instructie 1586, NA, Paulus Buys, nr. 42 (artikel 30). Monsterrollen 16 september en 5 november 1584, schrijven Fiefvet aan Raad, 15 januari 1585 (nr. 161), NA, Raad van State 1584-1586, nr. 9.

286 Ten Raai en De Bas, *Het Staatsche leger* I, 214. RSG V, 288, 295; VIII, 505.

Wat opvalt aan de werkzaamheden van de ordinaris monstercommissarissen na 1572, is dat zij vaak veel meer deden dan alleen het monstere van troepen. Zij kregen ook een rol toebedeeld in pogingen het wangedrag van soldaten jegens de bevolking te beperken. De commissarissen moesten dan bij een eenheid blijven, garnizoenen van de ene plaats naar de andere begeleiden of zelfs actief informatie inwinnen bij de bevolking over het gedrag van de soldaten. Misdragingen moesten ze aan de kapiteins melden die hierna moesten optreden.²⁸⁷ Voorheen was deze taak voorbehouden aan afzonderlijke commissarissen.²⁸⁸ In enkele gevallen traden monstercommissarissen zelfs op als geldschietster. Joachim Ortel had in 1574 van de Staten van Holland ruim 4.000 gulden aan voorgeschoten soldij tegoed en Stentzel van Namsloo betaalde voor de Staten-Generaal in 1578 uit eigen zak minstens 2.000 gulden aan Duitse ruitsterij.²⁸⁹ Als vertegenwoordigers van de overheid kregen monstercommissarissen soms verzoeken van burgers. Ortel bemiddelde in 1576 op verzoek van een weduwe voor haar zoon – soldaat Scram uit Den Haag – diens terugkeer onder een kapitein die hem wegens wangedrag had ontslagen. Cornelis van Rijswijck ontving in november 1577 een brief van Pieter Olofszoon, organist te Alkmaar, namens de weduwe van een in het beleg van Alkmaar gesneuvelde soldaat. De organist verzocht om een bewijs van dienst zodat de verarmde weduwe, met twee kinderen van haarzelf en twee van haar overleden echtgenoot, diens uitstaande soldij kon krijgen.²⁹⁰

De instructie die de Staten-Generaal in mei 1558 maakten voor hun commissarissen bestond uit slechts negen artikelen. Zij moesten er vooral opletten dat de eenheden volledig waren en dat de monstercommissarissen van de koning niet meer geld uitdeelden dan was begroot.²⁹¹ De vroegste instructies voor monstercommissarissen van de rebellen na 1572 zijn helaas niet bewaard.²⁹²

287 Bijvoorbeeld aanstellingen Reinhardt van Asewijn, heer van Brakel en Bartholomeus vanden Waell, heer van Moersbergen, 24 juli 1582, Gregorius van Thiras, 5 augustus 1581, Georgen Frinck, 9 maart 1582, Commissieboek Landraad beoosten Maze, NA, Staten-Generaal 1580-1795, nr. 1523, fol. 2-3, 29-29v, 59v. Aanstelling Ortel, 6 juni 1573, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 13v-14 [WVO 2350]. Instructie monstercommissarissen 1578, NA, Paulus Buys, nr. 36 [WVO 11140]; instructie 1586, NA, Paulus Buys, nr. 42 (artikel 27).

288 Henne, *Histoire du règne III*, 184-185.

289 Aanstelling Brakel en Moersbergen, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1523, fol. 20v, 59v. Wijn, 'Het Noord-Hollandse regiment', 235. Remonstrantie Namsloo (1582), NA, Staten-Generaal, nr. 126.

290 Willem van Blois van Treslong aan Ortel, 3 of 4 en 13 juni 1576, NA, Ortel, nr. 27 (stuk 3 en 38); Pieter Olofszoon aan Van Rijswijck, 6 november 1577, NA, Ortel nr. 2.

291 Instructie 16 mei 1558, 'Tweesten nieuwen zwarten bouck', Stadsarchief Gent, Reeks 93 (Cartularia), nr. 8 (H), fol. 277v-281. De instructie voor de commissarissen voor de uitrusting van oorlogsschepen (zelfde datum) was even lang, Ibidem, fol. 231v-233.

292 Verwijzing naar nog te volgen instructie in aanstellingen van Steelant, Van Rijswijck, Haamstede en Haverschote (1572 en 1574) in: KHA, A 11/XIV I/12, fol. 134v-136 [WVO 2589-2591].

De eerste volledig overgeleverde instructie is de Hollandse van januari 1578. Met deze instructie als uitgangspunt blijkt het streven van statenvergaderingen en burgers om de monsterfraude te bestrijden, ertoe leidde dat de voorschriften voor de commissarissen tijdens de Opstand in omvang en detail toenamen. De instructie van 1589 bestond in totaal uit 38 artikelen. De instructie uit 1586, bestemd voor de monsterring van de Engelse hulptroepen, was met 31 artikelen al aanzienlijk omvangrijker dan de instructie van 1578 die achttien artikelen bevatte; een Gelderse instructie uit 1577 omvatte zeventien artikelen. In de speurtocht naar passevolanten moesten commissarissen bijvoorbeeld in 1586 ook de korporaals en lanspassaten aan de tand voelen over de leden van hun esquadre. Daarvan was in 1578 geen sprake.²⁹³

Een nog beter voorbeeld van toenemende overheidsbemoeienis betreft de persoonsgegevens van de soldaten die de monstercommissarissen moesten noteren. In de eerste monsterrollen van na 1572 staan soldaten vaak slechts vermeld met de bijnaam die ze zichzelf hadden aangemeten en meestal hun plaats van herkomst. Zij heetten bijvoorbeeld Droncken Jan van Amsterdam, Bonte Krae van Staveren of Slampamper van Eindhoven.²⁹⁴ De Hollandse instructie van januari 1578 schreef voor dat commissarissen naast de bijnaam en plaats van herkomst, in de eerste plaats naam en toenaam moesten opschrijven. Verandering van naam moesten zij bestraffen. Kapiteins ontvingen in een afzonderlijke ordonnantie hetzelfde bevel met de toevoeging geen 'schandaleuse oft ontuchtige bynaemen' toe te staan.²⁹⁵ De Staten-Generaal stelden in oktober 1578 dat commissarissen bovendien het beroep van de soldaten moesten noteren en 'quelles marques ilz ont au visaige'.²⁹⁶ Holland en Zeeland gingen in 1582 weer een stap verder door te bepalen dat – om bedrog te verhoeden – naast de namen en merktekenen ook lichaamslengte en 'gestaltenis' (uiterlijk) op de rol vermeld moesten worden. De Staten-Generaal ten slotte eisten in 1586, naast alle reeds genoemde persoonsgegevens, de vermelding van leeftijd, naam van vader en moeder en de kleur van het haar en de baard op de monsterrol. Dit alles moest maken dat soldaten niet gemakkelijk van naam zouden kunnen veranderen en beter te herkennen waren tijdens de volgende monsterring.²⁹⁷

293 NA, Paulus Buys, nr. 36 (instructie 1578) [WVO 11140] en 42 (instructie 1586).

Gelderse instructie, 3 februari 1577, Gelders Archief, Oud Archief Arnhem, nr. 3474. Instructie 8 maart 1589, *RSH*, 30 maart 1589.

294 Deze komen voor op de rol van hopman Johan Schetter, 22 mei 1573, NA, Buys, nr. 32. Zie ook Wijn, 'Het Noord-Hollandse regiment', 247-248.

295 Instructie 23 januari 1578, NA, Paulus Buys, nr. 36 [WVO 11140]. Ordonnantie voor de kapiteins, zelfde datum, NA, Buys, nr. 38 [WVO 12573].

296 Instructie 8 oktober 1578, NA, Kamer der Beden, nr. 12.

297 Reglement Oranje 1582, NA, Paulus Buys, nr. 40 (artikel 8) [WVO 11567]. Instructie 1586, NA, Paulus Buys, nr. 42 (artikel 4).

Blijkens de instructie van 1589 moesten de commissarissen nog steeds al deze gegevens noteren 'volgende de Characteren hen geleverd',²⁹⁸ maar het is on-duidelijk of dit alles ooit in de praktijk gebeurd is. De rol van Van Achthoven uit 1584 en die van een Engelse vaan uit 1587 geven van de persoonsgegevens alleen de namen en in geval van de Nederlandse eenheid meestal ook de plaats van herkomst.²⁹⁹

In de jaren 1590 wilde de overheid weer slechts notitie van de meest elementaire persoonsgegevens, terwijl zij de bijnamen verbood. In 1589 was al bepaald dat commissarissen van de namen alleen 'Christen Naam, met den Toenaam die hy in de wandeling heeft en meest bekend is' mochten noteren.³⁰⁰ Maar in het plakkaat uit 1599 heet het nog duidelijker dat niemand zich mocht laten monstere- ren 'met eenighen versierden naem ofte toenaem, dan met zijnen eygen Christen naem ende ghewoonlicken ende wel bekenden toenaem, midtsgaders de plaetse van zijne gheboorte'.³⁰¹ Hierbij valt echter op te merken dat de bijnamen op de hierboven aangehaalde rollen uit 1584 en 1587 al nauwelijks nog voorkwamen. Dit verdwijnen van de bijnamen van de soldaten van de monsterrollen is voor het Duitse Rijk met de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) geconstateerd, hetgeen historicus Peter Burschel in verband brengt met de teloorgang van de 'individualistische', zelfbewuste landsknecht als gevolg van 'innermilitärische Disziplinierung und Normierung als Versuch der Kriegsherren, ihre Söldner fester an sich zu binden'.³⁰² De krijgsheren wilden een soldaat die nooit meer iets anders zou kunnen zijn dan soldaat: afhankelijk, controleerbaar, bereid zich te laten com- manderen, bestraffen en tuchtigen. Ook voor de Nederlanden past het verdwijnen van de bijnamen in de reeds elders geconstateerde ontwikkeling van landsknecht naar soldaat als gevolg van proletarisering en het streven van de overheid naar meer controle over de soldaten.³⁰³

Instructies voor Duitse monstercommissarissen uit deze periode zijn naar verhouding tamelijk beperkt in omvang en inhoud, getuige een voorbeeld uit de jaren 1560. Hierin zijn weliswaar 23 artikelen vervat, maar een groot gedeelte hiervan heeft niets met het eigenlijke monstere- ren van doen. Zeker elf artikelen betreffen slechts de verdeling van de soldijen en traktementen over een vendel.³⁰⁴ De instructie uit 1567 voor een tweetal commissarissen van de Franse koning is

298 Instructie van 1589, *RSH*, 30 maart 1589 (art. 20).

299 NA, Raad van State 1584-1586, nr. 9 (nr. 150). Rol van John Norris' vaan, NA, Staten-Generaal, nr. 197.

300 Instructie 1589, *RSH*, 30 maart 1589 (art. 21).

301 *Placcaet op t'stuck vande monsteringhe...1599*.

302 Burschel, *Söldner*, 40-42, 318 (citaat), 319.

303 Ibidem, 318-322. Zie hoofdstuk 2.

304 Fronsperger, *Von Kayserlichem Kriegsrecht*, 44-45.

ook tamelijk summier, maar droeg wel op uitgebreide persoonsgegevens van de soldaten te noteren: behalve naam en geboorteplaats ook leeftijd, lichaamslengte, algemene beschrijving van het uiterlijk en littekens. In tegenstelling tot de Nederlanden zijn deze gegevens, althans in dit geval, ook werkelijk opgeschreven.³⁰⁵ Franse monstercommissarissen behielden tot in de zeventiende eeuw slechts bondige instructies. Het ging om hooguit negen artikelen.³⁰⁶

Engelse instructies voor de monsterring zijn ook tamelijk uitgebreid. Dit gold al voor de instructies voor de monsterring van de militie.³⁰⁷ De bemoeienis hiermee van de Engelse kroon nam toe na 1572, toen zij als gevolg van ontwikkelingen in de Nederlanden besloot de meest geschikte mannen uit de militie te laten trainen in het gebruik van bij voorkeur moderne wapens als vuurwapens en spiesen. Hiervoor nomineerde en betaalde de kroon 'muster-masters', meestal oud-kapiteins, die tijdens de eigenlijke monsterring de geschikte kandidaten moesten selecteren en de daadwerkelijke training van deze zogenaamde 'trained bands' onder handen nemen. Het resulteerde in een enorme hoeveelheid papierwerk over de hoeveelheid mannen die op de jaarlijkse training verschenen en de toestand van hun wapens.³⁰⁸ Als de door de regering ontvangen monsterrollen niet volgens de instructie waren, kon soms jaren later verzocht worden om een nieuwe die wel aan de instructie voldeed.³⁰⁹

In 1587-1588 voerde de regering met oog op de Spaanse dreiging de training van de keurmilitie op, maar vrijwel tegelijkertijd ging betaling van de 'muster-masters' over op de graafschappen, terwijl hun benoeming toeviel aan de 'lords lieutenant', de vertegenwoordiger van de koningin in elk graafschap. Hierdoor werd hun positie als onafhankelijk controleur van de centrale overheid gecompromitteerd.³¹⁰ Voor de monsterring van de troepen die de Engelse kroon in 1585 naar de Nederlanden had gestuurd, golden instructies die in omvang en detail niet onderdeden aan die van de Nederlanders zelf.

305 Wood, *The King's army*, 86, 92-95.

306 *Les ordonnances militaires tirees du code du Roy Henry III. Roy de France & de Pologne. Ausquelles ont esté adioustez plusieurs Edicts du Roy Henry IV. et Louys XIII. faicts sur le mesme sujet. etc.* (Parijs 1626) 298-303. Picot, *Histoire des États Généraux* v, 128 (art. 238, 240), 130, (art. 287), 131 (art. 307).

307 'Instructions', in: Grose, *Military antiquities*, 81-99.

308 Hammer, *Elizabeth's wars*, 99-102. Boynton, *The Elizabethan militia*, 91, 105-107.

309 John Harland ed., *The Lancashire lieutenancy under the Tudors and Stuarts* 1 (Manchester 1859) 91-95; zie 34-61 voor een voorbeeld van het papieren resultaat van een monsterring.

310 Hammer, *Elizabeth's wars*, 141-143. Boynton, *The Elizabethan militia*, 107, 180-181.

Thomas Digges, vooral bekend als astronoom, was meegestuurd als ‘muster-master’, in dit geval meer een gewone monstercommissaris. Hij kweet zich consciëntieus aan zijn taak, hetgeen hem kwam te staan op de vijandschap van de Engelse kapiteins en klachten over zijn optreden.³¹¹

De overheid voerde de voorgeschreven frequentie van de monsterring in de Nederlanden tijdens de Opstand steeds verder op. Volgens een ordonnantie van 1560 moest monsterring in vreedstijd om de zes maanden plaatsvinden. In de praktijk geschiedde dit reeds vaker, bijvoorbeeld om de twee maanden.³¹² In 1578 was voor Holland een generale monsterring elke vier maanden de norm; daarnaast moest de commissaris maandelijks een revue houden. In 1586 vonden de Staten-Generaal elke maand een generale monsterring nodig. Natuurlijk mochten commissarissen altijd extra monsterringen houden, hetzij op bevel, hetzij op eigen initiatief.³¹³ Maar hoe regelmatig een compagnie in de praktijk een monsterring onderging hing af van het beschikbare geld en kon dus zeer variëren, waarbij voor de overheid de stelregel gold: zo vaak mogelijk. Kapitein Eck was blijkbaar twintig maanden (augustus 1574-mei 1576) niet gemonsterd. Arnheims vendel was op 28 juni 1576 gemonsterd, daarna op 27 oktober van dat jaar en vervolgens op 9 januari 1577. De vendels van kolonel Norris waren na monsterring in mei 1579, waarschijnlijk pas in september weer gemonsterd. Die van La Garde in april, vervolgens in mei en daarna ook pas weer in september 1579.³¹⁴

Onder de Habsburgers waren de meeste Nederlandse monstercommissarissen van adel. Het ging om, zoals de Staten-Generaal in 1578 aanduiden, ‘Seigneurs et gentilzhommes de principale qualité’.³¹⁵ De commissarissen die de Staten in mei 1558 aanstelden waren allen ‘seigneur’ of ‘messire’.³¹⁶ In Holland en Zeeland waren vanaf 1572 nog steeds edelen als monstercommissaris aan het werk, zoals Johan van Vliet, Steelant, Rijswijk en Haamstede. Maar daarnaast traden nu ook lieden op als Ortel, Fiefvet en Reynier Cant, die zeker niet van adel waren. Van de

311 ‘Concept pour dresser ordonnances militaires touchans le fait des monstres’, bij stukken september 1589 (nr. 146), NA, Staten-Generaal, nr. 4868. Cruickshank, *Elizabeth’s army*, 136-139.

312 Beyaert, ‘De monsterrollen’, 162. Vgl. Henne, *Histoire du règne III*, 190.

313 NA, Paulus Buys, nr. 36 [WVO 11140] en 42.

314 Sonoy aan commissarissen, 7 november 1578, NA, Ortel, nr. 1. Van Arnhem: NA, Paulus Buys, nr. 74. Norris en La Garde: rekening Van der Beken, ARAB, Rekenkamer, nr. 25546, fol. 166-166v, 168v-170, 179-181v.

315 RSG II, 169 (citaat). Beyaert, ‘De monsterrollen’, 164, 261.

316 Aanstelling 14 mei 1558, ‘Tweeststen nieuwen zwarten bouck’, Stadsarchief Gent, Reeks 93 (Cartularia), nr. 8 (H), fol. 244-245v, aldaar fol. 244.

vier commissarissen die Holland en Zeeland in 1577 naast controleur Fiefvet in dienst hielden, was alleen Rijswijck van adel.³¹⁷ De Unie van Utrecht benoemde in februari 1579 Gijsbert van Duvenvoirde, heer van Obdam en Alexander van Tellicht tot hun commissarissen-generaal van de monsterring. De heren van Brakel en Moersbergen dienden als commissarissen in Gelre in 1581-1582, terwijl de Staten-Generaal nog in 1586 Floris van Brederode nomineerden om samen met Digges de Engelse hulptroepen te monsterring.³¹⁸ Maar de algemene tendens in de eerste twee decennia van de Opstand is dat het aantal edellieden dat als monstercommissaris opereerde afnam. Van de zeventien die de Raad van State tussen augustus 1588 en januari 1589 benoemde of herbenoemde zijn er maar vijf van adel, waarvan drie – Julius van Botnia, Robrecht van Ittersum en Guert van Ewijk – lokale edellieden die respectievelijk in Friesland, Overijssel en het kwartier van Arnhem waren benoemd.³¹⁹

Dit duidt op een zekere mate van professionalisering: hoge status was niet meer noodzakelijk, de Staten-Generaal en de Raad van State vonden de juiste vaardigheden en betrouwbaarheid belangrijker. Monstercommissarissen waren steeds vaker gespecialiseerde functionarissen die geen ander inkomen hadden. Fiefvet is in dit verband al eerder genoemd. Een ander voorbeeld is Jan de Vos, die na 1572 in Holland als commissaris werkzaam was en in januari 1589 werd benoemd in Tholen.³²⁰ Monstercommissarissen als de Vos waren bovendien vanaf uiterlijk begin 1589 ook belast met de plaatselijke distributie van vivres en munitie.³²¹ Anderzijds hadden de centrale regeringsorganen bij het benoemen van monstercommissarissen rekening te houden met lokale eisen. Dit gold voor Friesland en de oostelijke provincies, maar ook in Holland en Zeeland. Opvallend is verder dat slechts twee van de zeventien commissarissen een militair verleden hebben als kapitein. Aper van Dyck en Dirck Cater hadden een vendel in Hollandse dienst gehad.³²²

317 KHA, A 11/XIV I/12, fol. 134v-136 [WVO 2589]. Wijn, 'Het Noord-Hollandse regiment', 235-236. Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger* I, 212. Rekening van Johan van Vliet en Reynier Cant als monstercommissarissen, september-december 1572, NA, Rekenkamer ter Auditie en opvolgende colleges, nr. 339.

318 Kopie aanstelling Obdam en Tellicht, 28 februari 1579, KHA, A 11/XII 5. Commissieboek, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1523, fol. 20v, 59v, 70v. RSG V, 298.

319 Commissieboek Raad van State, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1524, fol. 28-29v.

320 NA, Paulus Buys, nr. 22. Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger* I, 212. NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1524, fol. 29v.

321 Instructie 1589, RSH 30 maart 1589. NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1524, fol. 29v.

322 Staten van betaling voor Hollandse troepen 1581, 1583, NA, Teding van Berkhout, nr. 8 en 12.

De functionarissen die voor de Engelse regering militie en troepen monsterden, zowel de 'muster-masters' als de lokale magistraten, waren voornamelijk afkomstig uit adel en *gentry*. Digges behoorde tot de laatste sociale groep. Leicester benoemde in april 1586 Bernard Weston, 'gentilhomme Anglois', tot monstercommissaris.³²³ Monstercommissarissen in het Duitse Rijk waren geen mannen van groot sociaal gewicht, getuige de opmerking van Schwendi dat het goed was de monsterring te doen bijwonen door aanzienlijke lieden, van adel of anderszins, om het gebeuren meer aanzien bij het krijgsvolk te verschaffen. Een ordentelijke aanstelling voor de Duitse commissarissen was niet gebruikelijk.³²⁴ In Frankrijk eiste de adel tijdens de Staten-Generaal van 1560 dat alle commissarissen edellieden moesten zijn. Hiervan kwam in de praktijk niets terecht. Twee functionarissen die in 1567 voor de koning een monsterring volvoerden waren niet van adel. Dit geldt ook voor de zeven Franse monstercommissarissen op een ongedateerd lijstje uit de Nederlanden, dat vermoedelijk uit de jaren 1580 stamt. Zij heetten bijvoorbeeld Tardif, Fallat, en Claude Robineau.³²⁵ Daarop deed de Franse adel in de Staten-Generaal van 1588-1589 het voorstel om uit edellieden met militaire ervaring achttien commissarissen kiezen.³²⁶ Ook dit gebeurde niet; door de moord op koning Hendrik III kwam deze statenvergadering vroegtijdig ten einde.

Bestrijding van de fraude

Veel van de hierboven geschetste ontwikkelingen op het gebied van de monsterring komen mede voort uit het streven de monsterfraude te reduceren. Er was echter nog een aantal andere maatregelen die de overheid wenste door te voeren om geldverspilling in de monsterring te bestrijden. Als eerste valt de zogeheten hoofdelijke betaling te noemen. Hierbij werd de soldij voor een compagnie niet aan de kapitein overhandigd, maar rechtstreeks aan de soldaten uitgekeerd. Willem van Oranje beval dit tijdens de Opstand in november 1575 als eerste, in een ordonnantie tegen 'alle bedrog ende loose practycqen die die

323 Commissieboek Leicester, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1524, fol. 102v-103, 124v. Harland, *The Lancashire lieutenancy* II, 97, 106-109.

324 Schwendi, 'Kriegs Diskurs', 279-280. Vgl. Preuß, *Söldnerführer*, 427-434.

325 Picot, *Histoire des États Généraux* II, 435. Wood, *The King's army*, 86: Melchion Gatico en Jehan Girard (1567). Lijst monstercommissarissen, NA, Kamer der Beden, nr. 12; de anderen heetten Billart, Michiel Bauduyn, Jehan Gouffier, en L'Estaillu.

326 Picot, *Histoire des États Généraux* IV, 64.

Capiteynen eenichssins souden mogen gebruycken in huerlieder monsteringen.³²⁷ Daarna waren het de Staten-Generaal die, op verzoek van de Raad van State, in oktober 1576 besloten om 'doresenavant payer les soldatz en particulier chacun sa solde et aux officiers chacun son deu, affin que lesdictz soldatz n'ayent plus occasion ses plaindre de ce qu'ilz n'auroient payment, comme ilz font journallement'.³²⁸ Het bleef de voorgeschreven methode van betaling van de Staten-Generaal. Dit blijkt uit resoluties uit 1578, maar ook de heren van Moersbergen en Brakel bijvoorbeeld kregen in november 1582 in hun aanstelling opdracht, een vendel na monstering de soldij 'kop voer kop' te geven.³²⁹

Het probleem is dat onmogelijk valt vast te stellen of de hoofdelijke betaling ooit daadwerkelijk ten uitvoer is gebracht. Kapiteins waren hier fel tegen en niet geheel ten onrechte. Zij hadden immers veel investeringen gedaan, bijvoorbeeld in wapens en uitrusting voor hun soldaten, die met zij met de soldij moesten verrekenen. Bij uitkering van de soldij direct aan de soldaten zagen ze dit geld vrijwel zeker niet terug. Reeds in februari 1577 klaagde onder andere Filips graaf van Lalaing, plaatsvervangend bevelhebber van de Staatse troepen, dat het onmogelijk was de betaling 'teste a teste' te doen. De Staten-Generaal gingen voor deze keer akkoord met betaling op de oude wijze, maar wensten verder toch aan de hoofdelijke betaling vast te houden. De voortdurende herhaling van deze eis – bijvoorbeeld in de instructie van de Raad van State van 1588 – is een aanwijzing dat de rechtstreekse betaling aan de soldaten in de praktijk waarschijnlijk niet geschiedde.³³⁰ Als variant hierop bepaalde de Raad van State in 1588 dat de kapiteins in bijzijn van de commissarissen de soldij aan de moesten soldaten uitkeren. Zelfs hier maakten kapiteins bezwaar tegen en in juni 1589 valt te constateren dat de betaling nog immer via hen verliep 'gelyck van outs costumelyck es'.³³¹ In de jaren 1590 werd de hoofdelijke betaling nog meermaals wenselijk verklaard en in 1599 zelfs weer voorgeschreven, maar zonder praktische consequenties.³³²

Dit alles wijkt niet af van wat er op dit gebied in Frankrijk en Engeland geschiedde. Tijdens de Franse Staten-Generaal van 1576 eiste de Derde stand de hoofdelijke betaling, hetgeen de ordonnantie van 1579 vastlegde. Maar in 1588 kwam dezelfde eis weer ter sprake, aanwijzing genoeg dat er weinig van terecht kwam. De Engelse kroon beval reeds in 1563 tevergeefs de hoofdelijke betaling

327 Ordonnantie van Oranje, 3 november 1575, KHA, A 11/XIV I/11, fol. 194 [wvo 11327].

328 RSG I, 92.

329 RSG II, 149, 157, 172. Commissieboek, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1523, fol. 70v. Ook RSH, 14 maart 1580, 18 juli en 6 oktober 1581, 4 augustus 1587.

330 Lalaing: RSG I, 332. Wijn, *Het krijgswezen*, 120.

331 RSG VI, 49. Kopie schrijven Raad van State aan Staten van Zeeland 13 juni 1589, ad schrijven ontvangen 24 juni 1589, NA, Staten-Generaal, nr. 4868 (citaat).

332 Wijn, *Het krijgswezen*, 120. *Placcaet op t'stuck vande monsteringhe...1599*.

van de pioniers betrokken bij het beleg van Le Havre. 'Payment by poll', zoals de hoofdelijke betaling in Engeland heette, was daarna vanaf 1585 voorgeschreven voor Leicesters expeditionaire strijdmacht in de Nederlanden, tot grote woede van diens kapiteins. Ook dit gebeurde nooit effectief.³³³ In het Duitse Rijk was het Lazarus von Schwendi die de hoofdelijke betaling voorstelde als manier om in de oorlog geld te besparen.³³⁴ Verder dan het papier is dit voorstel nooit gekomen.

De Engelse regering probeerde de fraude van de kapiteins in te perken door hun een legitieme bonus toe te staan in vorm van zogenaamde 'mortepayen'. Deze term duidt meestal de soldij aan voor een soldaat die niet langer in actieve dienst was. Het was in feite een pensioen voor een oude of invalide soldaat. Daarnaast kon het gaan om soldij voor een ontslagen of overleden soldaat, die de kapitein in zijn eigen zak stak. In het begin van de jaren 1560 had de Engelse kroon al gespeeld met een geïnstitutionaliseerde vorm van de mortepayen, maar dit voerde zij eigenlijk pas in, in de Nederlanden in 1585. Van elke honderd soldijen die Engelse kapiteins alhier kregen waren tien mortepayen, hetgeen betekende dat ze hiervoor slechts negentig soldaten hoefden te hebben. Maar deze extra financiering was te gering om de kapiteins, die gewoon doorgingen met de monsterfraude, tevreden te stellen.³³⁵ Digges stelde de Staten-Generaal in juni 1586 voor om vijftien mortepayen per vendel te passeren, maar zij antwoordden dat de Engelsen dienden 'opte maniere ende gebruyck van dese landen, alwaer egheen mortepayen altois gepasseert en wordden'.³³⁶ Hoewel de Staten dus niets wilden weten van geïnstitutionaliseerde mortepayen, diende de forse traktementsverhoging van negentig naar 150 gulden per maand die kapiteins in 1599 kregen, vermoedelijk eenzelfde doel. Dat de Staten de hoofdelijke betaling nu opnieuw verordonneerden, houdt hier vrijwel zeker verband mee.³³⁷

De monsterfraude met rijpaarden door de ruitery poogde de overheid aan banden te leggen door het aantal paarden dat ruiters mochten hebben te beperken. De meeste ordonnantiegebenden keerden met hun eigenaars terug onder het gezag van Filips II en nieuwe werden aan de zijde van de opstandelingen niet opgericht. De resterende ruitery was meest van een type aangeduid als 'chevaux legiers', die slechts een paard mochten hebben. Twaalf van John Norris' ruiters bleken tijdens monsterring in 1587 hun paard te hebben verloren.

333 Picot, *Histoire des États Généraux* III, 341, 363 (art. 307); idem IV, 64. Cruickshank, *Elizabeth's army*, 152-153. *Correspondence of Leicester*, 13. *Correspondentie van Leicester* II, 267-268.

334 Schwendi. 'Kriegs Diskurs', 283-284.

335 Cruickshank, *Elizabeth's army*, 153-157. Wijn, *Het krijgswezen*, 119-120.

336 RSG V, 287, 288.

337 Ten Raa en De Bas, *Het Staatse leger* II, 332. RSG X, 595, 630.

Zij moesten binnen vijftien dagen een nieuw aanschaffen, anders zouden bij de volgende monsterring financiële sancties volgen.³³⁸ De Duitsers behielden verscheidene rijpaarden, maar het aantal werd, in tegenstelling tot voorheen, contractueel beperkt. In 1584 mochten niet-adellijke ruiters ('Einspännige') tot twee paarden laten monstern en adellijke ruiters ('Junkers') tot vier. De vaandrig mocht ook tot vier paarden bezitten. De luitenant en ritmeester genoten uiteraard privileges; zij mochten respectievelijk maximaal zes en tien rijpaarden hebben.³³⁹

Hierboven is gesproken over het toewijzen van monstercommissarissen aan bepaalde eenheden om wangedrag van soldaten te bestrijden. Dit had natuurlijk ook mede tot doel de commissarissen meer inzicht te verschaffen in het verloop van deze eenheden; monsterfraude zou moeilijker worden omdat de commissarissen voortdurend aanwezig waren. Willem van Oranje stelde dit in november 1575 als eerste voor. Hij wenste aan elke vijf vendels een monstercommissaris te verbinden. Circa 1579 gaf Oranje aan de Staten-Generaal te kennen dat hij elk regiment een commissaris wilde geven. Twee nieuw gevormde Schotse regimenten kregen in 1580 door Oranje en Vlaanderen ieder een eigen commissaris toebedeeld 'pour tenir note des soldatz' van moment van aankomst tot 'trespas' of 'casement'.³⁴⁰ Het is moeilijk vast te stellen in welke mate dit daadwerkelijk gebeurde. Een verzoek van Vlaanderen aan Oranje om juist voor genoemde Schotse regimenten commissarissen te sturen, doet vermoeden dat het in de praktijk niet werkte. Ook de resoluties van de Staten-Generaal uit 1583 waaruit blijkt dat zij monstercommissarissen naar eenheden dirigeerden, wijzen hierop.³⁴¹ Het probleem was waarschijnlijk dat het permanent verbinden van een commissaris aan een eenheid monsterfraude in de hand kon werken, doordat de commissaris nauw verbonden raakte aan de kapiteins waar hij mee optrok. Schwendi waarschuwde hier althans voor; in het Duitse Rijk was het verbinden van commissarissen aan een regiment blijkbaar dus ook bekend.³⁴²

Om monstercommissarissen toch nauwer te verbinden aan de troepen en fraude beter te kunnen bestrijden, voerde de Raad van State vermoedelijk in 1587 een territoriale organisatie in: commissarissen kregen een district (kwartier)

338 NA, Staten-Generaal, nr. 197.

339 Contracten met Duitse ruiters uit november 1584, NA, Raad van State 1584-1586, nr. 9. Vgl. contract uit 1545 in Dekker, *Godert van Bocholt*, 242 en Gelderse instructie uit 1577, Gelders Archief, Oud-archief Arnhem, nr. 3474 (art. 11).

340 Ordonnantie 1575, KHA, A11/XIV I/11, fol. 193 [WVO 11327]. Staat over traktement hoge officieren ca. 1579, KHA, A 11/XII 5. Kopie artikelen Oranje en Vlaanderen met Schotten, 13 december 1580, NA, Kamer der Beden, nr. 12 [WVO 12711].

341 Vier Leden van Vlaanderen aan Oranje, Brugge, 17 oktober 1581, ARAB, Audiëntie, nr. 555, fol. 223 [WVO 7440]. RSG IV, 135, 136, 146. Vgl. RSH, 10 april 1582, 28 april en 29 augustus 1583, 26 september 1586.

342 Schwendi, 'Kriegs Diskurs', 281.

toegewezen waar zij residentie moesten houden en de garnizoenen monsteren. Het is mogelijk dat hiermee een idee van Thomas Digges ten uitvoer werd gebracht. Hij schreef in januari 1586 over de monsterfraude: 'The only means to avoid these abuses is to have in every principal garrison a resident clerk of musters, who may find out and enter the deaths, discharge and other departure of soldiers...'.³⁴³ In november en december 1586 is er nog geen sprake van kwartieren voor de monstercommissarissen. Johan de Maregnault is nog commissaris in geheel Zeeland, en het Hof van Gelre werd gevraagd om personeel bij te springen in de monstering in hun gewest.³⁴⁴ Vermoedelijk is de instructie voor de monstering van 28 september 1587 de gelegenheid geweest van de invoering van de kwartieren; in oktober wees de Raad van State kwartieren toe. Splinter Helmich bijvoorbeeld moest in Arnhem residentie nemen en was ook verantwoordelijk voor Wageningen en enkele andere plaatsen daaromtrent.³⁴⁵

Nu was voorheen in aanstellingen van commissarissen soms reeds sprake van bepaald territorium waar zij werkzaam zouden zijn, maar dan betrof het tamelijk grote geografische gebieden zoals een heel gewest. Zeeland had bijvoorbeeld, zoals hierboven reeds viel te lezen, een commissaris voor de garnizoenen aldaar.³⁴⁶ Maar dergelijke gebieden waren te groot voor een commissaris en de monstering raakte dan gemakkelijk in het slop. Zo klaagde Oranje in augustus 1582 bij de Staten van Zeeland over gebrekkige monstering in hun gewest.³⁴⁷ De nieuwe kwartieren waren vooral in Zeeland, Holland en Gelre aanzienlijk kleiner en zo ingericht dat de verschillende plaatsen snel, meest over water, te bereiken waren. Naar bevind van zaken paste de Raad van State de kwartieren verder aan. In juli 1588 was Walcheren met Axel, Terneuzen en de forten langs de monding van de Schelde een kwartier.

343 CSP, *Foreign* 1585-1586, 285.

344 RSG V, 312 (Maregnault heet hier Mornau). *Correspondentie van Leycester* I, 259-262. Ook commissieboek Leicester, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1524, fol. 147v-148 (betreft februari 1587).

345 Commissieboek Leicester, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1524, fol. 163v-164v, 165v. Fruin, 'Journaal Splinter Helmich', 275-276.

346 Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger* I, 212. Gecommitteerde Raden van Zeeland aan Oranje, 15 augustus 1583, Zeeuws Archief, Staten van Zeeland, nr. 1623, fol. 90v [WVO 601]; aanstelling van Oranje voor Johan de Maregnault als monstercommissaris in Zeeland als opvolger van Guy Bernard, 11 november 1583, Idem, nr. 1667, fol. 58v-59v [WVO 948]. Vgl. onder Karel v Henne, *Histoire du règne III*, 189-191.

347 Oranje aan Staten van Zeeland, 15 augustus 1582, Zeeuws Archief, Staten van Zeeland, nr. 1676, fol. 2-2v [WVO 744]; zie ook fol. 7 [WVO 10422].

Hetzelfde gold voor Geertruidenberg, Willemstad, Klundert en Zevenbergen met Gorinchem en omringende plaatsen.³⁴⁸ In augustus 1588 kregen de Scheldeforten en Gorinchem met nabijgelegen plaatsen elk een afzonderlijke commissaris toegewezen. Tholen viel in dezelfde maand met Zierikzee, Brouwershaven en Bommenede onder commissaris Michiel van Oirle, maar werd in februari 1589 een afzonderlijk kwartier.³⁴⁹ Naast de commissarissen in de kwartieren waren een aantal commissarissen zagezegd aan het Hof verbonden; zij moesten zich daar bevinden waar de Raad van State zich bevond. De Raad dirigeerde deze commissarissen naar believen en liet hen monsteringen van garnizoenen uitvoeren ter controle van de desbetreffende kwartiercommissaris.³⁵⁰

Conclusie

Monsterfraude was een universeel probleem in westelijk Europa in de zestiende eeuw. Het is opvallend dat de oplossingen die hiervoor werden voorgedragen ook tamelijk universeel waren. Dit gold bijvoorbeeld voor de hoofdelijke betaling van de soldaten tot het permanent verbinden van commissarissen aan eenheden en externe controle door civiele magistraten, die zowel in Frankrijk, Engeland, de Nederlanden als het Duitse Rijk bekend waren. Toepassing in de praktijk vonden de maatregelen tegen de monsterfraude vooral in de Nederlanden na 1572. Hier wisten vooral de burgers van de steden die het geld voor de troepen moesten opbrengen via de statenvergaderingen invoering van de maatregelen – ter controle van de uitgave van hun geld – te bewerkstelligen. Dit was in Frankrijk niet het geval. Maatregelen die de Franse koning op aandringen van de Derde stand wel tegen monsterfraude nam, zoals de externe controle door stedelijke magistraten vervat in de ordonnantie van 1579, bleven een dode letter. In het gefragmenteerde Duitse Rijk was het slechter gesteld: monstercommissarissen kregen hier niet eens een formele aanstelling en hoefden dus geen eed af te leggen. Voorstellen ter verbetering kwamen niet verder dan de geschriften van hervormers als Schwendi, wiens ideeën vrijwel zonder gevolgen op de Rijksdagen te Spier van 1570 en

348 Lijst van commissarissen uit de staat met waar ze kwartier hebben, 22 juli 1588, ad schrijven van Raad van State aan de Staten-Generaal, 20 juli 1588, NA, Staten-Generaal, nr. 4867.

349 Commissieboek Raad van State, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1524, fol. 29-29v, 106v, 120-120v.

350 Ibidem, fol. 42v-43. Artikelen voor commissarissen bij het Hof in instructie 1589, *RSH*, 30 maart 1589.

te Regensburg in 1576 besproken werden.³⁵¹ Engeland had een relatief sterke centrale regering die grote waarde hechtte aan effectieve monsterring, zowel van de militie als van reguliere troepen. Dit vond uiting in gedetailleerde instructies en veel papierwerk. Maar de monsterring van de militie kon niet zonder lokale magistraten en de 'lords lieutenant', zodat zij bepalend waren voor de werkelijke gang van zaken. Vanwege de beperkte financiën van de kroon, werd de betaling van de 'muster-masters' overgeheveld naar de graafschappen, waardoor deze meer professionele externe controleurs van de centrale overheid onder lokale patronage kwamen. In de Nederlanden liep de bestrijding van monsterfraude onder de Engelse hulptroepen, ondanks de inzet van Digges, stuk op het verzet van de kapiteins.

De resultaten van alle inspanningen om monsterfraude te bestrijden leken al met al zeer gering. De fraude bleef endemisch. Het aantal kapiteins dat in de eerste twee decennia van de Opstand daadwerkelijk voor fraude moest boeten, moet zeer klein zijn geweest. Cornelis van Achthoven in 1584 is de enige die ik ben tegengekomen. De straffen voor kapiteins betrappt op monsterfraude waren mild. Oranje dreigde in 1575 met 'verbeurte vanden lyffve' voor het onder de sterkte houden van compagnieën en ontslag met straf als 'falsaris' voor het gebruiken van passevolanten,³⁵² maar daarna is er slechts sprake van het financieel verhalen van fraude op de kapiteins. De Engelse instructie uit 1589 dreigde officieren weer met oneervol ontslag, maar pas in tweede instantie.³⁵³ Van Achthoven leidde dan ook nog steeds een compagnie voetvolk in 1587.³⁵⁴ Het probleem was dat de kapiteins zich hevig verzetten tegen inmenging in wat zij ongetwijfeld zagen als hun zaken. Solms en de Zeeuwse kapiteins vervatten hun bezwaren tegen de nieuwe instructie voor de monsterring eind 1588 zelfs in een pamflet, dat ik helaas niet heb kunnen traceren.³⁵⁵ De macht van de kapiteins was zeer groot; zij waren als 'militaire aannemers' de spil waarover het hele systeem om een leger op de been te brengen werkte. Zonder hen was er geen leger. Dit leidde tot een duidelijke grens in hoever de overheid kon gaan in het be-strijden van de fraude: financiële sancties konden, ontslaan of vervolgen zou het systeem van legervorming kunnen ondermijnen.

351 Baumann, *Landsknechte*, 79, 83, 213-214. Möller, *Das Regiment*, 31.

352 Ordonnantie Oranje 3 november 1575, KHA, A 11/XIV I/11, fol. 195 [WVO 11140].

353 Instructie Staten-Generaal 1578 (laatste artikel), NA, Kamer der Beden, nr. 12.

Instructie 1586 (art. 15-16), NA, Paulus Buys, nr. 42. Instructie 1589 (art. 5), NA, Staten-Generaal, nr. 4868 (stuk 146).

354 Een vendel van 200 man: 'Staet van het Crychsvolck', 31 december 1587, NA, Johan van Oldenbarnevelt, nr. 2942A. Vgl. de bestraffing van twee Duitse kapiteins van Filips II in Baumann, *Landsknechte*, 77-78.

355 RSG VI, 49-50, 434, 435-436.

Getuige een opmerking van Emanuel van Meteren begonnen de inspanningen rond 1590 echter toch resultaat te hebben. Volgens hem kon een kapitein elders op een vendel meer geld winnen dan een Staatse kolonel op tien vendels, 'maer al onseker.' De laatste opmerking slaat vermoedelijk op de meer geregelde betaling door de Staten-Generaal na 1588, waardoor het inkomen van Staatse kapiteins tamelijk zeker was; elders waren de risico's veel groter.³⁵⁶ Dit verklaart waarom ondanks alles de Staten-Generaal blijkbaar tevreden waren met de territoriale organisatie van de monstercommissarissen. Het systeem met de kwartieren bleef behouden tot na 1600, zij het met veranderende districten. Daarnaast bleven er commissarissen bij het Hof die de Raad van State centraal dirigeerde en ook gebruikt konden worden als controleurs van de kwartiercommissarissen. Toezicht houden op de discipline, bijvoorbeeld tijdens verandering van garnizoen, bleef ook tot het takenpakket behoren. In 1600 werd weer het idee geopperd om aan elk regiment te velde een commissaris te verbinden.³⁵⁷ In de eerste twintig jaar van de Opstand kwam zo met vallen en opstaan de praktijk voor de monsterring onder de Verenigde Nederlanden tot stand. Er was hierbij sprake van een zekere mate van professionalisering; monstercommissarissen waren niet langer uitsluitend 'Seigneurs et gentilzhommes de principale qualité', maar veelal professionals die voor hun inkomen volledig afhankelijk waren van de Staten, zich aan gedetailleerde instructies moesten houden, regelmatige controles ondergingen en een toenemende hoeveelheid papierwerk kregen.

356 Van Meteren, *Historien der Nederlanden*, fol. 288.

357 RSG X, 617-618; XI, 30, 140, 147.

Hoofdstuk 4. 'Judicature Militaire'

Het voortdurende wangedrag van de soldaten jegens boeren en burgers in de landen die zij eigenlijk moesten verdedigen is in de vorige hoofdstukken al aan-gestipt: moord, verkrachting, plundering, diefstal en afpersing waren voort-durende risico's. Een belangrijke vrees van de overheden was dat hun onder-danen of inwoners hierdoor niet of minder in staat zouden zijn de oorlogskosten op te brengen. Karel V en Filips II gaven in de jaren 1550 al uiting aan deze angst. Willem van Oranje ondervond dit probleem in de jaren 1570. De graaf van Leicester in 1586 en de Staten-Generaal in 1590 herhaalden de vrees van Filips II uit 1556.³⁵⁸ Over de *bereidheid* van de bevolking om voor de troepen te betalen repte de overheid hier niet expliciet, maar ook deze leed danig onder de aanwezigheid van militairen. De behoefte om het wangedrag en de eigengereidheid van de soldaten te beteugelen maande de overheden tot het nemen van maatregelen. De geleidelijke afschaffing van de landsknechtenorganisatie is in dit verband in hoofdstuk 2 reeds aan de orde gesteld.

Dat achterstallige of geheel in gebreke blijvende betaling vaak de oorzaak was van het slechte gedrag was in de zestiende eeuw al duidelijk, maar het lukte zelden de grote hoeveelheden benodigde penningen op te brengen en op tijd uit te keren. Een ander middel om het gedrag van de militairen onder controle te brengen en beter te reguleren was de 'Judicature Militaire', de militaire rechtspraak.³⁵⁹ Maar ook hier stuitte het Nederlandse bestuur, hetzij de Habsburgse of dat van de rebellen na 1572, op de traditionele rechten en gewoonten van de soldaten. Desondanks probeerden zij hun greep op de militaire rechtspraak te vergroten.

³⁵⁸ Ordonnantie 12 juni 1556, Beyaert, 'De monsterrollen', 166-167. Plakkaat Leicester 4 april 1586 en Staten-Generaal 26 september 1590 in Fr.Adr. van der Kemp, *Magazyn van stukken tot de militaire jurisdictie betrekkelijk* 1 (Utrecht 1783) 76-77, 124.

³⁵⁹ Ordonnantie van de Staten van Holland, 18 september 1576, Van der Kemp, *Magazyn* 1, 35.

De toenemende rol bijvoorbeeld van geschoolde juristen in de tweede helft van de zestiende eeuw is evident. Militairen stonden sterk afwijzend tegenover deze geleerde heren.³⁶⁰ Daarnaast probeerden civiele autoriteiten de exclusief militaire jurisdictie tot een minimum te beperken, hetgeen leidde tot voortdurende competentiestrijd.

In dit hoofdstuk zal ik aantonen dat Willem van Oranje na het begin van de Opstand in Holland en Zeeland in 1572 brak met de traditionele rechtspraak van zijn Nederduitse landsknechten waarin gewone soldaten een aanzienlijke rol speelden, en deze verving door krijgsraden, waarin slechts officieren zitting hadden. Waar mogelijk zal vergelijking met de toestand en ontwikkelingen in Engeland, Frankrijk, het Duitse Rijk en het koninklijke leger van de Nederlanden plaatsvinden. Voor ik de belangrijke ontwikkelingen na 1572 weergeef, zal ik de ontwikkelingen tot aan de Opstand schetsen.

Karel v en Filips II

Tot 1547 berechtten de stedelijke overheden alle door soldaten in garnizoen gepleegde vergrijpen. De steden beriepen zich hierin op hun privileges, die inhielden dat stedelijke rechters alle in hun rechtsgebied gepleegde delicten zouden behandelen. Dit veranderde met het plakkaat op de ordonnantiebanden van 12 oktober 1547. Dit bepaalde dat civiele autoriteiten in steden geen kennis mochten nemen van delicten door soldaten in garnizoen gepleegd, uitgezonderd halsdelicten. Buiten de garnizoenen mochten zij ook andere vergrijpen doen vervolgen indien de overtreder geen bevelhebber of vendel had.³⁶¹ Dit gaf aanleiding tot voortdurende competentiegeschillen tussen civiele en militaire autoriteiten, die de Habsburgse overheid in 1549 en vervolgens in 1552 nader regelde. Hoewel zij waren bedoeld voor de ordonnantiebanden, waren deze reglementen in de jaren 1550 ook van toepassing op alle andere troepen die in de Nederlanden dienden, uitgezonderd de Hoogduitse eenheden.³⁶²

Loslopende en weggelopen soldaten kregen ook te maken met de 'prévôts des maréchaux'. Karel de Stoute (1433-1477) stelde reeds een 'prévôt des maréchaux' aan, een functie die na zijn dood mogelijk verdween, maar onder Karel v in ieder

³⁶⁰ Vgl. Möller, *Das Regiment*, 185-186, 216.

³⁶¹ Plakkaat 1547, Van der Kemp, *Magazyn I*, 12-24, aldaar 19-21. Wijn, *Het krijgswezen*, 84-85.

³⁶² Henne, *Histoire du règne III*, 210. Robaulx de Soumoy, *Étude*, 36-38.
Vgl. de ordonnantie van 2 juni 1555, *ROPB VI*, 468-469.

geval weer bestond. Deze provoost was aangesteld om een einde te maken aan misbruiken van het asielrecht. Immers, de bevoegdheden van gewone justitiële functionarissen hielden op bij de grenzen van stad, heerlijkheid of provincie; de provoost der maarschalken mocht het hele land doorkruisen. Alleen gevallen waar de schuld duidelijk was mocht hij zelf berechten, in alle andere moest hij advies inwinnen bij het Hof van de provincie waar de arrestatie was verricht. In 1552 kreeg de provoost, die ook direct toezicht had op de ordonnantiebinden, een assessor toegevoegd om zijn last te verlichten.³⁶³ De vele oorlogen van Karel v zorgden voor zoveel problemen met soldaten in vooral de zuidelijke gewesten, dat hij naast de bestaande provoost der maarschalken, ter onderscheid wel aangeduid als 'prévôt général des maréchaux', afzonderlijke 'prévôts des maréchaux' in de provincies benoemde. In vreedetijd waren vooral vagebonden het doelwit van deze provoosten, die in de zuidelijke Nederlanden onder de Habsburgers een vast officie werden.³⁶⁴ In de noordelijke provincies hebben zij nooit bestaan. De oorsprong van deze provoosten ligt in Frankrijk; de naam 'prévôts des maréchaux' verwijst naar de *maréchaux de France* waar zij van oudsher onder vielen. In Engeland volgde koning Hendrik VIII begin zestiende eeuw het Franse voorbeeld en benoemde 'provost-marshals'.³⁶⁵

Rond 1550 ging Karel v ertoe over zijn Nederlandse voetvolk te velde in regimenten te organiseren. Vanaf 1552 was dit standaard voor de Nederduiters. Dit had mede tot doel wangedrag van soldaten beter te kunnen bestrijden en straffen. De kolonels, onder wie Willem van Oranje, kregen opdracht 'bon ordre et justice' te houden.³⁶⁶ Zij kregen hiertoe net als hun Hoogduitse collega's van de keizer de bevoegdheid als 'Gerichtsherr' over hun soldaten.³⁶⁷ Voor de recht-spraak beschikte elk regiment over een juridische staf identiek aan die van de

363 Henne, *Histoire du règne III*, 205-206, 208. Robaulx de Soumoy, *Étude*, 30-31. Arnold Schillings, 'Het officie van Raet-asseuseur van den heere Provoost van den Hove en van den heere Drossart van Brabant', in: *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen: universitatis catholicae in oppido Lovaniensi iam annos XXXV professoris* (Brussel en Parijs 1947) 483-489, aldaar 485-487.

364 Robaulx de Soumoy, *Étude*, 26. Schillings, 'Het officie', 483, 489. Instructies voor de prévôts van Rijsel, Dowaa en Orchies (1565), Henegouwen (1565 en ongedateerd), Namen (1575), Luxemburg en Chiny (1596), ARAB, Audiëntie, inv. nr. 802, fol. 17-18, 19-20, 62-63v, 67-69v, 110-111.

365 Georges Guichard, *La juridiction des prévôts du connétable et des maréchaux de France* (Rijsel 1926) 36-67, 118-126, 190-201. John Hewitt Mitchell, *The Court of the Connétable. A study of a French administrative tribunal during the reign of Henry IV* (New Haven etc. 1947) 8-11. Lindsay Boynton, 'The Tudor Provost-Marshal', *The English historical review* 77 (1962) 437-455, aldaar 437-439. Robaulx de Soumoy, *Étude*, 31.

366 Aanstelling Oranje 1552, KHA, A 11/X 2 [WVO 11244]. Henne, *Histoire du règne III*, 50-51. Robaulx de Soumoy, *Étude*, 48.

367 Robaulx de Soumoy, *Étude*, 17. Möller, *Das Regiment*, 127-132, 205-208. Baumann, *Landsknechte*, 92, 104, 108.

Hoogduitse landsknechten. Enerzijds was er een provoost die de politiemacht vertegenwoordigde en boosdoeners in de kraag moest doen vatten. De eigenlijke arrestaties – oneerbaar werk – en het bewaken van gevangenen verrichtten de stockknechten en een stockmeester (cipier). De scherprechter viel ook onder de provoost. Daarnaast had elk regiment een scholtis, een militaire schout, die in geval dat de kolonel besloot tot een rechtszaak, de rechtbank voorzat en tevens notaris van het regiment was. Hij beschikte over een gerechtsschrijver als secretaris en een gerechtsweifel die diende als deurwaarder en bode.³⁶⁸

De kolonel mocht in juridische kwesties naar eigen inzicht optreden. Hij kon overtredingen disciplinair afdoen, maar ook tot een proces besluiten. In het laatste geval liet hij een regimentsrechtbank formeren. In zaken waarvoor lijfstraf gegeven kon worden vond een strafproces plaats, anders een civiel proces. Dit onderscheid bestond in de Nederlanden ook buiten het leger. Hoewel het aantal civiele processen veel talrijker moet zijn geweest dan het aantal strafprocessen, is hier weinig over bekend.³⁶⁹ Het is zelfs onduidelijk of de civiele variant voorkwam bij de Nederduiters, daar de 'Gerichtsloute' of 'Schöffen', die in civiele zaken als oordeelsvinders optraden en waarvan elke Hoogduitse scholtis meestal een twaalfstal onder zich had, in hun regimenten ontbraken.³⁷⁰ Het strafproces volgens keizerlijk malefijtsrecht³⁷¹ kwam zeker voor bij de Nederduiters. De scholtis zat zoals gezegd de rechtbank voor en de provoost functioneerde als aanklager. De bank bestond verder uit kapiteins, vaandrighs, veldwevels, en namens de gewone soldaten uit de door hen maandelijks verkozen voerders. Meestal voerden noch de provoost noch de aangeklaagde voor de rechtbank zelf het woord maar, maakten zij gebruik van een 'voorspraak', een militair die voor hen als pleitbezorger optrad. Het proces had plaats in het openbaar, in open lucht, en duurde drie dagen.³⁷²

368 Staf Oranje 1552, KHA, A 11/X 3 [niet in WVO]. Henne, *Histoire du règne* III, 52-53, 63. Möller, *Das Regiment*, 132-176.

369 Baumann, *Landsknechte*, 106. Möller, *Das Regiment*, 127-128, 189-197. J. Monballyu, 'Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extraordinaire strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de 16e eeuw', in: H.A. Diederiks en H.W. Roodenburg ed., *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum 1991) 120-132, aldaar 124-125.

370 Möller, *Das Regiment*, 137-142. Baumann, *Landsknechte*, 106. Vgl. Oranje in 1552, KHA, A 11/X 3 [niet in WVO] en Henne, *Histoire du règne* III, 52-53, 63.

371 Duits: 'Malefizrecht' en 'Malefizprozeß', van het Latijnse 'maleficium': misdaad of toverij.

372 Möller, *Das Regiment*, 189-196, 208-215, 229-234. Baumann, *Landsknechte*, 106-107. Robaulx de Soumoy, *Étude*, 17, 20-21.

Aangezien beide partijen hun standpunt konden verdedigen en schriftelijke getuigenissen overleveren, lijkt hier sprake te zijn van de zogenaamde ordinaire procedure. Deze kwam in de Nederlanden verder zelden voor. Gebruikelijk waren extraordinaire processen, waarbij na het vooronderzoek de rechtbank meteen een vonnis velde en de aangeklaagde niet het recht had zich te verdedigen. De verdachte was voorwerp van onderzoek en geen partij.³⁷³ Dat Nederduitse soldaten hier een privilege genoten is niet verwonderlijk. De regimentsrechtspraak van de landsknechten verschaftte hen medezeggenschap en mee-beslissingsrecht. Dit manifesteerde zich duidelijk in de voerders die in de bank zitting namen, maar ook via de 'Umstand', de verzamelde soldaten die de zitting bijwoonden in vorm van een 'Ringe' rond de rechtbank. De kolonel mocht aan-wezig zijn bij het proces en kon het vonnis casseren, maar moest terdege rekening houden met zijn manschappen.³⁷⁴ De krijgsartikelen van 1561 bepaalden wel dat als 'dat malefeys recht toe besitten ongelegen ware', de bijeen-geroepen kapiteins, hoge ambten en bevelsluiden zonder proces een oordeel mochten vellen.³⁷⁵

Deze regimentsrechtbanken waren zeker niet afdoende om wangedrag te beperken. In 1553 creëerde Karel v voor het leger te velde de 'auditeur du camp' en de 'capitaine de justice du camp'; als het veldleger werd ontbonden, werden zij ontslagen.³⁷⁶ De eerste, mogelijk van Italiaanse oorsprong, was een rechtsgeleerde die de kapitein-generaal juridisch advies moest geven, betrokken was bij het inwinnen van informatie over delicten en indien kolonels in gebreke bleven zelf kon optreden tegen boosdoeners. De tweede functioneerde als generaal provoost met als taak actief surveilleren in de omgeving van het kamp, eventueel vergezeld door regimentsprovoosten. Soldaten die hij op heterdaad betrapte mocht hij zelf berechten en laten executeren. Andere gevallen moest de 'capitaine' voorberechting aan de verantwoordelijke kolonel of aan de veldmaarschalk overdragen. Tijdens marsen bleef de 'capitaine' dicht bij dezelfde veldmaarschalk en volgde het leger om achterblijvers op te pakken.³⁷⁷ De veldmaarschalk ('maréchal de l'ost') was het hoofd van de militaire justitie.

373 Möller, *Das Regiment*, 193-196. Monballyu, 'Het onderscheid', 126-131, 132.

374 Baumann, *Landsknechte*, 104-107. Möller, *Das Regiment*, 127, 129-132, 215-218.

375 *ROPB* VIII, 143 (art. 11).

376 Henne, *Histoire du règne* III, 217. Robaulx de Soumoy, *Étude*, 39, 45. Oranje aan Filips II, 6 en 16 januari 1556, *ARAB*, Audiëntie, nr. 85, fol. 66-66v, 85.

377 Henne, *Histoire du règne* III, 217-219. Robaulx de Soumoy, *Étude*, 39-41, 42-45. Schwendi, 'Kriegs Diskurs', 268-269. *Giornali del Principe d'Orange nelle guerre d'Italia dal 1526 al 1530 (sacco di Roma – guerra di Napoli – assedio di Firenze)*. A.D. Pierrugues ed. (Florence 1897) 70.

Dit was niet alleen in de Nederlanden het geval, maar ook in Engeland (de 'High Marshal'), het Duitse Rijk en in Frankrijk waar, zoals eerder vermeld is, verscheidene maarschalken bestonden.³⁷⁸

Op 2 juni 1555 vaardigde Karel v een nieuwe ordonnantie uit voor het veld-leger, waarin hij de militaire rechtspraak verder poogde te regelen. Hierin stond dat de justitie te velde berustte bij '...le maréchal de l'ost, en y appellant les couronnels, capitaines, lieutenans, auditeurs et aultres principaulx officiers des bandes, à sa discrétion et en tel nombre qu'il trouvere être compétent et suffire, afin que chacun se garde de mal faire et n'ayt occasion de se plaindre de précipitance.'³⁷⁹ Dit lijkt te suggereren dat een krijgsraad voorgezeten door de veldmaarschalk delinquenten moest berechten, hetgeen voorheen sporadisch was voor-gekomen. De jurisdictie van deze krijgsraad is echter onduidelijk. Alleen al op grond van de hoeveelheid zaken zal het onmogelijk zijn geweest om alles te behandelen. Waarschijnlijk behandelde deze krijgsraad alleen (bepaalde) gevallen die door de 'capitaine de justice' en de 'prévôts des maréchaux' in de kraag waren gevat.³⁸⁰

Dat het Waalse voetvolk het volgende jaar (1556) in regimenten werd geformeerd, waarbij de kolonels de beschikking kregen over een eigen provoost en beul, maakt verder duidelijk dat de regimentsrechtspraak zeker niet verdween. De aard van de rechtspraak in de Waalse regimenten is minder duidelijk. Hun vendels waren naar Frans model georganiseerd en wellicht was hun rechtspraak ook hierop geënt. Zowel Franse kapiteins als provoosten verbonden aan compagnieën ('prévôts des bandes') hadden echter het recht vergrijpen naar believen zonder enige vorm van proces te straffen. Waalse soldaten daarentegen schijnen toch recht gehad te hebben op een proces. In voor hen bestemde kriegs-artikelen uit januari 1566 heet het althans: 'Les capitaines porteurs d'enseignes et autres officiers de bande jureront que estans appelez en jugement, pour sentencier les délinquans, le feront suyvnt les articles icy contenus.'³⁸¹ Maar van rechtbanken met ordinaire procedure en meebeslissingsrecht van gewone soldaten zal geen sprake geweest zijn.

De pogingen van Karel v en Filips II om de militaire rechtspraak te verbeteren en misdaden van (voormalige) soldaten jegens de bevolking te bestrijden, hadden in de praktijk weinig effect. Hiervan getuigen herhaaldelijke ordonnanties rond oorlogsjaren; tussen 1556-1559 waren er acht edicten over zwervende

378 Henne, *Histoire du règne III*, 177-178. Schwendi, 'Kriegs Diskurs', 254. Cruickshank, *Elizabeth's army*, 47-48. Mitchell, *The Court*, 6-8. Guichard, *La juridiction*, 106-107.

379 Geciteerd in Robaulx de Soumoy, *Étude*, 46. Ook *ROPB VI*, 474.

380 Idem, 24, 47-48. Henne, *Histoire du règne III*, 206-207, 211.

381 Robaulx de Soumoy, *Étude*, 23, 48-49 (citaat). Henne, *Histoire du règne III*, 50-51, 53, 206. Guichard, *La juridiction*, 395-416.

soldaten en vagebonden en nog eens vijf over desertie. In 1566-1567 vaardigde de overheid drie ordonnanties over rondtrekkende militairen uit.³⁸² Willem van Oranje kreeg in de veldtochten van 1568 en 1572 te maken met ernstige disciplinaire problemen van zijn merendeels Duitse soldaten. Zij vielen alleen onder hun eigen rechtspraak, die geenszins afdoende bleek om eigengereide soldaten in het gareel te krijgen.³⁸³

Holland na 1572

De Nederduitse troepen die vanaf 1572 in dienst van de opstandige Staten van Holland en Willem van Oranje vochten, namen hun traditionele wijze van justitie op. Voor het Noorderkwartier is dit in 1573 duidelijk gedocumenteerd. Diederik Sonoy was in dit gebied kolonel over alle vendels en kon dus als 'Gerichtsherr' optreden. Dit deed hij in februari 1573 tegen kapitein Michiel Croocq. Deze voormalige watergeus was berucht vanwege zijn wandaden en Sonoy had hem gewaarschuwd zijn leven te beteren. Croocq beloofde dit, maar hield het niet lang vol. In beschonken toestand vermoordde hij een priester, nadat hij eerst diens neus en oren had afgesneden en hem aan zijn 'paarts steerte gebonden' had. Het kader van Croocqs vendel wenste daarna niet meer onder hem te dienen en beklaagde zich bij de kolonel. Deze liet de kapitein inrekenen en informatie inwinnen over de moord.³⁸⁴ Sonoy had daarna tot een malefijtsproces kunnen besluiten, maar dit deed hij niet. Hij liet het vendel in de 'Ring' vergaderen, trad in het midden en legde hun de zaak voor. Het hele vendel, inclusief de door Pieter Bor expliciet vermelde gewone soldaten, was het met Sonoys voorstelling van zaken eens. Op aller verzoek stemde de kolonel ermee in de executie niet zoals gebruikelijk ter plekke, maar 'stillekens buiten haerluiden presentie' te laten voltrekken.³⁸⁵ Inspraak en meebeslissingsrecht speelden hier duidelijk een aanzienlijke rol.

382 Beyaert, 'De monsterrollen', 167 (noot 33).

383 Teubner, *Der Feldzug*, 25. Juridische staf regiment Balthasar Wolff 1568, KHA, A 11/XIV I/3 (nr. 177) [WVO 10854]; regiment Nikolaus von Hatstadt 1568, HHSABW, Abt. 171, Z 2798, fol. 200-201 [WVO 11182].

384 Bor, *Oorsprongk*, boek VI, 434. *Dagboek Wouter Jacobsz I*, 195.

385 Bor, *Oorsprongk*, boek VI, 434.

Begin december 1573 vond in Alkmaar een volledig strafproces volgens het malefijtsrecht plaats, dat alle hierboven verhaalde kenmerken vertoonde. Twee kapiteins en een luitenant moesten zich verweren tegen de beschuldiging dat zij tijdens het beleg de stad hadden willen ontvluchten. De provoost las de aanklacht voor. De aangeklaagden verdedigden zich via een 'voorsprake'. Schriftelijke 'condschappen' (getuigenverklaringen) werden ingebracht. De gewone soldaten van beide vendels lieten schriftelijk weten dat hun kapiteins zich sedert indiensttreding bij Oranje uitstekend hadden gedragen en niets hadden misdaan. Daarnaast had de verdediging meer dan vijftien getuigen. Het proces strekte zich uit over drie dagen (2-4 december) en vond 'openbaerlijck' plaats. Het oordeel luidde, tot blijdschap van soldaten en burgerij, vrijspraak. Wie de rechtbank voorzat is overigens onduidelijk. De gouverneur van de stad, de Vlaamse edelman Jacob Cabeliau, zat vermoedelijk achter de aanklacht. Hij was kolonel over de vendels in de stad en bracht na de uitspraak van de rechtbank nieuwe bezwarende 'attestatie' naar voren. Maar hierop sloeg eenvoudigweg niemand acht en het vonnis bleef staan.³⁸⁶ De macht van de kolonel – en de overheid – in dit soort rechtspraak had duidelijk zijn grenzen.

Maar in het Zuiderkwartier van Holland was van de traditionele rechtspraak geen sprake meer. Willem van Oranje gaf in de artikelbrieven van augustus 1573 en mei 1574 de militaire rechtspraak in handen van de kapiteins. Zij mochten daders 'naer huerl. goetduncken' straffen. In garnizoenen moesten de kapiteins in geval van overtredingen 'vergaderen ten huysse vanden gouverneur om tezamen huere vonnisse te gheven conform die voorsz. ordonnantie'.³⁸⁷ Bij de formatie van de vendels in Zuid-Holland in regimenten in augustus 1574, konden de kolonels een luitenant (-kolonel), een sergeant (-majoor) en een provoost als staf toegevoegd krijgen. De Unie van Utrecht nam deze Hollandse regimentsstaf in 1579 over. De scholtis, in mei 1573 nog genoemd in kriegsartikelen voor de soldaten van de gouverneur van Gorinchem, was geheel verdwenen.³⁸⁸ In de Hollandse kriegsartikelen van januari 1578 had Oranje in de rechtspraak naast de oversten en kapiteins ruimte voor de bevelhebbers ingeruimd.

386 Ibidem, 457-459.

387 Artikelbrief 6 augustus 1573, Rollin-Couquerque, 'Oude strafwetpleging', 379-380 [niet in WVO]. Artikelbrief 19 mei 1574, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 289-290v, art. 33-34 (citaat) [WVO 11450].

388 RSH, 28 augustus en 1 september 1574. Artikelbrief Gorinchem, mei 1573, GAHB, Oud stadsarchief, nr. 189, fol. 128-132; in het voorlaatste artikel worden 'scholten' genoemd [WVO 12306]. Ordonnantie 23 januari 1578, NA, Paulus Buys, nr. 38 [WVO 12573]. Ordonnantie 28 februari 1579, KHA, A 11/XII 5.

Wie dat precies omvatte is niet gespecificeerd, maar gewone soldaten zijn duidelijk uitgesloten. Het volgende jaar nam de Unie van Utrecht deze artikelbrief over.³⁸⁹

De reden voor het verdwijnen van de traditionele militaire rechtspraak is evident; de toestand van de justitie in Zuid-Holland was abominabel. Oranje schetste in augustus 1573 een dramatisch beeld van het platteland: naast gedeserteerde soldaten en 'andere vagabunde ende leedichgangers', heersten hier 'straetroovers, moordenaers, rantsonneerders, brantstichters', die excessen pleegden en op 'den armen huysman' teerden. De 'officiers', de civiele magistraten, die hiertegen moesten optreden lieten dit na.³⁹⁰ Niet alleen op het platteland was er sprake van omvangrijke wetteloosheid, maar ook in sommige steden. De magistraat van Leiden klaagde over de wandaden van het garnizoen die niet bestraft werden, volgens hem 'deur de slappe jae genouch affgestorven justitie'.³⁹¹ De burgers dreigden te vluchten of de wapens op te nemen tegen de soldaten. Het wangedrag van de soldaten dreigde zo de morele en economische steun voor Oranje, die op dat moment met zijn rug tegen de muur stond, te ondermijnen.

Oranje poogde de situatie verder te verbeteren door provoosten aan te stellen met verregaande bevoegdheden om alle zaken zelf af te handelen en te straffen; een proces was niet nodig. De Hollandse edelman Gijsbrecht Oem van Wijngaerden benoemde hij bijvoorbeeld in januari 1574 tot provoost over al het krijgsvolk in Holland. Zijn opdracht luidde alle krijgslieden – ook kapiteins – die bevelen, artikelen en ordonnanties 'int minste overtreden ofte te buyten ghaen' gevangen te nemen en 'over dezelve justitie criminele te doen ende elcken van dien naer gelegentheyt der saecken ende de groote van huer misdaet te straffen'.³⁹²

389 Artikelbrief 23 januari 1578, NA, Paulus Buys, nr. 37 (art. 4) [WVO 11016].

Artikelen 28 februari 1579, KHA, A 11/XII 5.

390 Aanstelling Quirijn van Borsele als provoost, 17 augustus 1573, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 146v-147 [WVO 2612]. Ook de aanstelling van Jan van Zwoll, 28 mei 1573, Ibidem, fol. 148 [WVO 2617].

391 Magistraat van Leiden aan Oranje, 23 augustus en 2 september 1573, KHA, A 11/XIV E/24 [WVO 4722-4723].

392 Aanstelling Wijngaerden, 17 januari 1574, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 147-147v [WVO 2613]. Ook de aanstellingen van Jan van Zwoll en Cornelis Joostens (Flakkee), KHA, A 11/XIV I/12, fol. 148-148v [WVO 2617-2618].

Daarnaast moest in elke garnizoensstad een sergeant-majoor (wachtmeester) aangesteld worden, die mede tot taak had te waken over het gedrag van de soldaten. In de krijgsartikelen van 1573 en 1574 had Oranje aan hen zelfs het inwinnen van informatie over misdaden ter voorbereiding van aanklachten toebedeeld, maar hier is in 1578 geen sprake meer van.³⁹³

J.W. Wijn constateerde reeds in 1934 de verdwijning van de traditionele rechtspraak van de Nederduitse soldaten en suggereerde in dit verband een overgang van accusatoire naar inquisitoire rechtspraak.³⁹⁴ Dit is echter onjuist. In de accusatoire rechtspraak hing strafvervolgung af van het slachtoffer of zijn verwanten; zij stonden in voor de vervolging van een misdrijf. Maar hiervan was in de zestiende eeuw – ook in het krijgswezen – in de Nederlanden zo goed als geen sprake meer. Zowel de ordinaire als de extraordinaire procedure waren inquisitoir van aard. Hierin liet de overheid informatie inwinnen over misdaden en een aanklacht formuleren; de verdachte was zoals gezegd voorwerp van ambtelijk onderzoek.³⁹⁵ Dit werk deden in de strijdkrachten gewoonlijk de provoosten. Wel lijkt het erop dat de Nederduitse soldaten in Holland en Zeeland met het verdwijnen van het maleijfsproces het recht op de ordinaire procedure verloren. De bewoording van de artikelbrief van mei 1574 maakt duidelijk dat na het vooronderzoek de kapiteins ten huize van de gouverneur moesten vergaderen en vonnis geven. Voor debat en verdediging was verder geen mogelijkheid.³⁹⁶ De openbaarheid was vrijwel zeker ook verdwenen. De soldaat werd in deze ontwikkeling in grotere mate van subject tot object van rechtspleging. Over welke vergrijpen de kapiteins zelf recht mochten spreken bestond onenigheid. Het Hof van Holland wilde aanvankelijk helemaal niets weten van een afzonderlijke militaire jurisdictie. Het claimde in 1573 van oudsher alle misdaden in Holland te mogen berechten. Dit was niet alleen in strijd met de ordonnantie van 1547, maar eveneens met de hertog van Alva's ordonnantie op de criminele justitie van juli 1570, die ook in Holland en Zeeland van kracht was. Alva had hierin de militaire jurisdictie zelfs uitgebreid. Deze omvatte nu alle door militairen bedreven delicten, behalve misdaden begaan vóór indiensttreding en halsdelicten buiten het garnizoen gepleegd.³⁹⁷ De claim van het Hof was, gezien de hoeveelheid zaken

393 Commissie Pieter Clarisse te Rotterdam, 6 oktober 1574, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 209 [WVO 2783]. Artikelen 1573: Rollin-Couquerque, 'Oude strafwetpleging', 379 [niet in WVO]. Artikelen 1574: KHA, A 11/XIV I/12, fol. 289-290v, art. 33 [WVO 11450].

Artikelen 1578: NA, Paulus Buys, nr. 37 [WVO 11016].

394 Wijn, *Het krijgswezen*, 92-94, 95, 100.

395 Monballyu, 'Het onderscheid', 121, 123, 125-126.

396 KHA, A 11/XIV, I/12, fol. 290v, art. 33 [WVO 11450]. Monballyu, 'Het onderscheid', 131-132.

397 Van der Kemp, *Magazyn* I, x-xii, 29-33. Van der Kemp, *Magazyn* VIII, Aenhangzel, x-xii. Wijn, *Het krijgswezen*, 88.

die het zou moeten behandelen, niet alleen onjuist maar ook onrealistisch. Bovendien zal Willem van Oranje het er niet mee eens geweest zijn. In de unie tussen Holland en Zeeland van juni 1575 en april 1576 werd hem het handhaven van de discipline en de krijgsartikelen opgedragen; overtredingen moest hij doen bestraffen.³⁹⁸

Willem van Oranje (1533-1584) vermoedelijk rond 1578-1579 op het hoogtepunt van zijn macht afgebeeld als veldheer. (KBB, Prentenkabinet, nr. 1823)

398 RSH, 18 mei 1575, 28 april 1576. Swart, *Willem van Oranje*, 99.

Daarop vaardigden de Staten van Holland in september 1576 zelf een ordonnantie op de criminele justitie uit, waarin zij de 'Judicature Militaire' weliswaar expliciet erkenden, maar beperkter dan voorheen. Het betrof slechts delicten die 'sua natura' geheel militair waren of door militairen onderling waren begaan. In deze gevallen moesten de soldaten ter berechting aan hun kapiteins overhandigd worden. Uitgezonderd waren muiterij, vechtpartijen tussen vendels, verraad en soortgelijke delicten die een gevaar voor de algemene rust en vrede vormden. Deze vielen onder Oranje, het Hof van Holland en gedeputeerden van de Staten.³⁹⁹

Ondanks deze ordonnantie bestond er veel ruimte voor meningsverschillen tussen burgers en militairen over de rechtsbevoegdheid. In de praktijk was het persoonlijke gezag van Oranje van groot gewicht. Hij dirigeerde zelf in februari 1584 de sergeant-majoor van Ooltgensplaat met veertien gevangen soldaten naar het Hof van Holland in Den Haag. Enkele van hen zouden schuldig zijn aan moord op plattelanders uit de omgeving van Dordrecht. Het Hof moest na onderzoek de schuldigen bestraffen.⁴⁰⁰ Toen Oranje van kolonel Christoffel van IJsselsteyn vernam dat enkele soldaten voor het gijzelen en rantsoeneren van Jan Ingenieurwlandt voor het Hof moesten verschijnen, schreef hij naar Den Haag dat het hier een 'zaecke van oorloghe' betrof die aan de 'Crychsraedt' toeviel. De zaak moest aan de 'Raedt benefens ons' overgedaan worden. Het Hof verontschuldigde zich en verklaarde dat het deze kwestie alleen maar op bevel van de Staten op zich had genomen.⁴⁰¹

Na de dood van Oranje konden de Staten van Holland en Zeeland in hoge mate hun macht doen gelden. Dat in augustus 1584 de 'judicature' over het krijgsvolk te land en te water aan de nieuwe Raad van State was opgedragen, veranderde hier niets aan. De magistraat van Middelburg liet in 1585 luitenant-admiraal Willem Blois van Treslong gevangennemen en vervolgen.⁴⁰² In oktober 1587 vervolgde het Leidse stadsbestuur ondanks protesten hunnerzijds enige militairen, waaronder kapiteins. Zij hadden partij gekozen voor gouverneur-generaal de graaf van Leicester in diens mislukte staatsgreep van september.

399 Van der Kemp, *Magazyn* 1, 35-36. Wijn, *Het krijgswezen*, 88.

400 Oranje aan Hof van Holland, 5 februari 1584, NA, Hof van Holland, nr. 4594 [WVO 9754]. Hierin ook antwoord van het Hof van 28 februari 1584 [WVO 9759].

401 Oranje aan Hof, 26 april 1584, NA, Hof van Holland, nr. 4594 [WVO 9799].

Antwoord van Hof, 9 mei 1584, NA, Hof van Holland, nr. 383, fol. 45-45v [WVO 9800].

402 Instructie Raad van State, 18 augustus 1584, Van der Kemp, *Magazyn* 1, 53-54. Extracten resoluties Zeeland, 28 februari, 1, 6, 7 maart 1585, Ibidem, 54-56.

De Staten van Holland, die Leiden opdroegen bevelen van Leicester of de Raad van State te negeren, stuurden in totaal negen afgevaardigden om de plaatselijke rechters bij te staan. In de jaren 1590 ging het getouwtrek tussen het civiele en het militaire gezag over de militaire jurisdictie verder.⁴⁰³

Dergelijke problemen waren niet typisch voor de Nederlanden. Ook in Frankrijk was de militaire rechtsbevoegdheid onderwerp van twisten. Naar aanleiding van de Staten-Generaal van 1560 was bepaald dat het aan de militaire autoriteiten was om soldaten te bestraffen. Maar in 1576 eiste de Derde stand, geconfronteerd met de wandaden van soldaten tijdens de burgeroorlogen, concurrentie tussen de civiele en militaire justitie; wie het eerst de vervolging opnam, moest de competentie in de betreffende zaak krijgen. Vooral in de steden waren er volgens de burgers veel conflicten; militairen konden er straffeloos hun gang gaan. Hun eis werd echter niet gehonoreerd. In de Staten-Generaal van 1614 eiste de Derde stand in steden exclusieve rechtsbevoegdheid over krijgslieden. Ook dit kregen ze niet. Wel legde de uit deze statenvergadering voortgekomen ordonnantie van 1629 de aanvankelijke eis van 'concurrence de juridiction' vast.⁴⁰⁴

De Staten-Generaal vanaf 1576

Het koninklijke leger in de Nederlanden, dat vanaf 1567 onder de hertog van Alva opereerde, volgde bestaande Habsburgse bepalingen inzake de militaire rechtspraak en nieuwe die door de hertog en zijn opvolgers werden opgesteld. De reeds genoemde ordonnantie van 1570 is een voorbeeld hiervan. Het lijkt erop dat Alva voor het veldleger geen 'auditeur' en 'capitaine de justice' had benoemd. De afzonderlijke regimenten spraken op traditionele wijze recht, zoals bijvoorbeeld te Amsterdam in september 1572. De Nederduitse regimenten van de baron van Hierges en de graaf van Megen beschikten hiertoe over de gebruikelijke eigen scholtis en provoost.⁴⁰⁵ De andere regimenten en tercio's hadden een eigen provoost, in het Spaans 'barrachel de campaña'. Maar deze juridische structuur was niet opgewassen tegen enorme betalingsachterstanden en andere grieven van

403 Leiden 1587, Ibidem, VIII, Aenhangzel, xiv-xvii. Jaren 1590, Ibidem, I, 133-143, 144-145, 148-155, 158. Oosterhoff, *Leicester and the Netherlands*, 183.

404 Picot, *Histoire des États Généraux* II, 421-422; III, 340-341, 343; IV, 65; V, 109-110. Vgl. Wood, *The King's army*, 205-225.

405 Robaulx de Soumoy, *Étude*, 60-61, 63. *Dagboek Wouter Jacobsz* I, 3. Betaling regimenten Hierges en Megen, 16 november 1578, NA, Kamer der Beden der Generaliteit 1576-1581, inv. nr. 31. González de León, *The road to Rocroi*, 73.

soldaten die leidden tot wangedrag jegens de bevolking en muiterij, met de grote muiterij en plundering van Antwerpen in 1576 als dieptepunt. De Spaanse ‘barrahels’ waren volgens landvoogd Requesens zeer slechte types, zonder prestige, gezag en kennis.⁴⁰⁶

Eind 1576 brachten de Staten-Generaal ter bestrijding van de muiters en de rebellen een eigen strijdmacht op de been. Voor hun veldleger stelden zij onmiddellijk een ‘auditeur’ en ‘capitaine de justice’ aan. Het koninklijke leger volgde hierin ogenschijnlijk pas onder de prins van Parma in 1578.⁴⁰⁷ Het is onduidelijk of Nederduitse eenheden van de Staten-Generaal aanvankelijk het malefijtsrecht hanteerden. Als dit nog het geval was toen Oranje in januari 1578 plaatsvervangend gouverneur-generaal werd, is het vermoedelijk door zijn toedoen in 1578-1579 verdwenen. In de resoluties van de Staten-Generaal worden in ieder geval nooit scholtissen genoemd, zodat de militaire rechtspraak vrijwel zeker de Hollandse ontwikkelingen had gevolgd.⁴⁰⁸

De Staatse veldmaarschalk bleef net als zijn Habsburgse voorgangers hoofd van de militaire justitie. Valentin de Pardieu, heer van La Motte meldde in deze hoedanigheid in april 1577 aan de Staten-Generaal de aankomst van de ‘capitaine de justice’ en de ‘prévôt’ van Henegouwen bij het veldleger. Hij had hen opdracht gegeven ‘de pendre et faire tielle ou aultre execution de mort que trouveront meilleur sur tous les soldatz que sans mon conge signe trouverons hors du camp, ensuyvant l’ordonnance a ce soir publie par tous les quartiers a son de tambourin’.⁴⁰⁹ In 1579 was het veldmaarschalk François de La Noue – Staats bevelhebber in Vlaanderen – die de Staten van dat gewest verzocht provoosten te sturen om de discipline te kunnen herstellen.⁴¹⁰ Zijn opvolger vanaf 1581 was Joost de Soete de Lake, heer van Villers. Hij kreeg bijvoorbeeld in juli 1588 opdracht een geschil tussen twee officieren in onderzoek te nemen, die ‘den zelve Heer Marschalk en Krygsrade’ vervolgens moesten berechten.⁴¹¹ Dit laatste geeft aan dat de veldmaarschalk ook voorzitter van de krijgsraad te velde bleef, zoals die in 1555 door Karel v was geformaliseerd.

406 Parker, *The Army of Flanders*, 168-173, 233-235. Van der Essen, *Kritische studie II Onder Requesens (1573-1576)* (Brussel 1952) 8.

407 RSG I, 93, 102, 103, 351, 378; II, 168, 174, 229; III, 99; IV, 72-73, 78, 154; V, 219, 220. Robaulx de Soumoy, *Étude*, 63, 145-147, 156, 172-173.

408 Vgl. de door Oranje opgestelde ‘Estat estant trouve necessaire pour le maintienement des affaires publiques et pour tenir bon ordre et discipline entre les gens de guerre...’, vermoedelijk 1578, KHA, A 11/XII 5 [niet in WVO].

409 La Motte aan Staten-Generaal, 14 april 1577, NA, Kamer der Beden, nr. 36; met monsterrol van de manschappen van de ‘capitaine’.

410 *Correspondance de François de La Noue, surnommé Bras-de-Fer*. Ph. Kervyn de Volkaersbeke ed. (Gent, Brussel en Parijs 1854) 88, 136, 138, 149, 153-154.

411 ‘Memorie over de militie van den staat, toegeschreven aan S. van Slingeland’,

Eind jaren 1580 leidden politieke omstandigheden tot een aantal veranderingen in de militaire justitie. Villers sneuvelde in 1589 en er kwam geen nieuwe veldmaarschalk. Maurits van Nassau nam de gelegenheid waar diens bevoegdheden inzake militaire justitie grotendeels zelf over te nemen. Hij liet zich alle militaire vonnissen toesturen en hield zich het recht voor door deze te herzien of terug te sturen. De krijgsraad te velde diende hem hierin als adviesorgaan.

Na 1590 institutionaliseerde deze krijgsraad en zetelde hij in Den Haag als er geen leger te velde was. Als Hoge Krijgsraad bleef dit college permanent hier gevestigd.⁴¹² Het kreeg in plaats van de veldmaarschalk weliswaar een nieuwe voorzitter, maar deze was duidelijk ondergeschikt aan Maurits, die zichzelf tot 'Gerichtsherr' van het Staatse leger maakte. De jonge stadhouder van Holland en Zeeland, die nog geen grote militaire reputatie had om zijn gezag te schragen, poogde ongetwijfeld zo zijn macht en invloed over het krijgsvolk te vergroten. De Raad van State, die in de nieuwe instructie van april 1588 hernieuwd de rechtspraak over het krijgsvolk was opgedragen, werd door Maurits naar het tweede plan verdrongen.⁴¹³

De Staatse 'auditeur du camp' – onder de graaf van Leicester nog volop actief, bijvoorbeeld in 1586 in een proces te Utrecht tegen soldaten van kapitein Splinter Helmich⁴¹⁴ – verdween. De Brabander Ambrosius Martini, die dit ambt sedert begin jaren 1580 vervulde, werd terzijde geschoven. Hij werd in januari 1589 plaatselijk auditeur te Bergen-op-Zoom. De advocaat-fiscaal, vanaf oktober 1588 tot 1602 de 'licentiaet inde rechten' Anthonis Duyck, had diens functie overgenomen en fungeerde als aanklager bij de krijgsraad te velde. Duycks gage stond op de repartitie van Holland.⁴¹⁵ De 'capitaine de justice', ook wel aangeduid als provoost-generaal van het leger⁴¹⁶, bleef onder de laatste naam voortbestaan.⁴¹⁷

Van der Kemp, *Magazyn* III, 115.

412 M.L. Dorreboom, *'Gelijk hij gecondamneert word mits deezen'. Militaire strafrechtspleging bij het krijgsvolk te lande, 1700-1795* (Amsterdam 2000) 75-76. Wijn, *Het krijgswezen*, 90, 114-115.

413 Aanstelling Olivier van den Tympel als hoofd van de justitie in de krijgsraad te velde, 28 juli 1597, Commissieboek Raad van State 1591-1599, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1525, fol. 156-156v. Wijn, *Het krijgswezen*, 90-91.

414 Fruin, 'Journaal van Splinter Helmich', 272-273.

415 RSG IV, 72-73. Aanstellingen Martini, 1589-1590, Commissieboek Raad van State 1588-1591, na, Raad van State 1580-1795, nr. 1524, fol. 62v-63v, 121. Wijn, *Het krijgswezen*, 97. Commissie Duyck, 4 oktober 1588, Commissieboek 1588-1591, na, Raad van State 1580-1795, nr. 1524, fol. 41-42.

416 Zie bijvoorbeeld 'Estat en brieffe exhibe par Monseigneur le Prince d'Oranges a messieurs les Estatz generaux de tous traictemens', 1579, KHA, A 11/XII 5 [niet in WVO]. Ook ARAB, Rekenkamer, nr. 25546, fol. 197; nr. 25549, fol. 213, 213v-214.

417 Commissieboek Leicester, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1524, fol 13-13v. Commissieboek Raad van State 1588-1591, Ibidem, fol. 10-10v. Commissieboek Raad van State 1591-1599, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1525, fol. 32-32v.

De provoosten verbonden aan garnizoenen behielden eind jaren 1580 hun rol als aanklagers, maar moesten toenemend juridisch geschoolde burgers in vorm van plaatselijke auditeurs-militair naast zich dulden. De reeds genoemde benoeming van Martini in 1589 was de eerste. Hij moest de gouverneur met juridisch advies bijstaan en ervoor zorgen dat de magistraat en de burgers recht geschiedde. Tot 1600 waren mogelijk echter geen andere lokale auditeurs-militair aangesteld.⁴¹⁸ In juni van dat jaar vaardigde de Raad van State een instructie uit voor auditeurs in de 'Frontier-Steeden'. Hierin kregen zij de rol van openbaar aanklager, adviseur en secretaris voor de garnizoensrijksraden toebedeeld. Deze instructie, ongetwijfeld een gevolg van ontevredenheid van de burgers over de kwaliteit en aard van de militaire rechtspraak en de handhaving van de discipline in garnizoensplaatsen in de jaren 1590, was de opmaat voor een netwerk van lokale auditeurs-militair die elk een district bedienden.⁴¹⁹ De provoosten bleef slechts het eigenlijke politiewerk en de zorg voor de uitvoering van vonnissen.

Het is mogelijk dat bij de aanstelling van lokale auditeurs het koninklijke leger onder de prins – vanaf 1586 hertog – van Parma als voorbeeld had gefungeerd. Vanaf 1580 had hij aan alle tercio's, regimenten en garnizoenen een eigen auditeur toegevoegd. In een edict van 15 mei 1587 codificeerde de hertog de nieuwe militaire rechtspraak voor zijn leger. Nieuw was dat Parma de rechtspraak uit handen had genomen van zijn kolonels en kapiteins. Zijn auditeurs waren, in tegenstelling tot hun latere Staatse evenknieën, namelijk volwaardige militaire rechters.⁴²⁰ Waarschijnlijk vond Parma dat zijn officieren faalden bij het handhaven van de discipline, maar zij traden ook te arbitrair en aanmatigend op en verschaften de vernederde soldaten grieven die tot muiterij konden leiden. Volgens de landvoogd dachten officieren dat ze de absolute macht over hun soldaten hadden; zij doodden hen of hakten voor zelfs kleine zaken ledematen af. Voortaan moesten ze gematigd optreden.⁴²¹ Waarschijnlijk om dezelfde redenen werd in Frankrijk eind

418 Aanstelling Martini, 1589, Commissieboek Raad van State 1588-1591, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1524, fol. 62v-63v. Het commissieboek over 1591-1599, NA, Raad van State, nr. 1525, bevat niet een auditeur.

419 Wijn, *Het krijgswezen*, 97-98, 100. Instructie provoosten, 20 maart 1591, *Recueil van verscheide Placaaten, Ordonnantien, Resolutien, Instructien, Ordres en Lysten, betreffende de saaken van den Oorlog te lande en te water I* (Den Haag z.j.) nr. 22 (art. 2). Instructie auditeurs, 16 juni 1600, *Recueil I*, nr. 20 (art. 2). Het commissieboek over 1600-1640, NA, Raad van State, nr. 1626 is zoek, maar de index hierop toont vele aanstellingen voor auditeurs.

420 Roger Aubert, 'Les débuts de la surintendance de la justice militaire dans les Pays-Bas espagnols', *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen*, 491-505, aldaar 491-493. Lucienne van Meerbeeck, *Inventaire des Archives des tribunaux militaires* (Gembloers 1939) 7-8, 9-13. *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden II* (Brussel 1994) 903. Edict 1587, KBB, Handschriften, nr. 12622-12631, fol. 148-163.

421 Vgl. Parker, *The Army of Flanders*, 134, 169-170 en Van der Essen, *Alexandre Farnèse II*,

zestiende eeuw de arbitraire rechtsmacht van kapiteins en 'prévôts des bandes' ingeperkt. De provoosten moesten toenemend advies inwinnen van kolonels en kapiteins alvorens delinquenten te berechten. Uit dit overleg ontstonden 'conseils de guerre' die in vredestijd als militaire rechtbanken fungeerden en vanaf 1584 ook toenemend in oorlogstijd. Aangezien sergeant-majors hierin optraden als aanklager, restte de provoost, net als zijn Nederlandse collega's, nog slechts een ondergeschikte rol.⁴²²

Parma liet in zijn nieuwe rechtspraak overigens een belangrijke uitzondering bestaan: zowel de Hoog- als de Nederduitse troepen behielden hun traditionele rechtspraak, zij het dat dit niet gold voor vendels die zich niet bij hun regimenten bevonden. Dat de Habsburgse regering deze uitzondering in 1615 in een aparte verklaring moest herhalen is echter veelzeggend. Verder bepaalde Parma in 1587 dat in civiele zaken tegen Duitsers burgers en niet-Duitse militairen die vonden dat zij geen recht gekregen hadden van de regimentsrechtbank, beroep mochten aantekenen bij de veldmaarschalk of auditeur-generaal.⁴²³

Aan de zijde van de opstandige gewesten bleef Oranjes besluit uit 1573-1574 om de rechtspraak over zijn soldaten aan de kapiteins op te dragen, gehandhaafd. Het relevante artikel 33 van de Hollandse artikelbrief van 1574 komt zelfs zeer sterk overeen met artikel 65 van de Staatse krijgsartikelen van 1590. Beide dreigden bijvoorbeeld met drie maanden schorsing voor kapiteins die in gebreke bleven; deze bepaling ontbrak in de artikelbrief van 1586. Beide artikelen maken ook duidelijk dat de extraordinaire procedure standaard was. Een verschil was dat in 1590 naast kapiteins ook luitenants en vaandrigs expliciet genoemd werden als mogelijke rechters.⁴²⁴ Hoewel dit lagere militairen nogmaals duidelijk lijkt uit te sluiten van deelname aan de rechtspraak, bestaan er suggesties uit de zeventiende eeuw dat zij soms toch hiertoe geroepen konden worden, bijvoorbeeld in kleine garnizoenen waar niet voldoende 'officieren' beschikbaar waren. Het is echter onwaarschijnlijk dat dit in de praktijk vaak zal zijn voorgevallen.⁴²⁵ Artikel 65

321 en v, 30. Edict van 1587, KBB, Handschriften, nr. 12622-12631, fol. 160-160v (art. 35).

422 Guichard, *La juridiction*, 414-417, 424-427, 429-431.

423 Aubert, 'Les débuts', 492. Van Meerbeeck, *Inventaire*, 11. Edict van 1587, KBB, Handschriften, nr. 12622-12631, fol. 154v-155v (art. 17-18). 'Declaration etc.', 24 september 1615, Ibidem, fol. 261-261v. Regimentsstaf 'Alemanes Baxos' in de zeventiende eeuw, ARAB, Contadorie en pagadorie, nr. 4. Aanstelling Frederik van den Bergh als kolonel, 23 juni 1593, HAB, nr. 587.

424 Artikelen 19 mei 1574, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 290v [WVO 11450]. Artikelen 1590, Wijn, *Het krijgswezen*, 556. Artikelen 1586, Cruickshank, *Elizabeth's army*, 302 (art. 51).

425 Wijn, *Het krijgswezen*, 94-95. Vgl. H.H.A. de Graaff, *De militair-rechterlijke organisatie en haar verband met de bevelsverhoudingen bij de landmacht 1795-1955* (Den Haag 1957) 53, 77 en Dorreboom, 'Gelijk', 61-62.

vormde de grondslag voor de garnizoenskrijgsraden die onder de Verenigde Nederlanden in geval van vergrijpen moesten worden samengesteld.

Maar in de gedecentraliseerde Verenigde Nederlanden vonden deze krijgsraden niet onmiddellijk overal ingang. De oostelijke en noordelijke provincies hielden langer vast aan de oude tradities of restanten daarvan. Voor Gelre geldt het eerste, voor Friesland en Groningen het laatste.

Gelre, Friesland en Groningen

In het hertogdom Gelre bleef de landsknechtenrechtspraak gedurende de jaren 1580 en 1590 bestaan, zij het dat de door Holland gedomineerde centrale regeringsorganen grotere invloed verwierven. De Landraad beoosten Maze benoemde in september 1582 Georg Wachtmeister tot scholtis ('Gerichts Schultz') van het regiment van graaf Willem van den Bergh, stadhouder van Gelre. Hij kreeg geheel volgens gewoonte een gerechtsweifel en schrijver toegevoegd en moest recht spreken 'nach Inholdt der Keijserlichen Malefits rechten, olden loflichen kriegsgebruick unnd herkommen eget und gebeurt'.⁴²⁶ In oktober 1583 schreef Van den Bergh, 'Gerichtsherr' over zijn regiment, aan zijn kapiteins dat hij in de schans voor Zutphen een 'Malefitz und rechts tagh' wenste te houden. Hiervoor waren 'hauptleuth und bequeme personen zu becleidung der banck' nodig. Iedere kapitein moest daarom op 15 oktober met drie 'bevelhebbens' verschijnen.⁴²⁷ Opvallend is dat de Landraad in 1582 nog vond dat alle regimenten over een scholtis dienden te beschikken. Wachtmeisters benoeming is echter niet toevallig de enige in hun commissieboek. Volgens eigen zeggen bezat de Landraad nauwelijks gezag en steun in de opstandige gewesten.⁴²⁸

De Raad van State vernieuwde Wachtmeisters aanstelling in januari 1589, zij het met een nieuwe bepaling. Naast het malefijsrecht benadrukte de Raad nu de rechtsgeldigheid van zijn eigen plakaten over de krijgsdiscipline en tegen wan-gedrag van soldaten, benevens 'tgene hem by ons, den voors. Raede van State oft yemand anders van onsentwegen sal bevolen worden'.⁴²⁹ Frappant is dat Wachtmeister nu ook voor Overijssel en Utrecht 'Gerechtscholtz' was; het laatste gewest

426 Commissieboek Landraad beoosten Maze, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1523, fol. 68-68v.

427 Willem van den Bergh aan kapiteins, 9 oktober 1583, HAB, nr. 374 (brief 7980).

428 Landraad aan Staten-Generaal, 21 september 1584, Van der Kemp, *Magazyn* I, 39-51, aldaar 43-49.

429 Commissieboek Raad van State 1588-1591, NA, Raad van State, nr. 1524, fol. 62-62v.

moest zijn traktement betalen. In februari 1594 volgde Gerrit van Remunt hem op met identieke aanstelling.⁴³⁰ Over de activiteiten van Wachtmeister en Remunt in de jaren 1590 is niets bekend en het is dan ook onduidelijk hoe lang het ambt van scholtis nog heeft bestaan, maar Remunt heeft vrijwel zeker geen opvolger meer gehad. Het kan zijn dat Maurits, als stadhouder van Gelre, Overijssel en Utrecht, de uit Holland afkomstige garnizoenskrijgsraden nog voor 1600 ingang deed vinden, maar het is ook mogelijk dat dit pas na het opstellen van de instructie voor de auditeurs is gebeurd. Uiterlijk in 1606 zijn in Gelre echter garnizoenskrijgsraden actief en lijkt de traditionele rechtspraak definitief begraven.⁴³¹

Friesland had tot 1775 een eigen Krijgsgerecht, dat in de jaren 1580 was ontstaan en niets anders was dan een geïnstitutionaliseerde regimentsrechtbank naar landsknechtenmodel. Het Gerecht, dat vanaf 1596 permanent in Leeuwarden zetelde, was traditioneel samengesteld met een Gerechtsschout als voorzitter, een weibel (gerechtsweifel) en een secretaris (gerechtsschrijver). De provoost bleef in Friesland als aanklager optreden; auditeurs-militair schijnen hier niet geweest te zijn.⁴³² Voor strafprocessen bleef de ordinaire procedure, met recht op weerwoord van de aangeklaagden voor de rechtbank, bewaard. De verdachten behielden het recht op bijstand van een advocaat.⁴³³ Maar ook in Friesland was een aantal zaken grondig veranderd. Rechtszaken duurden een dag en niet meer drie dagen zoals voorheen. Het Krijgsgerecht opereerde onder het gezag van Gedeputeerde Staten van Friesland die alle functionarissen benoemden. Stadhouder graaf Willem Lodewijk van Nassau kon hierop invloed uitoefenen, maar het recht om als kolonel van het Friese regiment de regimentsrechtbank zelfstandig te benoemen was hij kwijt. De Raad van State kwam er in het geheel niet aan te pas. Alle functionarissen van het Krijgsgerecht waren, evenals de advocaten, nu burgers en meestal juristen.⁴³⁴

430 Commissieboek Raad van State 1591-1599, NA, Raad van State, nr. 1525, fol. 73-74.

431 Garnizoenskrijgsraad te Doesburg 22 januari 1606, Gelders Archief, Archief van de Staten van het Kwartier Zutphen, inv. nr. 128. Vgl. Dorreboom, 'Gelijk', 66-67.

432 A.G. Bosch en A.P. van Nienes, 'Het Krijgsgerecht der Friese en Nassause Regimenten (circa 1583-1775)', *Pro Memoria. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 3 (2001) 233-249, aldaar 233-236, 238-241. Vgl. H.L. Wichers, *Verklaring van het Tractaat van de Reductie van de stad Groningen aan de Unie van Utrecht II* (Groningen 1796) 261-262.

433 L. Mulder, 'Eene bijdrage tot de kennis der militaire regtspleging in het laatst der 16^e eeuw', *Het vaandel* 2^e reeks, 2 (1861-1862) 46-62, aldaar 50-51 en 58-59. Bosch en Van Nienes, 'Het Krijgsgerecht', 241-242, 243.

434 Ibidem, 236-238, 241-242. Mulder, 'Eene bijdrage', 50-51, 58-59.

Onder deze functionarissen waren twee assessoren die in civiele zaken met de Gerechtsschout als rechters fungeerden. Als beroepsinstantie in civiele processen dienden Gedeputeerde Staten en niet de Hoge Krijgsraad in Den Haag. In strafzaken was geen beroep mogelijk, maar Willem Lodewijk moest het vonnis goedkeuren, een restant van zijn bevoegdheden als 'Gerichtsherr' van het Friese regiment. Het Krijgsgerecht deed voor strafprocessen het voorbereidende werk, waarna een krijgsraad werd geformeerd. Deze bestond naast de leden van het Krijgsgerecht uit officieren. De Gerechtsschout zat de krijgsraad – ook wel aangeduid als 'Malefeytses Camergerecht' – voor, maar had geen stemrecht; de assessoren wel. Gewone soldaten waren in Friesland waarschijnlijk uitgesloten van deelname aan de rechtspraak, die daarnaast ook haar openbare karakter had verloren.⁴³⁵ Net als Holland bestond in Friesland onenigheid over de afbakening van de militaire jurisdictie. Het Hof van Friesland wenste in de jaren 1580 de jurisdictie van het Krijgsgerecht te beperken tot zuiver militaire delicten. Gedeputeerde Staten gingen hier niet mee akkoord, maar tot 1753 had het Hof het recht om niet-militaire delicten te berechten als ze de vervolging eerder dan het Krijgsgerecht opnamen.⁴³⁶ Groningen kreeg na de reductie van de stad in 1594 een Krijgsgerecht. Aanvankelijk namen de leden van het Friese orgaan dit waar, maar zij moesten in maart 1596 op last van de Staten van Friesland hun Groningse functies opgeven. Daarop volgde in juli de benoeming van de Duitse jurist Peter Pappus von Tratzberg tot 'Gerechtscholtis' over het krijgsvolk in Stad en Ommelanden.⁴³⁷ Het personeel en functioneren van het Groningse Krijgsgerecht was vrijwel identiek aan dat van Friesland. De Staten van Groningen benoemden al het personeel, maar de scholtis ontving ook een akte van aanstelling van de generaliteit. Uit Pappus' aanstelling blijkt dat hierin dezelfde clausule inzake de Raad van State was opgenomen als in de nieuwe aanstelling van Wachtmeister uit 1589.⁴³⁸ Theoretisch had de Raad hiermee invloed op het Groningse Krijgsgerecht, maar in de praktijk was hier nauwelijks sprake van.

435 Bosch en Van Nienes, 'Het Krijgsgerecht', 236-239, 240, 242-244, 247-248.

436 Ibidem, 244-247.

437 Ibidem, 234. Wichers, *Verklaring* II, 262-263. Aanstelling Pappus, 20 juli 1596, commissieboek Raad van State 1591-1599, NA, Raad van State, nr. 1525, fol. 122-122v.

438 Wichers, *Verklaring* II, 264-265, 266-267. Commissieboek, NA, Raad van State, nr. 1525, fol. 122-122v.

Voor de opvolging van Pappus in 1628 bijvoorbeeld, werd de Raad wel geraadpleegd, maar de nieuwe scholtis, William Macdowell, kwam duidelijk uit de koker van de Groningse Staten, daar deze Schot reeds sedert 1614 hoogleraar in de wijsbegeerte te Groningen was en in 1625 aldaar in de rechten gepromoveerd.⁴³⁹

Dit is de enige contemporaine impressie van een regimentsrechtbank van de landsknechten. Uit: Fronsperger, *Von Kayserlichem Kriegsrechten*, 11. (Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

Ook in Groningen oordeelde de scholtis met de assessoren in civiele zaken en werd voor strafzaken een krijgsraad geformeerd, waar zij deel van uitmaakten.

⁴³⁹ Aanstelling Macdowell, 8 augustus 1628, Commissieboek Stad en Lande 1620-1678, GA, Archieven van de Staten van Stad en Lande, 1594-1798, inv. nr. 739, fol. 29v-30v. O. Schutte, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers, residerende in Nederland 1584-1810* (Den Haag 1983) 70.

Tot 1700 waren Gedeputeerde Staten beroepsinstantie in civiele zaken die meer dan honderd gulden betroffen. In strafprocessen was geen appel mogelijk, wel konden de Staten het vonnis 'surcheren' (opschorten). De stadhouder had dit recht in Groningen blijkbaar niet. In de instructie voor het Krijsgerecht van 1627, opgesteld na remonstranties van Pappus over misbruiken hierin, is geen sprake van enige betrokkenheid van de stadhouder bij de militaire rechtspraak.⁴⁴⁰ Opvallend is dat deze instructie de mogelijkheid liet voor 'onderofficieren' om zitting te nemen in de kriegsraad, doch alleen als er niet voldoende 'officieren' beschikbaar waren. Aangezien er naast de scholtis en de twee assessoren slechts negen 'officieren' nodig waren voor de minimale bezetting van de kriegsraad, lijkt het onwaarschijnlijk dat dit vaak zal zijn voorgekomen.⁴⁴¹

De ordinaire procedure bleef in Groningen eveneens gehandhaafd. De provoost behield hierin de functie van aanklager en de verdachte mocht een lid van de bank vragen hem juridisch bij te staan; in zware gevallen assisteerde een professioneel advocaat. Alleen in strafzaken waar de schuld van de verdachte evident was, bijvoorbeeld omdat hij op heterdaad was betrapt, volgde de veroordeling direct na het vooronderzoek.⁴⁴² Strijd omtrent de militaire jurisdictie bestond in Groningen over de competentie in strafzaken en over het appel in civiele zaken. De magistraat van de stad Groningen toonde soms erg weinig respect voor het Krijsgerecht en was dan niet te beroerd om zich zelfs zuiver militaire delicten toe te eigenen.⁴⁴³

Aangezien er van het Krijsgerecht van Stad en Lande geen noemenswaardig archief is overgeleverd, zal veel over deze rechtbank wel altijd ongewis blijven. Het is nooit officieel opgeheven, maar functioneerde na 1749 niet meer. Vanaf dat jaar had ook Groningen een garnizoenskriegsraad met een auditeur-militair als aanklager en secretaris. Friesland volgde tenslotte in 1775 en daarmee waren de laatste resten van de landsknechtenrechtspraak in de Nederlanden verdwenen.⁴⁴⁴ Hoewel beide gewesten dus tot in de achttiende eeuw militaire rechtbanken

440 Preamble en art. 22 criminele procedure, *Ordonnantie, Op de forme van procederen in Civile en Criminale saecken, met den Taux. voor Het Crijchs Gerecht binnen Groeningen*, 8 september 1627, in: GA, Staten van Stad en Lande, nr. 482. Wichers, *Verklaring II*, 264-266, 268.

441 Art. 1 criminele procedure, *Ordonnantie etc.*, GA, Staten van Stad en Lande, nr. 482. Wichers, *Verklaring II*, 268. Vgl. De Graaff, *De militair-rechterlijke organisatie*, 53 (noot 3).

442 Art. 11-12 civiele procedure, art. 6-7, 9-19 criminele procedure, *Ordonnantie etc.*, NA, Staten van Stad en Lande, nr. 482.

443 Wichers, *Verklaring II*, 263-264, 270.

444 Wichers, *Verklaring II*, 271-272. Bosch en Van Nienes, 'Het Krijsgerecht', 236. W.J. Formsma, *De archieven van de Hoge Justitiekamer in Groningen en andere gewestelijke rechterlijke instellingen tot 1811* (Den Haag 1968) 216-217; het archief heeft slechts vijf inventarisnummers, de oudste stukken zijn van 1667.

bezaten die buiten de hiërarchie van garnizoenskrijgsraden in de rest van de Verenigde Nederlanden stonden, moet hierbij opgemerkt worden dat er maar één artikelbrief was voor al het Staatse krijgsvolk. Deze was ook voor militairen in Groningen en Friesland de wettelijke grondslag voor strafprocessen, zodat er ondanks de verschillen toch sprake was van een zekere eenheid in de militaire rechtspraak voor de gehele Republiek.⁴⁴⁵

Conclusie

Tot 1572 was de militaire rechtspraak van de Nederduitse soldaten, geworven in de gewesten die later tot de Verenigde Nederlanden zouden behoren, vrijwel identiek aan die van hun Hoogduitse collega's. Het betrof landsknechtenrechtspraak die op regimentsniveau werd uitgeoefend en kenmerken bezat die buiten de krijgsmacht in de Nederlanden niet meer bestonden. Zo was bijvoorbeeld in strafprocessen de ordinaire procedure, waarin de aangeklaagde recht had op een weerwoord en verdediging, nog standaard. Bovendien werden processen in het openbaar, in de open lucht gevoerd. De landsknechtenrechtspraak was corporatief van aard en verschaftte het gehele regiment invloed op de gang van zaken. Gewone soldaten hadden hun eigen vertegenwoordigers – de voerders – in de voor strafprocessen gevormde rechtbanken. Reeds in de jaren 1550 was er onvrede van het Habsburgse gezag in de Nederlanden met de gangbare regimentsrechtspraak merkbaar. Het was niet afdoende om wangedrag van soldaten jegens burgers en boeren te beteugelen. Karel v nam daarom maatregelen om de militaire rechtspraak te verbeteren. Een voorbeeld is de krijgsraad te velde met de veldmaarschalk als voorzitter, die hij in 1555 formaliseerde. Hieruit ontstond later de Hoge Krijgsraad van de Republiek. Maar van afschaffing van de traditionele regimentsrechtbanken van de landsknechten was onder de Habsburgers geen sprake. Nederduitse regimenten in Habsburgse dienst behielden tot in de zeventiende eeuw hun eigen rechtspraak.

Het was Willem van Oranje die kort na 1572 in Holland en Zeeland de landsknechtenrechtspraak afschafte. In de krijgsparkikelen van 1573-1574 legde hij de rechtspraak in handen van de kapiteins. Hiermee stelde Oranje de krijgsraden van officieren in. Artikel 65 van de artikelbrief van 1590 bevestigde dit nogmaals. Oranjes beslissing en artikel 65 waren daarmee de grondslag voor de garnizoenskrijgsraden zoals die tot 1795 zouden opereren. Van enige openbaarheid en recht

445 Wichers, *Verklaring* II, 269. Bosch en Van Nienes, 'Het Krijgsgerecht', 243.

op deelname van gewone soldaten aan de rechtspraak was voortaan geen sprake meer. De extraordinaire procedure was nu standaard in strafzaken: na vooronderzoek deed de krijgsraad uitspraak. De soldaat was in deze procedure slechts object van onderzoek door de rechtbank. De redenen voor deze veranderingen zijn duidelijk. De gangbare wijzen van rechtspreken – militair en civiel – waren of volledig ineengestort of ontoereikend om het grootschalige wangedrag van Oranjes militairen te beteugelen. De toestand van schijnbare wetteloosheid van de soldaten in Holland en Zeeland moest bestreden worden wilde Oranje de steun voor zijn zaak en de wil en mogelijkheid om deze te financieren bewaren.

De behoefte om het wangedrag van soldaten in te perken verklaart ook waarom juridisch geschoolde burgers de tweede helft van de zestiende eeuw een steeds grotere rol in de militaire rechtspraak gingen spelen. Dit proces begon in de Nederlanden in 1553 met het instellen van de ‘auditeur du camp’ door Karel v en zette onder Parma in de jaren 1580 in het koninklijke leger door. Het gewest Holland, dat in de loop van de jaren 1580 toenemend de generaliteitsinstitutes domineerde, was zonder twijfel de drijvende kracht achter de juridisering en professionalisering van de militaire rechtspraak die vanaf 1588 in het gebied van de Unie van Utrecht plaatsvond. Vanaf 1600 was de functie van aanklager bij de garnizoenskrijgsraden uit handen van de militairen genomen en opgedragen aan plaatselijke auditeurs.

In de oostelijke en noordelijke provincies van de Verenigde Nederlanden bleven oude tradities langer bewaard. Gelre kreeg nog in 1594 een scholtis. Latere benoemingen zijn echter niet bekend en vermoedelijk kreeg het gewest rond 1600 garnizoenskrijgsraden.⁴⁴⁶ Friesland en Groningen behielden tot in de achttiende eeuw geïstitutionaliseerde regimentsrechtbanken naar model van de landsknechten. Maar het personeel bestond van meet af aan uit door Gedeputeerde Staten benoemde burgers en niet meer uit militairen. Van invloed en deelname van gewone soldaten in de rechtspraak was ook hier geen sprake meer. Wel bleef in Friesland en Groningen de ordinaire procedure en het recht op een advocaat gehandhaafd. De reden hiervoor is dat terwijl Holland met Brabant en Vlaanderen tot de kerngewesten van de Habsburgse Nederlanden behoorden, Friesland en de Oostelijke Nederlanden nauwer aan Westfalen verbonden waren en zich uit alle macht en met succes tegen de centrale regeringsorganen verzetten. De ‘verrechterlijking’ was in de kerngewesten veel verder voortgeschreden. Daarbuiten hielden gewoonterechtelijke structuren beter stand.⁴⁴⁷

446 Het commissieboek van de Raad van State voor 1600-1640 (NA, Raad van State, nr. 1626) is zoek. De index hierop levert beperkte informatie, maar er komt slechts een ‘Gerichtscholte’ in voor, Guillelmus Makdowellus.

447 Hugo de Schepper, *‘Belgium Nostrum’ 1500-1650. Over integratie en desintegratie van het Nederland* (Antwerpen 1987) 10, 12, 16-17. Postma, ‘De mislukte missie van mr.

De opstandige Nederlandse gewesten liepen in de hierboven geschetste ontwikkelingen voorop. Zoals reeds gezegd behielden de Neder- en Hoogduitse regimenten in het koninklijke leger onder Parma en zijn opvolgers hun traditionele rechtspraak op regimentsniveau. De verdere ontwikkeling hiervan in de zeventiende eeuw is mij onbekend. In het Duitse Rijk vervulden vanaf circa 1600 niet meer militairen maar rechtsgeleerden de positie van scholtis. Daarna verdwenen gedurende de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) de regimentsrechtbanken. Ter vervanging bestonden 'Untergerichte' of 'Unterkriegsgerichte' voorgezeten door een juridisch geschoolde auditeur en gedomineerd door officieren.⁴⁴⁸ Ook in Frankrijk ontstonden eind zestiende eeuw door officieren gedomineerde krijgsraden, maar voor Franse soldaten, voorheen overgeleverd aan de arbitraire macht van hun kapiteins en 'prévôts des bandes', was dit een verbetering van hun rechtspositie. Juristen speelden in deze Franse krijgsraden geen rol.⁴⁴⁹

Zowel in Frankrijk als in de opstandige Nederlandse gewesten was de militaire jurisdictie onderwerp van strijd. Civiele autoriteiten waren ontevreden over de militaire rechtspraak en wensten deze te beperken en bij voorkeur geheel niet te erkennen. De Franse Derde stand wist op dit gebied weinig te bewerkstelligen. In de opstandige Nederlanden daarentegen waren de statenvergaderingen, wier steun onmisbaar was voor het slagen van de Opstand, succesvol in het inperken van de militaire rechtsbevoegdheid. De introductie van juridisch geschoolde burgers tegen de zin van de militairen ligt in het verlengde hiervan. Dat in Frankrijk, zoals gezegd, juristen geen rol speelden in de krijgsraden is veelzeggend. Onduidelijkheid over de afbakening van jurisdictie bleef in de Republiek tot in de achttiende eeuw bestaan en werd toen onderwerp van strijd voor de Patriotten.⁴⁵⁰ In de praktijk waren gezag en invloed van de stadhouder vaak bepalend.

Er bestaat een duidelijk verband tussen de geschetste ontwikkeling van de militaire rechtspraak en de in hoofdstuk 2 geschetste ontwikkeling van 'lands-knecht' naar 'soldaat'. De eerste was subject van de rechtspraak, de tweede was object. De afbraak van de eigenrichting was een onderdeel van de ontmanteling van de corporatieve landsknechtenorganisatie. De overheid deed in grotere mate haar macht gelden over de soldaten die zij in dienst had genomen. In dit opzicht passen deze ontwikkelingen, die onder de noemer disciplineren vallen, in een proces van staatsvorming. Voor de overheid bracht dit meer verantwoordelijkheid voor het welzijn van de soldaat mee. Een uitzonderlijk, vroeg voorbeeld hiervan

Maarten van Naarden', 26-27.

448 Burschel, *Söldner*, 143-145. Baumann, *Landsknechte*, 210.

449 Guichard, *La juridiction*, 429-431. Vgl. Mitchell, *The Court*, 87-89.

450 Van der Kemps *Magazyn* kwam in het kader van deze strijd in 1783 tot stand.

geeft Stralsund in 1510. Het krijgsvolk dat deze stad in dienst nam kreeg geen eigen rechtbanken, maar zou onder de stedelijke rechtspraak vallen. In ruil daarvoor kregen ze een aantal privileges, waaronder levenslange 'freier kost' en jaarlijks een nieuw 'rockgewand' voor hen die in dienst verminkt zouden raken.⁴⁵¹ In 1588 waren het morrende soldaten in het Noorderkwartier, die verklaarden best bereid te zijn de strenge justitie – geheel zoals de Staten van Holland die wensten – te accepteren, op voorwaarde dat zij naar behoren betaald zouden worden.⁴⁵² Hier betrof het echter geen uitzondering meer maar een structurele verandering.

451 Möller, *Das Regiment*, 110-111.

452 Bor, *Oorsprongk*, boek XXIV, 188.

Hoofdstuk 5. 'T beleyt der oorloge'

Het oordeel over de strategische en tactische mogelijkheden van zestiende-eeuwse troepen en hun bevelhebbers is doorgaans niet gunstig. In het kader van de invloedrijke theorie van de Militaire Revolutie, die ontwikkelingen op tactisch en strategisch gebied relateerde aan staatsvorming, zijn hierover negatieve oordelen gevelld. Michael Roberts, de bedenker van de theorie, noemde de Europese oorlogvoering in de zestiende eeuw, vanwege langdurige conflicten als de Nederlandse Opstand die maar geen einde wilden nemen, doelloos. Roberts weet dit aan contemporain strategisch denken. Een andere belangrijke deelnemer aan het debat over de Militaire Revolutie, Geoffrey Parker, was minder negatief over zestiende-eeuwse militairen. Hij vond de oorzaak van de doelloosheid in de opkomst van een nieuw type fortificatie: het artilleriefort, vaak aangeduid als *trace italienne*, gekenmerkt door lage, brede muren en vooruitspringende bastions. Maar Parker kende een sterk autonome rol toe aan deze nieuwe vestingen. Hij zag een direct verband tussen de verbreiding van de *trace italienne*, de groeiende omvang van legers in de zestiende en zeventiende eeuw en het onvermogen om, bijvoorbeeld in de Opstand, beslissende overwinningen te behalen.⁴⁵³

Op tactisch gebied hechtten veel auteurs, waaronder opnieuw Roberts en Parker, veel belang aan ontwikkelingen onder Maurits en Willem Lodewijk van Nassau in de jaren 1590. Het oordeel over de 'professionaliteit' van de troepen van de Nederlandse rebellen vóór 1590 is expliciet of impliciet over het algemeen negatief.⁴⁵⁴ Andere recente studies schetsen echter een genuanceerder beeld en geven een meer geleidelijke en gedifferentieerde tactische en strategische

453 Michael Roberts, 'The Military Revolution, 1560-1660', in: Rogers, *The Military Revolution debate*, 13-35, aldaar 18-19. Geoffrey Parker, 'The "Military Revolution, 1560-1660" – A Myth?', in: idem, 37-54, aldaar 41-43. Geoffrey Parker, 'In defense of *The Military Revolution*', in: idem, 337-365, aldaar 345-353.

454 Roberts, 'The Military Revolution', 13-15, 16. Parker, *The Military Revolution*, 18-23. Van Nimwegen, 'Het Staatse leger', 496, 517. Charles Oman, *A history of the art of war in the sixteenth century* (Londen 1937; facsimile Londen etc. 1991) 546, 547-548, 564.

ontwikkeling in de zestiende eeuw weer.⁴⁵⁵ Dit biedt de mogelijkheid om het optreden van de troepen van de Nederlandse rebellen en hun militaire leiders in de eerste twee decennia van de Opstand opnieuw onder de loep te nemen. Dit geldt met name voor Willem van Oranje, wiens militair optreden tot dusver zeer negatief oordeel is beoordeeld. In 1933 heette het over de veldtocht van 1568: 'Oranje was geen veldheer, al evenmin als Hoogstraten of een der andere edelen, die hem begeleidden.' En over de verdediging van Holland en Zeeland tussen 1572 en 1576: 'Oranje was geen krijgsman. In zake de oorlogvoering gaf hij wel algemeene aanwijzingen, maar had slechts weinig invloed op de uitvoering hiervan.'⁴⁵⁶ In het verlengde hiervan ligt het meer recente oordeel van Geoffrey Parker: 'Orange was like a fish out of water: no soldier, he was forced to direct a life-and-death struggle'. Nog in 2002 zette Paul Knevel Oranje neer als geslepen politicus en opportunist, maar zeer beperkt krijgsman, die in 1568 doelloos door Brabant trok.⁴⁵⁷

Doel van dit hoofdstuk is aan te tonen dat de militairen van de rebellen vóór 1590 veel meer kennis hadden van strategie en tactiek dan tot dusverre is aangenomen en dat hun opvattingen hieromtrent passen in langere ontwikkelingen. Op het terrein van de tactiek staat het gebruik van de relatief nieuwe handvuurwapens centraal. De strategische opvattingen van de rebellen worden belicht aan de hand van de rol van vestingen en veldslagen. De nadruk die bovengenoemde historici leggen op de beperkingen en gebreken van de oorlogvoering in de zestiende eeuw, is teleologisch en deterministisch. De gehanteerde standaard ligt ergens in de toekomst; aan de hand van opvattingen over staat en oorlogvoering uit de negentiende en twintigste eeuw is de zestiende eeuw gewogen en te licht bevonden. Daarom zullen hier de opvattingen van aantal contemporaine militairen als maatstaf gelden. Lazarus von Schwendi diende in de jaren 1550 onder Oranje in de Nederlanden, vocht in de jaren 1560 tegen de Turken en werd raadgever van de keizer in militaire zaken. François de La Noue en Sir Roger Williams dienden in het Staatse leger, respectievelijk als veldmaarschalk en kapitein. Zij behoorden tot de krijgslieden aan wie 't beleyt der oorloge', zoals de Staten van Brabant dat noemden, was voorbehouden.⁴⁵⁸ Oranje was de centrale figuur in de militaire structuur van de rebellen.

455 Bijvoorbeeld Hall, *Weapons and warfare*, 157-200, 210-216 en Ronald S. Love, "'All the King's horsemen": the equestrian armies of Henry IV, 1585-1598', *The sixteenth century journal* 22 (1991) 510-533.

456 De Pater, 'Prins Willem in ballingschap', 94. Bartstra, 'Oranje als rebellenleider', 123.

457 Parker, *The Dutch Revolt*, 147. Knevel, 'Pecunia nervus belli', 12, 20, 27, 30.

458 Staten van Brabant aan Oranje, 18 november 1581, ARAB, Audiëntie, nr. 556, fol. 118 [WVO 7484].

Dit belette de statenvergaderingen overigens niet zich wel degelijk met de militaire strategie te bemoeien. Het was tenslotte hun geld dat de oorlog betaalde en het waren hun steden en landen die gevaar liepen.

Het voetvolk: haakbus en musket

Rond het jaar 1500 was een effectief en bruikbaar handvuurwapen voor het voetvolk relatief nieuw. Dit was de haakbus, een verkleinde versie van een wapen dat vooral in de verdediging van versterkte plaatsen was gebruikt. Grote problemen bij het gebruik van de haakbus te velde waren de lage schootsnelheid en het gebrek aan nauwkeurigheid. Alleen in grote aantallen had het wapen effect op het slagveld, en tijdens het herladen hadden de kwetsbare schutters bescherming nodig. Gedurende de oorlogen in Italië in de eerste decennia van de zestiende eeuw ondervonden veldheren deze problemen in eerste instantie door het opwerpen van veldfortificaties. Opgesteld achter verschansingen maakten haakbuschutters grote aantallen slachtoffers onder troepen die hen frontaal aanvielen. De Zwitserse piekeniers ondervonden dit bijvoorbeeld in 1522 in de slag bij Bicocca, die een einde maakte aan de mythe van hun onoverwinnelijkheid. Het vuurwapen deed het tactische defensief prevaleren.⁴⁵⁹ Tegen de jaren 1540 was het gebruikelijk de kwetsbaarheid van de haakbuschutters te ondervangen door hen te verbinden aan blokken piekeniers, die hun tijdens het herladen bescherming verschaften. In de slag bij Ceresole (1544) bijvoorbeeld, opereerden de haakbuschutters vermengd met de formaties piekeniers. Dit was echter geen onverdeeld succes. Het bleek beter om de schutters aan de zijanten van de eenheden piekeniers op te stellen. Om te vuren bewogen ze voorwaarts en vervolgens trokken ze zich terug naast of achter de piekeniers.⁴⁶⁰ Het zoeken naar de beste wijze om vuurwapens op het slagveld te gebruiken bleef daarna doorgaan. In de tweede helft van de zestiende eeuw ging het vooral om het bepalen van de juiste

459 Hall, *Weapons and warfare*, 95-100, 129, 132-133, 164-176. Georg Ortenburg, *Waffe und Waffengebrauch im Zeitalter der Landsknechte* (Koblenz 1984) 52-54, 129-130. Siegfried Fiedler, *Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Landsknechte* (Koblenz 1985) 183, 204-206. Simon Adams, 'Tactics or politics? "The Military Revolution" and the Habsburg hegemony, 1525-1648', in: Rogers, *The Military Revolution debate*, 253-272, aldaar 261.

460 Hall, *Weapons and warfare*, 186-188. David A. Parrott, 'Strategy and tactics in the Thirty Years' War: the "Military Revolution"', in: Rogers, *The Military Revolution debate*, 227-251, aldaar 231-232.

verhouding en combinatie van vuurwapens en blanke wapens. Naar verhouding veel haakbussen betekende meer vuurkracht, maar resulteerde te velde in kwetsbaarheid; standhouden in het open veld tegen piekeniers was dan moeilijk.

Dat Willem van Oranje de tactische mogelijkheden van de haakbus ten volle onderkende en onderschreef, bleek uit hetgeen hij in 1570 aan zijn broer graaf Jan van Nassau schreef: 'Il est vray que pour moy je me aimeroi plus volontiers trouve en un plasse avecque cinquante bon harquebousiers françois ou walons que cent lansquenecht.'⁴⁶¹ Het is mogelijk dat Oranjes verblijf bij de Franse hugenoten in 1569 aan zijn voorkeur een bijdrage heeft geleverd. De hugenoten bezaten minder ruitery dan de Franse koning en verlieten zich sedert het begin van de burgeroorlogen in 1562 vooral op de vuurkracht van de haakbussen van hun voetvolk. Hugenootse vendels waren effectief hoogstens 150 man sterk en bestonden voor slechts twintig procent uit piekeniers. Daarnaast hadden de hugenoten complete regimenten die uitsluitend uit haakbusschutters bestonden. Deze vochten doorgaans in kleine groepen, in een losse formatie en gebruikten het terrein om hun vijanden te dwingen van beneden naar boven te vechten.⁴⁶² Oranjes twijfel over de Duitse landsknechten heeft ten dele te maken met hun opstandige aard, maar hij wist ook dat hun vendels voor zeventig procent uit piekeniers bestonden. Dit had hij op zijn veldtocht van 1568 van dichtbij kunnen waarnemen en zou hij in 1572 nogmaals ondervinden.⁴⁶³ De Duitse Rijksdag te Spiers van 1570 constateerde bezorgd dat andere naties zich steeds meer bekwaamden in het gebruik van vuurwapens en stelde dat voortaan de helft van elk Duits vendel uit vuurwapens moest bestaan. Dit was vrijwel zeker door toedoen van Lazarus von Schwendi, wiens voorstellen voor militaire hervormingen tijdens deze Rijksdag op de agenda stonden.⁴⁶⁴

461 Oranje aan Jan van Nassau, 19 januari 1570, KHA, A 3, 895/I; gepubliceerd Groen, *Archives* III, 348 [WVO 5181].

462 De Pablo, 'Contribution', 205, 206, 208, 212, 214.

463 Wood, *The King's army*, 103, 111-112. Bor, *Oorsprongk*, boek IV, 255-257; boek VI, 386, 408.

464 Wervingsbrief en krijgsartikelen van 1570, Lünig, *Corpus iuris militaris*, 75-76.

Frauenholz, *Lazarus von Schwendi*, 21. Ook József Kelenik, 'The Military Revolution in Hungary', in: Géza Dávid en Pál Fodor ed., *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The military confines in the era of Ottoman conquest* (Leiden, Boston en Keulen 2000) 117-159, aldaar 120-122, 155.

In de strijd in Holland en Zeeland tussen 1572 en 1576 maakte Oranje ten volle gebruik van de mogelijkheden van handvuurwapens. Hij koos resoluut voor het tactisch defensief, hetgeen blijkt uit de samenstelling van zijn vendels in Holland; minstens zeventig procent van het voetvolk was gewapend met haakbussen. Dat dit beleid van Oranje was bewijst het contract met Thomas Morgan van augustus 1573. Morgan moest zeven vendels werven, een van 300 man ‘pour supplier au defaict des aultres’ en zes van 150, waarvan 112 man (75 procent) met haakbussen gewapend moesten zijn.⁴⁶⁵ Naast inspiratie in Frankrijk opgedaan, was het gebrek aan ervaring van zijn troepen – een mengeling van nieuw aangeworven eenheden en voormalige watergeuzen – vermoedelijk een andere reden voor Oranje om voor het defensief te kiezen. De koninklijke troepen, vooral de Spanjaarden, waren veel ervarener. Kolonel Lazarus Muller ondervond dit in juli 1572 – dus voor de aankomst van Oranje in Holland – toen hij het waagde met zijn pas gearriveerde Duitsers de Spanjaarden bij Santpoort aan te vallen. Het resultaat was een kostbare nederlaag.⁴⁶⁶ Belangrijk voor Oranje was ook dat het terrein in Holland en Zeeland zich bij uitstek leende voor het tactische defensief. Waterwegen, meren en inundaties maakten dat de enige droge grond dikwijls de smalle dijken waren. Op goed gekozen plaatsen verschansten de rebellen zich en wachtten tot de koninklijke troepen hen zouden aanvallen.⁴⁶⁷

Oranjes omarming van het vuurwapen en de defensieve mogelijkheden die het bood blijkt ook uit de invoering van de musket. Dit wapen, dat in de jaren 1520 door de Spanjaarden was ontwikkeld, had een groter kaliber dan de haakbus en was zo zwaar dat de loop tijdens het vuren door een furket (vorkstok) ondersteund moest worden. De musket had alle nadelen van de haakbus in laden en nauwkeurigheid, maar had als voordeel een zwaardere kogel die op korte afstanden een groter doordringend en stoppend vermogen had. Volgens Roger Williams, die een groot voorstander was van dit wapen, was het bij uitstek geschikt voor het verdedigen of aanvallen van nauwe doorgangen, versterkingen en plaatsen.⁴⁶⁸ In mei 1574 kreeg kapitein Nicolaes Ruychaver, die net op last van Oranje in Zuid-Holland was aangekomen, door het magazijn te Delft een musket uitgereikt, vrijwel zeker op bevel van de stadhouder zelf. In augustus 1574 kregen twee andere kapiteins van Oranje een te Delft vervaardigde musket cadeau. Oranje probeerde waarschijnlijk op deze wijze het gebruik van dit wapen te propageren. In 1575 was de musket in ieder geval in Zuid-Holland bij vrijwel

⁴⁶⁵ Wijn, ‘Het Noord-Hollandse regiment’, 251, 259. Contract Oranje en Staten van Holland met Morgan, 8 augustus 1573, NA, Handschriften 3^e afd., nr. 478 [WVO 11597].

⁴⁶⁶ Bor, *Oorsprongk*, boek VI, 397.

⁴⁶⁷ Ibidem, boek VII, 478, 496, 618; boek IX, 677, 678.

⁴⁶⁸ Hall, *Weapons and warfare*, 176-179. Williams, ‘A briefe discourse’, 35-38.

alle vendels in gebruik.⁴⁶⁹ Aangezien het wapen vermoedelijk in 1567 in de Nederlanden was gearriveerd met de Spaanse tercio's, ligt het voor de hand dat het van hen was overgenomen. Tegen 1575 was de musket bijvoorbeeld ook bij de Walen in koninklijke dienst in gebruik.⁴⁷⁰

Na 1576 ging de proportie blanke wapens in de vendels van de opstandelingen omhoog, een teken dat Oranje meer rekening hield met gevechten in het open veld. Voor Holland liet Oranje in 1578 het percentage vuurwapens nog relatief hoog op 67 procent (76 van de 113 man). Maar in 1579 bepaalde hij dat in de Staatse vendels van 150 man 87 man met vuurwapens uitgerust moesten zijn (58 procent). De Staten-Generaal reduceerden dit in 1588, na advies van veldmaarschalk Villers, tot nog maar 70 van de 150 (47 procent). Dit percentage zou onder Maurits in de jaren 1590 niet wezenlijk meer veranderen.⁴⁷¹ Over de tactiek van de Staatse troepen na 1576 is niet veel bekend, maar het frappeert dat zij een van hun meest opvallende successen te velde behaalden volgens de eerder geschetste defensieve tactiek. Bij Rijmenam op 1 augustus 1578 gebruikte het Staatse voetvolk een heg en de 'trenches' van hun versterkte kamp om aanvallen van de koninklijke troepen te weerstaan. Een ernstig gebrek aan buskruit na deze slag getuigt van het intensieve gebruik van vuurwapens.⁴⁷² Het is onzeker of de Staatse vendels in de praktijk de voorgeschreven proportie spiesen hadden. De Schotse vendels bevatten in 1578 volgens een Engelse waarnemer zelfs geheel geen piekeniers, 'and so of themselves not able to make head against the enemy.'⁴⁷³ Ook François de La Noue had als generaal in Vlaanderen in april 1579 vooral Franse en Schotse haakbusschutters en weinig piekeniers.⁴⁷⁴ Deze neiging zich in de praktijk vooral te verlaten op vuurkracht, wijst vrijwel zeker op hugenootse invloed. Oranje zorgde er zelfs voor dat het Staatse leger twee complete

469 Rekening van Michiel de Wael 1574-1575, NA, Rekenkamer ter Auditie, nr. 346, fol. 72; nr. 346A (bijlagen), mapjes 1b, 1c, 4. Paspoort voor Ruychaver, 10 mei 1574, RANH, Papieren Ruychaver, nr. 103. Wijn, 'Het Noord-Hollandse regiment', 259.

470 Monsterrol vendel Jacques Sallet te Duinkerken, 12 juli 1575, Stadsarchief Gent, Reeks 73, nr. 2. Léon van der Essen, *L'armée espagnole en Flandre au XVIe siècle* (Brussel 1940) 10. Williams, 'A brief discourse', 20.

471 Vendel 1578, NA, Paulus Buys, nr. 38. Vendel 1579, NA, Kamer der Beden van de Generaliteit 1576-1581, nr. 12. Vendel 1588, NA, Staten-Generaal, nr. 4867. Wijn, *Het krijgswezen*, 178-180. Vgl. Parker, 'The "Military Revolution"', 39.

472 Graaf van Bousou aan Oranje, 1 augustus 1578, ARAB, Audiëntie, nr. 1686/3 [WVO 534]. Andries van Anderlecht aan Oranje, zelfde datum, Gemeentearchief Nijmegen, Oud stadsarchief, nr. 3332, fol. 87-87v [WVO 535]. Beide gepubliceerd in CGTIV, 56-59.

473 CSP, *Foreign 1578-1579*, 178.

474 Conferentie La Noue en gedeputeerden van Vlaanderen, 1 april 1579, *Correspondance de La Noue*, 46-47.

regimenten Franse haakbusschutters omvatte – op papier ruim 2.400 man – onder de hugenoten Antoine de La Garde en Arthus de Vaudray, heer van Mouy.⁴⁷⁵

Om te velde optimaal gebruik te kunnen maken van de vuurkracht van handvuurwapens was het reeds vroeg in de zestiende eeuw duidelijk gebleken ze met grote aantallen tegelijk te af te vuren; individueel waren ze te onnauwkeurig. Het vuren in salvo's – want dat betekende dit – gebeurde al in de jaren 1510. Maximaliseren van vuurkracht betekende in de praktijk zo snel mogelijk salvo's kunnen afgeven. Om dit te bereiken vuurden haakbusschutters mogelijk reeds in de slag bij Marignano (1515) vanuit hun veldversterkingen in rotatie salvo's af.⁴⁷⁶ Dit betekent dat terwijl een deel van hen schoot, een ander deel hun wapens (her)laadde, om vervolgens van plaats te verwisselen. Dit vereiste echter meer discipline van de schutters en betere controle van hogerhand. Fernando d'Avalos, markies van Pescara (1490?-1525) moet deze controle tijdens de slag bij Pavia (1525) zeker hebben gehad over zijn Spaanse musketiers en haakbusschutters, die hij zeer dynamisch en beweeglijk inzette. Zonder dekking van veldversterkingen maakte hij slim gebruik van het terrein en het weer om zijn schutters te verbergen; herhaalde salvo's op de Franse ruitery leverden een belangrijke bijdrage aan de keizerlijke overwinning. Daar Pescara's reputatie vooral stoelde op 'les continuelz exercices de la guerre qu'il fit', was deze tactische controle mogelijk een resultaat van training.⁴⁷⁷ Pescara's wijze van vechten was een belangrijke inspiratiebron voor de hugenoten.⁴⁷⁸ Het ligt voor de hand dat ook hun troepen – bijvoorbeeld de eerdergenoemde regimenten van La Garde en Mouy – getraind waren en over de discipline beschikten om deze wijze van vechten te kunnen uitvoeren, evenals op hun beurt andere Staatse troepen die deze tactiek overnamen.

In de jaren 1580 intensiverde de zoektocht naar het maximaliseren van de vuurkracht mogelijk onder invloed van de voortdurende burgeroorlogen in de Nederlanden en Frankrijk. Een aanwijzing hiervoor is dat in de Engelse taal de term 'volley' voor salvo voor het eerst in dit decennium veelvuldig opdook. Roger Williams, veteraan van de oorlog in de Nederlanden, heeft het in zijn in 1590 gepubliceerde werk over 'a saleu of hargabusaides' (een salvo schoten van haakbussen), een aanduiding dat het uit het Frans overgenomen begrip 'salvo' in de Nederlanden steeds meer opgeld deed.⁴⁷⁹ Het was de Spaanse kapitein Eguiluz die in 1586 voor het eerst de contramars naar klassiek model voorstelde om sal-

475 'Estat des gens de guerre putem. en service', vermoedelijk 1579, KHA, A 11/XII 5.

476 Hall, *Weapons and warfare*, 148, 174-175.

477 Ibidem, 179-183, 213. Brantôme, 'Les vies', *Oeuvres* I, 196 (citaat), 336-341.

478 De Pablo, 'Contribution', 214-215.

479 Williams, 'A briefe discourse', 25. Hall, *Weapons and warfare*, 253 (noot 64).

Schulten, *Contribution*, 102.

vo's in rotatie af te geven. Volgens dit systeem stonden de schutters een aantal gelederen diep opgesteld en sloot het voorste gelid, na telkens te hebben gevuurd, achteraan, onderwijl herladend. Zo kon, in theorie, het voorste gelid steeds opnieuw een salvo afvuren. Volgens Geoffrey Parker (en vele anderen) waren het de Nassause graven Maurits en Willem Lodewijk die in de jaren 1590 de contramars voor het eerst in de praktijk brachten.⁴⁸⁰ Het is echter waarschijnlijk dat de contramars slechts de verdere formalisering en uitwerking van de reeds bestaande wijze van vuren behelsde. De Engelsman Sir John Smythe schetste in 1590 de tactiek van haakbusschutters als volgt: zij moesten 'traverse their grounds, now retiring having discharged, giving place to their fellows, and then advancing again, giving their fellows retiring time again to charge'.⁴⁸¹ Vermoedelijk was dit de wijze van opereren van eenheden schutters zoals die van La Garde en Mouy en dus welbekend aan Oranje en de overige Staatse troepen. Engelse veteranen uit de Lage Landen bijvoorbeeld introduceerden in 1588 in antwoord op de Spaanse dreiging deze op vuurkracht gebaseerde tactiek in eigen land. De exercitie die Maurits en Willem Lodewijk in de jaren 1590 voor het Staatse voetvolk introduceerden, was een uitdrukking van de reeds eerder gesignaleerde behoefte aan betere controle over het salvovuur om de vuurkracht te kunnen maximaliseren.⁴⁸²

De ruitelij: het radslotpistool

In de jaren 1540 verscheen het radslotpistool in grote aantallen op het slagveld en begon het de lans te vervangen als primair wapen van de ruitelij. Het radslot bestond uit een opwindbaar geribbeld wielte waarop een stuk ijzerpyriet in een houder rustte. Als de schutter de trekker overhaalde zorgde frictie tussen het roterende wielte en het pyriet voor vonken die de lading deden ontbranden. Dit tamelijk moeilijk te maken wapen bestond al enige tijd, maar was vrij duur geweest. Groeiende populariteit leidde tot dalende productiekosten en gebruik

480 Parker, *The Military Revolution*, 18-20, 161, 240. Fernando González de León, "'Doctors of the military discipline.' Technical expertise and the paradigm of the Spanish soldier in the Early Modern Period', *The sixteenth century journal* 27 (1996) 61-85, aldaar 73.

481 John Smythe, *Certain discourses military* (1590). J.R. Hale ed. (Ithaca, NY 1964) 64, 79 (citaat). Paul A. Jorgensen, *Shakespeare's military world* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1956; facsimile 1973) 136-137.

482 Parker, *The Military Revolution*, 20-23. Vgl. John A. Lynn, 'Tactical evolution in the French army, 1560-1660', *French historical studies* 14 (1985) 176-191, aldaar 189-190. Smythe, *Certain discourses*, 54-55. Zie ook Van Nimwegen, 'Deser landen chrijchsvolck', 91-100.

op grote schaal. Het belangrijke voordeel van het radslot voor de ruitery was de afwezigheid van een brandende lont. Verder kon een ruiter vanwege de geringe omvang ervan verscheidene pistolen meenemen; iedere pistolier had er minstens twee. Hoewel de effectieve reikwijdte van het pistool slechts vijf tot tien meter was, was de uitwerking van een treffer verwoestend.⁴⁸³ Tijdgenoten als Williams en La Noue hadden daar geen twijfel over. Volgens La Noue waren de belangrijkste doelwitten van de pistoliers gezicht en bovenbenen van hun tegenstanders. Het paard was echter ook een legitiem doelwit. Een voorbeeld van de effectiviteit van de pistolen: tijdens de slag bij Moncontour (1569) verbrijzelde een pistoolschot volledig de rechterarm van graaf Peter Ernst van Mansfeld, stadhouder van Luxemburg, ondanks het pantser. De bekwame Franse arts Ambroise Paré wist de arm voor amputatie te behoeden, maar Mansfeld was voortaan linkshandig.⁴⁸⁴ Het was in eerste instantie de Duitse ruitery die de pistolen in gebruik nam. Zij heetten vaak zwarte ruiters ('noirs harnas') naar de kleur van hun rustingen en waren gewilde huurtroepen. Duitse ruiters vochten bijvoorbeeld in de burgeroorlogen in Frankrijk en de Nederlanden voor beide strijdende partijen.⁴⁸⁵ Het was de confrontatie met hun pistolen die leidde tot navolging. De hugenootse ruitery maakte in de jaren 1560 de overstap naar het pistool.⁴⁸⁶ De Gelderse ruitery was uiterlijk in 1576 geheel naar Duits model uitgerust en bewapend met 'vuerbussen'.⁴⁸⁷ Maar ook veel andere Nederlandse ruitery was uitgerust als pistoliers. In 1579 waren van de 2.500 ruiters in Staatse dienst 1.550 pistoliers (62 procent), waaronder slechts 300 Duitsers. Van de 2.500 ruiters die Oranje daarboven wenste aan te nemen moesten nog eens 1.240 pistoliers zijn, waaronder 800 Duitsers. Nederlandse ruitery die de lans als primair wapen behield, bezat mogelijk een pistool als secundair wapen.⁴⁸⁸

483 Hall, *Weapons and warfare*, 191-194. Ortenburg, *Waffe und Waffengebrauch*, 60-61, 100, 122.

Treva J. Tucker, 'Eminence over efficacy: social status and cavalry service in sixteenth-century France', *The sixteenth century journal* 32 (2001) 1057-1095, aldaar 1088-1089.

484 Williams, 'A briefe discourse', 34-35. La Noue, *Discours*, 356-358, 361. Massarette, *La vie martiale et fastueuse* I, 197-200.

485 Wood, *The King's army*, 123-124. ARAB, Rekenkamer, nr. 25546, fol. 78, 81; nr. 25548, fol. 11-11v. NA, Staten-Generaal, nr. 157-159. Edelmayer, *Söldner und Pensionäre*, 189-190, 234, 246-247, 250-251.

486 Love, "'All the king's horsemen'", 514. Tucker, 'Eminence over efficacy', 1072, 1075. Williams, 'A briefe discourse', 35.

487 RSG I, 6. Instructie commissarissen bij 'Gelrischen Ruttern', 3 februari 1577, Gelders Archief, Oud Archief Arnhem, nr. 3474.

488 'Estat des gens de guerre putem. en service', 1579, KHA, A 11/XII 5. Williams, 'A briefe discourse', 34. Vgl. ook Smythe, *Certain discourses*, 112. Ten Raaij en De Bas, *Het Staatse leger* II, 101.

Nederlandse ruiters uit de ordonnantieboek van de prins van Epinoy in 1583. De uitrusting is volledig gelijk aan die van de vanen 'lichte' ruitery. (KBB, Handschriften, nr. 15662, fol. 59)

In gevechten opereerden de pistoliers in eskadrons, een vierkante of recht hoekige tamelijk diepe formatie. Reeds onder Karel v namen de Nederlandse lanseniers, zowel de lichte als de hommes d'armes, deze formatie over en vochten in eskadrons met een front van zeventien ruiters en diepte van vier.⁴⁸⁹ De Spanjaarden en Italianen volgden hierin. De Franse ruiters bleven echter *en haie* opereren, een linie van slechts twee gelederen diepte. Dit betekende dat de Nederlandse en

489 H.L.G. Guillaume, *Histoire des bandes d'ordonnance des Pays-Bas* (Brussel 1873) 121. Williams, 'A briefe discourse', 31-32. Hall, *Weapons and warfare*, 197.

Duitse ruiters, bijvoorbeeld in de slagen bij St.-Quentin (1557) en Grevelingen (1558), de Franse formaties gemakkelijk doorbraken met vernietigende gevolgen. De hugenootse ruiters gingen in de jaren 1560 in eskadrons vechten, maar pas onder koning Hendrik IV (1553-1610) – een voormalige hugenoot – ging de overige Franse ruitery hiertoe over.⁴⁹⁰ Manoeuvreren in eskadrons eiste van de ruitery betere organisatie en training om te voorkomen dat de formatie in verwarring zou raken en de cohesie verliezen. Het is geen toeval dat Karel v in 1554 in de Nederlanden zijn vanen ruitery ‘pour la meilleure conduite et ordre’ te velde voor het eerst in ‘regimenten’ groepeerde.⁴⁹¹

Het ingebruiknemen van het radslotpistool maakte orde en discipline in actie verder noodzakelijk. De *caracole* bijvoorbeeld was een manoeuvre waarin elk gelid pistoliers successievelijk na het vuren omkeerde en naar achteren reed om te herladen, in essentie dezelfde beweging die de schutters te voet uitvoerden. Deze tactiek was echter zeer ineffectief en heeft de pistoliers een slechte naam bezorgd. Voor veel historici geldt deze manoeuvre als bewijs van de weinig professionele mentaliteit van zestiende-eeuwse ruitery. Maar de *caracole* was alleen bedoeld voor gebruik tegen voetvolk en was ondoeltreffend omdat haakbussen en musketten nu eenmaal een grotere reikwijdte hadden dan pistolen.⁴⁹² Op formaties vijandelijke ruitery moesten de pistoliers volgens tijdgenoten als Williams en La Noue inrijden en doordringen, hoewel beiden toegeven dat bij sommigen de neiging om van afstand te vuren en de confrontatie te vermijden immer aanwezig was. In ieder geval in een gevecht bij Renty in 1554 deden Duitse pistoliers wat Williams en La Noue voorschreven en drongen in een Franse ruitervormatie. Nadat zij al hun pistolen hadden gebruikt poogden pistoliers om te kunnen herladen een handgemeen af te breken.⁴⁹³

Ook Oranje wist dat sommige ruiters ertoe neigden contact met de vijand te vermijden en droeg hun op ‘den vyandt aen te grypen ende cloeckelyck in te vallen sonder te swencken, overmidts dat de gelidderen daere doere geopent worden, twelck te veele periculoes is, alsoe die lancen vanden vyanden daer by veroirsaeckt worden inden ruyteren te vallen, ende de ruyteren alnoch achter zynde daer by oirsaecke nemen te vlieden ende in verloop te commen.’⁴⁹⁴

490 La Noue, *Discours*, 333-336, 340. Love, ‘“All the king’s horsemen”’, 513-516, 533.

491 Hall, *Weapons and warfare*, 197. Guillaume, *Histoire des bandes*, 113-114, 237 (citaat), 237-238. Aanstelling Oranje als chef over vijf vanen, 22 juni 1554, ARAB, Audiëntie, nr. 85, fol. 21-22 [WVO 7659].

492 Roberts, ‘The military revolution’, 14. Tucker, ‘Eminence over efficacy’, 1073-1074. Lynn, ‘Tactical evolution’, 182-183. Hall, *Weapons and warfare*, 194-195.

493 Williams, ‘A briefe discourse’, 33-35. La Noue, *Discours*, 359-361. Günther XLI. *Graf von Schwarzburg*, 136-137 (noot 125).

494 Instructie van Oranje, 16 juni 1580, KHA, A 11/XII 6 [WVO 4838].

Dit vereiste de nodige discipline van de ruiters en controle over hen door het kader. Opvallend is dat veel Staatse vanen rond 1580 uit zowel lancers als pistoliërs bestonden. Mogelijk ging het om een tactisch experiment waarbij de lancers de voorste gelederen vormden en openingen in de vijandelijk eskadrons moesten maken, waardoor de pistoliërs konden binnendringen en van nabij hun gruwelijke werk doen. Midden jaren 1580 was deze fase voorbij en bestonden vanen meest slechts uit een type ruiter.⁴⁹⁵ Bij Amerongen in 1585 deden Staatse ruiters wat Oranje van hen zou verwachten, vielen de vijand aan 'en hebben hen tweemaal door des selfs peerden geslagen'.⁴⁹⁶

Een andere manier om openingen in eskadrons te maken was haakbus-schutters te voet aan de ruitërij toe te voegen. Zij konden van grotere afstand paarden neerhalen. Deze combinatie van voetvolk met ruitërij is altijd gezien als een onderdeel van de tactische hervormingen van de Zweedse koning Gustaaf II Adolf (1594-1632) als onderdeel van de militaire revolutie.

Recenter was al vastgesteld dat de Franse koning Hendrik IV reeds hetzelfde deed.⁴⁹⁷ Oranje kende deze tactiek echter al in 1580. Hij wilde dat in een veldslag 'den Ruyteren [...] schutten te voete mede gegeven worden, om op des vyandts peerden int eerste aencomen mede te treffen ende los te drucken'.⁴⁹⁸ Gezien de verbinding met Hendrik IV was deze innovatie mogelijk afkomstig van de hugenoten.

De algemene invoering van het pistool had gevolgen voor de wapenrusting van de ruiters. In de eerste helft van de zestiende eeuw hadden de hommes d'armes van de Nederlandse ordonnantieën een volledig harnas van plaatstaal gedragen met een pantser voor hun paarden ('barde'). De archers uit de benden golden als lichte ruitërij, maar ook zij droegen een compleet harnas. De afzonderlijke vanen lichte ruitërij ('chevaux legiers') waren eveneens slechts licht in vergelijking met de gendarmes; hun uitrusting was die van de archers.⁴⁹⁹ Tegen 1543 waren de 'bardes' voor de paarden zo goed als in onbruik geraakt. Deze moesten het mogelijk maken om 'plus seurément entrer sur une troupe

495 'Estat de gens putem. en service', 1579, KHA, A 11/XII 5. Sterktestaat gewesten beoosten Maze, 17 juni 1581, NA, Collectie Teding van Berkhout, nr. 7. RSG I, 6; VI, 516. Ten Raa en De Bas, *Het Staatse leger I*, 105-110, 201-204. Vgl. La Noue, *Discours*, 361.

496 Bor, *Oorsprongk*, boek XX, 624.

497 Michael Roberts, 'Gustav Adolf and the Art of War' (1958), in: Idem, *Essays in Swedish history* (Londen 1967) 56-81, aldaar 68-69. Parrott, 'Strategy and tactics', 237. Lynn, 'Tactical evolution', 183.

498 Instructie van Oranje, 16 juni 1580, KHA, A 11/XII 6 [WVO 4838].

499 Guillaume, *Histoire des bandes*, 106, 110, 121. Fortuné Koller, *Les bandes d'ordonnance de Jean sans Peur aux archiducs Albert et Isabelle* (Grandmetz 1981) 105-113. Vgl. monsterrollen vanen 'chevaux legiers' van graaf van Roeulx en heer van Esquerdes, augustus 1558, waarin deze als *archers* worden gekwalificeerd: Stadsarchief Gent, Reeks 81, nr. 1.

de gens de pied pour la deschirer et rompre', maar dit was waarschijnlijk niet meer mogelijk nu deze werden gesteund door handvuurwapens. Het pantser onder de knie was voor allen vermoedelijk reeds vervangen door een paar laarzen.⁵⁰⁰ Nu kon de ruitery frontale confrontaties met geformeerd voetvolk proberen te vermijden, maar niet met vijandelijke pistoliers. Dit noopte ruiters tot het dragen van een schootvrij harnas. Een dergelijk pantser was echter zo zwaar dat ruiters zo veel mogelijk stukken weglieten. Het onderlichaam bleef nu vaak geheel ongepantserd, zoals blijkt uit contemporaine afbeeldingen van Nederlandse lanseniers uit circa 1582-1583. Soms bleef bescherming van de armen, op ijzeren handschoenen na, ook achterwege. Dit laatste was bijvoorbeeld in 1577 bij Gelderse ruiters het geval.⁵⁰¹

De hommes d'armes van de ordonnantiebenden volgden in hun uitrusting vermoedelijk bovengeschetste ontwikkeling en gingen dus steeds meer lijken op de archers en 'chevaux legiers'. In Frankrijk gebeurde hetzelfde en ontstond midden jaren 1570 een enkel, relatief homogeen type ruiter met gedeeltelijke bepantsering, terwijl de compagnieën kwalificatie als gendarmes en 'chevaux legiers' behielden. Afbeeldingen van Franse gendarmes in de Nederlanden in 1582-1583 laten dezelfde uitrusting als de Nederlandse lanseniers zien.⁵⁰² Dat de Nederlandse benden dienst bleven doen tijdens de Opstand vormt een aanwijzing dat hun uitrusting met de tijd was meegegaan. Eerst dienden zij Alva, die hen in 1573 naar huis stuurde omdat er voor de strijd in Holland en Zeeland maar weinig ruitery nodig was. Vanaf 1576 dienden de benden de Staten-Generaal tot de meeste van hun chefs zich in 1579 verzoenden met Filips II. Daarna bleven zij nuttig dienst doen onder Parma.⁵⁰³ In Staatse dienst resteerde slechts de bende van Pierre de Melun, prins van Epinoy, die hij in 1577 van de Staten-Generaal had

500 Brief Maria van Hongarije aan drossaard van Vianen [René van Chalons?], 17 mei 1543, ARAB, Audiëntie, nr. 953, fol. 18 (citaat). Dekker, *Godert van Bocholt*, 242. Ook 'harnais --- blancqz pour archers a la vielle mode' in inventaris kasteel van Antwerpen, 1577, NA, Gemachtigde tot het beleid der financiën en beden 1582/ Kamer der Beden 1582-1583, nr. 17. Wijn, *Het krijgswezen*, 156. Vgl. Günther *XLI. Graf von Schwarzburg*, 104, 106.

501 La Noue, *Discours*, 330-332. Smythe, *Certain discourses*, 42. Instructie commissarissen bij 'Gelrischen Ruttern', 3 februari 1577, Gelders Archief, Oud Archief Arnhem, nr. 3474. Lanseniers 1582-1583, manuscript De Gortter, KBB, Handschriften, nr. 15662, fol. 36-39, 47-49, 51. Vgl. contracten met Duitse ruiters, 29 november 1584, NA, Raad van State 1584-1586, nr. 9.

502 Tucker, 'Eminence over efficacy', 1076, 1080, 1082. Manuscript De Gortter, KBB, Handschriften, nr. 15662, fol. 52-53, 55. Ordonnantie 22 juni 1555, *ROPB* VI, 471.

503 Bor, *Oorsprongk*, boek IV, 220, 255; boek VI, 384; boek VII, 566. Guillaume, *Histoire des bandes*, 155-161. *RSG* I, 6, 83; *RSG* II, 133-134, 139, 173, 206, 641, 643. Sterktestaat koninklijke leger, 1580, ARAB, Audiëntie, nr. 953, fol. 99-100v.

gekregen.⁵⁰⁴ De Staten-Generaal of Oranje hadden overigens best kunnen besluiten nieuwe benden aan te werven. Karel v liet al voor de duur van een oorlog nieuwe benden aanwerven, de zogenaamde 'bandes de crue'. De 'chevaux legiers' waren nu echter in gevechtskracht gelijk aan de hommes d'armes en kostten minder. De laatstgenoemden hadden bijvoorbeeld drie paarden, de 'lichte' ruiters slechts een.⁵⁰⁵

Een tweetal uitzonderingen bevestigden de regel dat de ordonnantiebenden niet meer nodig waren. In juli 1575 besloot Oranje een ordonnantiebende van 200 paarden te formeren en deze aan Floris van Pallandt, graaf van Culemborg, te geven. Maar de aanstelling laat duidelijk zien dat bij elk paard een ruiter hoorde, zodat het hier eigenlijk een vaan 'lichte' ruitery betrof. Volgens Oranje hadden dergelijke benden van oudsher onder bevel gestaan van 'de voornaempsten heeren deser Nederlanden', waartoe Pallandt zich dus mocht rekenen.

Een fraai woordenspel van Oranje, die waarschijnlijk op deze manier Pallandt probeerde te vleien en aan zich te binden.⁵⁰⁶ Jan van Witthem, markies van Bergen-op-Zoom moest in 1580 een vaan van 200 lancers voor de Staten-Generaal lichten, die hijzelf als ordonnantiebende aanduidde. Witthem was vermoedelijk geen enthousiaste aanhanger van Oranje en de Staatse zaak – in december 1581 zou hij proberen Bergen-op-Zoom aan Parma over te geven – en zij hadden waarschijnlijk geprobeerd hem te paaien met het idee dat hij een ordonnantiebende kreeg. De markies was hiertoe ook vrijstelling van verdere inkwartiering en belastingen voor het markizaat beloofd, traditionele privileges van hommes d'armes, die ik verder aan Staatse zijde nergens ben tegengekomen.⁵⁰⁷ Het voortbestaan van de benden in koninklijke dienst diende soortgelijke politieke belangen, namelijk het binden van de katholieke edelen aan de koning. Filips II bevestigde nog in 1587 genoemde privileges voor de bezittingen van hommes d'armes.⁵⁰⁸

Bovengenoemde ontwikkelingen passen in het kader van een geleidelijke professionalisering van de ruitery. Deze manifesteerde zich ook in de veranderende samenstelling en wijze van rekrutering van de compagnieën te paard. In de eerste helft van de zestiende eeuw was het gebruikelijk vanen ruitery te formeren uit edellieden met hun gevolg. In de Nederlandse ordonnantiebenden waren de archers bijvoorbeeld vaak de 'sujets' van de hommes d'armes. Duitse vanen

504 Guillaume, *Histoire des bandes*, 205. RSG III, 38; IV, 53-54 (noot 2). Monsterrol 'compagnie d'ordonnance' van Epinoy, 1 september 1584, Stadsarchief Gent, Reeks 81, nr. 4¹.

505 Guillaume, *Histoire des bandes*, 99, 103, 116-117. Williams, 'A briefe discourse', 28-29. Tucker, 'Eminence over efficacy', 1094-1095.

506 Commissie voor Pallandt, 8 juli 1575, KHA, A 11/XIV I/11. fol. 74-74v (nr. 170) [WVO 1953].

507 Witthem aan Oranje, 8 juli 1580, NA, Aanwinsten 1^e afd. 1889, nr. 26 [WVO 9204].

Guillaume, *Histoire des bandes*, 111-113. Ten Raaij en De Bas, *Het Staatse leger 1*, 56.

508 Guillaume, *Histoire des bandes*, 159.

ruiterij werden eveneens op deze wijze samengesteld en voor de Engelse ruiterij gold dit nog in 1587 in de Nederlanden.⁵⁰⁹ Maar in de tweede helft van de zestiende eeuw lijkt het aantal edelen af te nemen dat bereid was als ruiter te dienen. De Duitse Rijksdag van 1570 suggereerde dit en ook La Noue merkte op dat in de Nederlandse 'gendarmierie' en Duitse ruiterij maar weinig adel diende.⁵¹⁰

Dit heeft zonder twijfel met de opmars van het pistool te maken. Edellieden hadden geen afkeer van dit wapen. Integendeel, zij waren de eersten die het pistool in gebruik namen en het wapen behield een zeker adellijk cachet. Maar effectief leren omgaan met een lans vergde veel training en werd door edelen al sedert hun jeugd geoefend; het was bij uitstek hun wapen. Een pistool daarentegen vroeg slechts weinig oefening en kon dus door vrijwel iedereen gehanteerd worden. Bovendien vereiste, zoals gezegd, het opereren in eskadrons betere discipline en controle en maakte het moeilijker voor een edelman zich te onderscheiden in de strijd. Voor edellieden die grote waarde hechtten aan hun sociale status en rang en die in de eerste plaats als ruiter dienden om hun eigen reputatie te vergroten, maakte dit dienen als ordinaire ruiter op zijn zachtst gezegd minder interessant.⁵¹¹ Dat edellieden zich node voegden naar strikt militaire verhoudingen blijkt bijvoorbeeld uit de klachten uit de jaren 1550, dat zij zelfs in nabijheid van de vijand zonder toestemming van hun kapiteins hun benden verlieten om het kamp, naburige steden, thuis of vrienden te bezoeken. Karel v had ook moeten bepalen dat de archers *subjets*, nadat zij de eed hadden afgelegd, onder gezag van de kapitein van de bende vielen en niet meer vrij ter beschikking van hun meesters stonden.⁵¹²

Dergelijke verhoudingen bestonden in de vanen 'chevaulx legiers' in de jaren 1570 en 1580 niet meer. Zij waren meest eigenaar van hun eigen paarden, ontvingen hun eigen soldij en in de woorden van Roger Williams: 'have nothing to do with Master, nor anie bodie, saving his Officers, that commands him to do his duetie in the warres.'⁵¹³ Onder deze plicht viel ook fungeren als wachten en

509 Ibidem, 108-109. Wijn, *Het krijgswezen*, 162, 441. Adams, 'The gentry of north Wales', passim. Bei der Wieden, 'Niederdeutsche söldner', 98. Monsterrol van Filips van Hohenlohe, 5 augustus 1578, HZAN, La 165, Bü 6. Ook Wood, *The King's army*, 138-140.

510 Duitse kriegsartikelen 1570, Lünig, *Corpus iuris militaris*, 60-61. La Noue, *Discours*, 337, 358.

511 Hall, *Weapons and warfare*, 196, 198-199. Wijn, *Het krijgswezen*, 161. Tucker, 'Eminence over efficacy', 1058, 1067.

512 Decreet 29 juli 1554, *ROPB* VI, 366. Ordonnantie 22 juni 1555, Ibidem, 473. Guillaume, *Histoire des bandes*, 108.

513 Williams, 'A briefe discourse', 29-30. Rol van John Norris, 8 mei 1587, NA, Staten-Generaal, nr. 197. Vgl. rol van van Ryhove, 4 augustus 1580, Stadsarchief Gent, Reeks 81, nr. 2.

voorposten, hetgeen edellieden beneden hun stand achtten. De vanen 'chevaux legiers' waren eenvoudigweg professioneler; militaire effectiviteit was belangrijker geworden dan de eminentie van individuele ruiters.⁵¹⁴ Begin jaren 1590 verdween de lans tenslotte geheel bij de Franse ruitery en in 1597 bij de Staatse. Dit betekende de triomf van de pistoliers, voortaan aangeduid als kurassiers. Discipline en controle waren nu zo verbeterd dat de *caracole* of het zwenken voor contact met de vijandelijke ruiters definitief waren uitgebannen.⁵¹⁵

Strategie: vestingen en veldslagen

In welk strategisch kader pasten de opstandelingen de ontwikkelde tactieken toe? Welk strategisch doel hadden de gevechten die ze aangingen? Met de invasies van 1568 en 1572 poogde Oranje niet in de laatste plaats zijn eigen positie en bezittingen in de Nederlanden terug te krijgen.⁵¹⁶ Als balling stond hij hierin zwak. Met de invallen hoopte hij een opstand onder de Nederlandse steden te bewerkstelligen, vooral in het belangrijkste gewest Brabant. Met een territoriale machtsbasis in de Nederlanden zou Oranje kunnen proberen zijn politieke doeleinden te verwerkelijken en een strijdmacht onderhouden. De inwoners van de Nederlanden hadden hun eigen grieven jegens de koning en de hertog van Alva, maar in 1568 dorst geen enkele stad Oranje openlijk te steunen. Een nederlaag van Alva zou hier verandering in kunnen brengen, maar de hertog vermeed de veldslag die Oranje zocht, wetende dat geldgebrek diens leger spoedig zou doen oplossen. Vier jaar bewind van Alva en een ernstige economische crisis brachten in 1572 ongeveer vijftig steden in opstand, van Valenciennes tot Franeker, maar opnieuw vermeed de landvoogd de confrontatie met Oranje in het open veld, met hetzelfde doel en resultaat als in 1568. Met behulp van doelbewuste terreur – Mechelen, Zutphen en Naarden werden grondig geplunderd – had Alva eind 1572 de Nederlanden op Holland en Zeeland na, weer onder controle.⁵¹⁷

514 Williams, 'A briefe discourse', 28-30. Tucker, 'Eminence over efficacy', 1080, 1085.

515 Wijn, *Het krijgswezen*, 159, 162-165, 439-444. Love, "'All the king's horsemen'", 514, 517. Lynn, 'Tactical evolution', 183.

516 Swart, Willem van Oranje, 30.

517 Swart, Willem van Oranje, 30-33. Parker, *The Dutch Revolt*, 108-111, 118-142. Geoffrey Parker, *The Grand Strategy of Philip II* (New Haven en Londen 1998) 124-127. Bor, *Oorsprongk*, boek IV, 256; boek VI, 402.

Oranjes reputatie, vooral als krijgsman, had na het mislukken van de veldtocht in 1572 een dieptepunt bereikt. Hij vertrok naar Holland 'om daar zijn graf te vinden'; een waardige dood was het enige dat hem restte. De succesvolle verdediging van Holland en Zeeland tussen 1572 en 1576 die volgde, was echter voor een zeer groot deel aan Oranje te danken en herstelde zijn reputatie als militair. De Engelse kroon sloeg hem in 1577 hoog aan, en jonge Duitse edelen wensten in 1578 graag onder hem te dienen.⁵¹⁸ Oranje volgde in Holland en Zeeland een defensieve strategie zoals Lazarus von Schwendi die in 1577 beschreef:

'Also ist besser ein statt verloren, dann das gantz wesen in gefahr und verlust gesetzt. Und ist ein groszer vorthail und sicherhait für die schwechern, sich des Defensifkriegs wol und recht wissen zu gebrauchen, und den feindt dahin zu treiben, dasz er ein vestung nach der andern mit groszem verlust der zeit, volckhs und gelts erobern und sich darüber ausmergeln musz. So fallen auch gewönlich dem feindt in den eroberten fleckhen die proviantierung, Besatzung oder entsatzung schwerlich, und kan der herr des Lands immerzu eine gelegenhait hoffen, oder etwan erwarten, das Verlorne wiederumb in seine gewalt zu bringen.'⁵¹⁹

Deze uitputtingstrategie deed alle offensieven van het koninklijke leger om de rebellen eronder te krijgen teniet. De opeenvolgende belegeringen van Haarlem en Alkmaar (1572-1573) duurden vele maanden en de koninklijke troepen leden zware verliezen. De Spaanse soldaten muitten in 1573-1574 driemaal om achterstallige soldij en weigerden ronduit Alkmaar te bestormen tijdens het mislukte beleg. Leiden werd daarna slechts geblokkeerd (1574) en niet meer direct aangevallen, een aanwijzing dat de wil van het koninklijke leger om te vechten aanzienlijk was verminderd. Tussen december 1573 en januari 1575 verloor het een derde aan sterkte, vooral door desertie.⁵²⁰ Het einddoel van de rebellen was vrede en verzoening met de koning vanuit een positie van sterkte. Bovendien wensten zij inwilliging van hun eisen inzake de godsdienst, privileges en het landsbestuur te bereiken. Te Breda vonden hierover in 1575 onderhandelingen plaats. Nog voor deze definitief mislukten, was het koninklijke leger opnieuw in het offensief

518 Groen, Archives IV, 4 [WVO 5200]. Parker, *The Dutch Revolt*, 141. CSP, Foreign 1577-1578, 333-335. Groen, Archives VI, 305 [WVO 5568].

519 Schwendi, 'Kriegs Diskurs', 251.

520 Parker, *The Dutch Revolt*, 159-160, 162, 164-165. Swart, *Willem van Oranje*, 66-68. Robert Fruin, 'Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574' (1874), in: *Verspreide geschriften* II (Den Haag 1900) 385-490, aldaar 391. Van der Essen, *Kritische studie II Onder Requesens*, 6-7.

gegaan. Buren, Oudewater, Schoonhoven en Krimpen aan de Lek vielen, Woerden werd belegerd; in Zeeland lag Zierikzee onder beleg. Maar hier stagneerde het offensief opnieuw. Woerden hield elf maanden stand en Oranjes troepen hernamen Krimpen in maart 1576. Zierikzee viel in juli 1576, maar de Spaanse soldaten muitten hierna onmiddellijk omwille van achterstallige soldij. Ditmaal leidde het geldgebrek van de koning tot de volledige ineenstorting van de oorlogsinspanning tegen de rebellen.⁵²¹

De strategie die Oranje hier uitvoerde was vermoedelijk een standaardonderdeel van het corpus aan praktische militaire kennis van ervaren krijgsvrienden. Een indicatie hiervoor is dat Schwendi's opvattingen de neerslag waren van, zoals hij het zelf uitdrukte, 'langer Kriegserfahrenheit'.⁵²² Deze Duitse edelman, die zijn eerste praktische militaire lessen opdeed onder de Habsburgers in de Nederlanden in de jaren 1550, had in 1566 dezelfde strategie tegen Turkse offensieven voorgesteld.⁵²³ Maar de Franse koning Lodewijk XI gebruikte de defensieve strategie reeds in 1474 tegen de Bourgondische hertog Karel de Stoute. Zijn vermoedelijke beweegredenen hiervoor komen overeen met die van Oranje: de vijandelijke troepen waren beter en meer ervaren, terwijl een nederlaag de steun voor de eigen zaak zou doen afbrokkelen.⁵²⁴ Oranje was bijvoorbeeld in juli 1573 zeer sceptisch over de inzet van zijn veldleger om Haarlem te ontzetten. De nederlaag bij het Manpad die volgde resulteerde onmiddellijk in de overgave van de belegerde stad en noopte Oranje tot een toer langs alle Zuid-Hollandse steden die hem steunden om de schade aan het moreel te beperken.⁵²⁵ Dat Oranje dezelfde militaire strategie als Lodewijk XI kon gebruiken, komt doordat na een kortstondig overwicht van de artillerie in de tweede helft van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw, ontwikkelingen in de vestingbouwkunde ervoor hadden gezorgd dat vestingen weer even moeilijk in te nemen waren als voorheen. De militair-strategische status quo ante was hersteld; belegeringen waren weer zeer langdurige operaties, buitengewoon kostbaar in geld en mensen, die een offensief konden

521 Parker, *The Dutch Revolt*, 166-168. Swart, *Willem van Oranje*, 88-96. Bor, *Oorsprong*, boek VIII, 660; boek IX, 667.

522 Schwendi, 'Kriegs Diskurs', 192.

523 Schwendi, 'Bedencken, was wider den turggen fürzunemen und wie man sich verhalten möchte' (1566), in: Frauenholz, *Lazarus von Schwendi*, 92-106, aldaar 94. Schwendi's regiment in marsorde Habsburgse leger, 29 juli-1 augustus 1557, ARAB, Audiëntie, nr. 1229, fol. 1-4. De laatste vendels van zijn regiment in 1560 of 1561 afgedankt, ARAB, Rekenkamer, nr. 25545, fol. 144-144v.

524 Philippe de Commines, *Mémoires de Philippe de Commines*. Mlle. Dupont ed. I (Parijs 1840) 315-316. Swart, *Willem van Oranje*, 68-71. Vgl. P. Contamine, 'The war literature of the Late Middle Ages: the treatises of Robert de Balsac and Béraud Stuart, Lord of Aubigny', in: C.T. Allmand ed., *War, literature and politics in the Late Middle Ages. Essays in honour of G.W. Coopland* (Liverpool 1976) 102-121, aldaar 120-121.

525 Morgan, *Huurling*, 138-139. Groen, *Archives IV*, 176-177. Swart, *Willem van Oranje*, 71.

vertragen of zelfs geheel smoren. De strategische problemen en mogelijkheden aan het eind van de zestiende eeuw weken in dit opzicht niet wezenlijk af van die tijdens de Honderdjarige Oorlog (1337-1453).⁵²⁶

Geoffrey Parker dichtte de succesvolle verdediging van Holland en Zeeland in 1572-1576 vooral toe aan de nieuwe vestingwerken die de suprematie van het defensief hadden hersteld, aangeduid als artillerieforten of trace italienne.⁵²⁷ Maar die waren er nauwelijks in Holland en Zeeland. Haarlem had tijdens het beleg slechts een tot ravelijn omgebouwd rondeel, dat de aanvallers in relatief korte tijd met de grond gelijk maakten. De modernisering van Alkmaar was toen het beleg begon slechts gedeeltelijk voltooid, en het koninklijke leger viel uiteraard het oude gedeelte aan. Improvisatie door de verdedigers was in beide gevallen cruciaal.⁵²⁸ Landvoogd Requesens zag in 1574 het strategische probleem vooral in het *aantal* steden dat ingenomen moest worden; daar was nooit tijd of geld genoeg voor. Zijn voorganger Alva vond een jaar eerder vooral het terrein een obstakel; de dijken, het water en de moeilijke doorgangen.⁵²⁹ Het gebruik van inundaties in de verdediging, hetgeen reeds in de veertiende eeuw voorkwam, geschiedde op initiatief van Oranje, die ook de motor was achter de verbetering van de fortificaties.⁵³⁰ De overmacht van de rebelse zeemacht was ook van groot belang. Het maakte vrije communicatie en handel met de buitenwereld mogelijk, maar ook troepentransporten over water en amfibische landingen bijvoorbeeld om Krimpen te heroveren.⁵³¹

526 Hall, *Weapons and warfare*, 158-164. Christopher Allmand, 'War', in: idem ed., *The new Cambridge medieval history* VII c. 1415-c. 1500 (Cambridge etc. 1998) 161-174, aldaar 169. Clifford J. Rogers, 'The age of the Hundred Years War', in: Maurice Keen ed., *Medieval warfare. A history* (Oxford etc. 1999) 136-160, aldaar 136-137, 146, 153-154, 158-160. Maurice Keen, 'The changing scene. Guns, gunpowder and permanent armies', in: idem, *Medieval warfare*, 273-291, aldaar 277- 279.

527 Parker, *The Military Revolution*, 168. Parker, *The Grand Strategy*, 129, 134, 341 (noot 45), 342 (noot 62). Vgl. Parker, *The Dutch Revolt*, 158.

528 J.W. Wijn, *Het beleg van Haarlem* (Amsterdam 1942) 46, 54, 56, 67, 69, 85, 95-97, 171. Th.P.W. Wortel, 'De vesting Alkmaar anno 1573', in: *Alkmaar ontzet 1573-1973* (Alkmaar 1973) 41-60, aldaar 52-55, 57, 58.

529 Requesens geciteerd in Parker, *The Military Revolution*, 168. Alva geciteerd in Duffy, *Siege warfare*, 58.

530 A.M.J. de Kraker, *Landschap uit balans. De invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vierambachten en het Land van Saeftinge tussen 1488 en 1609* (Utrecht 1997) 336. Swart, *Willem van Oranje*, 67-68, 93. Oranje aan onbekende, 30 maart 1573, KHA, A 11/XIV I 12, fol. 444v-445 [WVO 3320]. Oranje aan magistraat Alkmaar, 10 juni 1573, Regionaal archief Alkmaar, Oud stadsarchief Alkmaar, nr. 2076/50 [WVO 9362]. Oranje aan magistraat Zierikzee, 18 juli 1574, KHA, A 11/XIV I 12, fol. 518 [WVO 3541]. Oranje aan inwoners Overflakkee, 23-26 juli 1575, KHA, A 11/XIV I 11, fol. 85v-86 [WVO 10683].

531 Swart, *Willem van Oranje*, 72-73. *RSH*, 29 augustus, 2 en 25 september, 21 oktober 1574,

Het lijkt erop dat in de jaren na 1576 aan Staatse zijde de defensieve strategie verder prevaleerde. Het doel was in de woorden van de Staten van Vlaanderen, 'une bonne union et accord par ensemble, et par ce moyen parvenir à une bonne générale paix.' Hierop bestond in 1578 nog een zekere hoop maar vredesonderhandelingen te Keulen in 1579 liepen op niets uit. De koning weigerde hier op het voornaamste strijdpunt, de religie, concessies te doen.⁵³² Ook de zuidelijke gewesten hadden vele steden wier vestingwerken in deze jaren werden verbeterd, opnieuw met Oranje als belangrijke inspirator, opdat 'lon soit plus assure contre les invasions de l'ennemy et mesmes que lon puisse estre mieulx accomode pour faire la guerre defensive et a moindre fraiz.'⁵³³ De verbeteringen geschiedden doorgaans 'à la huguenote', hetgeen inhield dat de oude muren werden hersteld en versterkt, terwijl ervoor een aantal ravelijnen werd aangelegd. Alleen Gent kreeg voor 300.000 gulden een volledig nieuwe aarden omwalling met bastions.⁵³⁴ Maar evenmin als de beperkt gemoderniseerde vestingen in Holland en Zeeland tussen 1572-1576, waren de zuidelijke vestingen wondermiddelen die uit zichzelf weerstand boden. Ook nu was de wil van de verdedigers om te vechten van cruciaal gewicht en deze was geenszins vanzelfsprekend. Velen twijfelden er ernstig aan of ze er wel goed aan deden de Opstand te steunen en te heulen met de kleine fanatieke minderheid die niets te verliezen had. Zierikzee bijvoorbeeld had zich eind 1575 het liefst meteen aan 's konings troepen overgegeven.⁵³⁵

In 1577 veranderde Filips II het beleid jegens de rebellen en stond hij Don Juan en naderhand diens opvolger Parma toe te onderhandelen en enkele concessies te doen. Beide landvoogden maakten hiervan goed gebruik om de verdeeldheid onder de rebellen uit te buiten.⁵³⁶ Een typerend voorbeeld: toen Don Juan in mei

4 juni 1576. Kosten door Rotterdam gemaakt bij herovering Krimpen, 18 mei 1576, NA, Rekenkamer ter Auditie, nr. 350, fol. 1-12v, 34-39v, 41-43v. De Graaf, *Oorlog mijn armen schapen*, 239-240, 244-247.

532 Swart, *Willem van Oranje*, 177-182. Parker, *The Dutch Revolt*, 195, 196-197. Vier Leden van Vlaanderen aan Montigny, april 1579, *Correspondance de La Noue*, 54 (citaat). Gustaaf Janssens, 'Pacification générale ou réconciliation particulière? Problèmes de guerre et de paix aux Pays-Bas au début du gouvernement d'Alexandre Farnèse (1578-1579)', *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* 63 (1993) 251-278, aldaar 267-272, 276.

533 'Estat de gens de guerre etc.' van Oranje voor de Staten-Generaal, 1578, KHA, A 11/XII 5 (citaat) [niet in WVO]. Oranje aan magistraat Brussel, 9 oktober 1577, Stadsarchief Brussel, Stadsarchief, nr. 1706 (Opinieboek 1576-1584), fol. 123v [WVO 12082]. Advies Oranje aan Staten-Generaal, 27 april 1583, *CGTV*, 133-141 [WVO 540]. Vgl. Van Meteren, *Historien der Nederlanden*, fol. 138 en Everhard van Reyd, *Historie der Nederlantscher oorlogen, begin ende voortganck tot den jaere 1612* (Leeuwarden 1650) 161.

534 Van der Essen, *Alexandre Farnèse II*, 150 en pl. vii-ix; III 12, 70, 145 en pl. iv-v, xi. Duffy, *Siege warfare*, 61, 90-91. La Noue, *Discours*, 384, 386, 390.

535 Swart, *Willem van Oranje*, 94-95.

536 Van der Essen, *Kritische studie III Onder Don Juan en de eerste jaren van Alexander Farnese (1577-1578)* (Brussel 1953) 7-8, 14.

1578 voor Philippeville verscheen, bleek de gouverneur, de katholieke edelman Charles de Glymes, heer van Florennes, bereid zich met de koning te verzoenen en gaf de belangrijke vesting zonder strijd over. Philippeville was in 1555-1556 onder leiding van Oranje – die ook de locatie mede had uitgezocht en deze vesting haar naam had gegeven – geheel in trace italienne opgetrokken.⁵³⁷

Bestond de bereidheid om weerstand te bieden, dan was hoop op hulp dan wel ontzet erg belangrijk. Zonder deze hoop nam de vechtlust snel af.⁵³⁸ Maar om een belegerde stad te ontzetten of een verloren stad te heroveren was een mobiele strijdmacht nodig. Oranje wenste dan ook een veldleger, dat doorgaans elk voorjaar moest worden geformeerd uit troepen die de garnizoenen konden missen, aangevuld met nieuwe lichten.⁵³⁹ Hier liepen de opstandelingen echter tegen de grenzen van hun financiële middelen aan. Reeds in 1574 voerde Oranje hierover strijd met de Staten van Holland. In het voorjaar van 1575 was geen veldleger voorzien. Zodra bekend was waar de vijand zou aanvallen, moest Oranje vendels uit de garnizoenen lichten en deze naar het bedreigde punt dirigeren. Eind oktober had hij, mede dankzij versterkingen uit het Noorderkwartier, 21 vendels en 100 ruiters in de Dordtse Waard kunnen concentreren. Oranjes offensieven richting Krimpen en Zierikzee kostten de Hollanders enorme financiële inspanningen.⁵⁴⁰ Vaak lukte het eenvoudigweg niet voldoende geld op te brengen om een veldleger in stand te houden. Zowel het legertje onder La Noue in Vlaanderen in 1579 als het Frans-Staatse veldleger onder Biron in Noord-Brabant in 1583 verliepen door geldgebrek.⁵⁴¹ Garnizoenen hadden voor de strijdende partijen prioriteit, want iedere plaats zonder eigen garnizoen kon al dan niet vrijwillig naar de vijand overgaan. Hierin ligt de verklaring voor de grote hoeveelheid benodigde troepen en de resulterende exorbitante kosten van de oorlog; de veldlegers waren niet groter dan in voorgaande eeuwen.⁵⁴² De kosten van verbetering

537 Van der Essen, *Kritische studie IV Gedurende het laatste jaar van Don Juans regentschap* (1578) (Brussel 1955) 12-14. Charles van den Heuvel, 'Papiere bolwercken': de introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen (Alphen a/d Rijn 1991) 99-103.

538 Vgl. bijvoorbeeld de gouverneur van het belegerde Maastricht aan aartshertog Matthias, Oranje en de Staten-Generaal, 4 april 1579, Tresoor, Fries historisch en letterkundig centrum (Leeuwarden), Varia Staten, nr. 80 [WVO 5339]. Ook RSG III, 44.

539 Bijvoorbeeld Ordonnantie Oranje, begin 1579, KHA, A 11/XII 5 [WVO 11015]; ook RSG III, 232. Na diens dood bijvoorbeeld: stukken over werving voor ontzet Antwerpen, juli-augustus 1585, NA, Staten-Generaal, nrs. 157-159; staat van oorlog 14 januari 1587, NA, Staten-Generaal, nr. 184.

540 Bor, *Oorsprongk*, boek VII, 508; boek VIII, 650, 653, 654, 658, 661; boek IX, 667. RSH, 22 november, 25 december 1574, 1, 9, 15 en 29 mei 1575.

541 Staten van Vlaanderen aan La Noue, 15 mei 1579, *Correspondance de La Noue*, 68; La Noue aan magistraat van Ieper, 12 juli 1579, *Ibidem*, 109-111. RSG IV, 23, 26, 82, 305.

542 Vgl. ordonnantie Oranje, begin 1579, KHA, A 11/XII 5 [WVO 11015] en staat van

van fortificaties – veelal in aarde uitgevoerd en door de steden zelf gedragen – waren relatief laag. La Noue prees deze methode aan vanwege de lage kosten, zodat er genoeg geld zou overblijven om een veldleger op de been te houden, ‘sans laquelle les plus fortes places se prennent, ainsi qu’il est aparue en Flandres.’ De Staten van Holland spendeerden na 1572 slechts een paar procent van de totale uitgaven voor de oorlog aan fortificaties.⁵⁴³

Een ander groot probleem voor de opstandelingen was het particularisme, waardoor iedere stad of gewest vooral met zijn eigen veiligheid bezig was. Zij wensten op de eerste plaats het eigen territorium te vrijwaren van oorlogschade en poogden de militaire strategie in deze zin te beïnvloeden. Vlaanderen en Ieper eisten bijvoorbeeld in 1579 dat La Noue de Waalse muiters, die het platte land onveilig maakten, zou aanvallen. Waarschuwingen van de bevelhebber dat dit het probleem eerder zou verergeren, dat de muiters zich met de koning zouden verzoenen en dat het beter was hen af te kopen, baatten niet.⁵⁴⁴ Hulp aan andere steden en gewesten kwam slechts moeizaam en langzaam tot stand. Geld dat bestemd was voor de generaliteit arriveerde daar te laat of geheel niet. Al in 1578 klaagden de Staten-Generaal en Oranje dat Holland en Zeeland verplichtingen jegens hun bondgenoten niet nakwamen. Vlaanderen zond deze gewesten in 1580 eigen afgevaardigden. Zij keerden terug met de belofte van hulp, die vermoedelijk nooit is gearriveerd.⁵⁴⁵ In 1580 ontstond met het begin van de oorlog in het noordoosten namelijk een concrete dreiging voor Hollands eigen veiligheid. De Hollanders financierden hier de helft van de oorlogsinspanning en waren na de val van Zutphen in 1583 voornaamste geldschietster van een veldleger aan de IJssel.⁵⁴⁶

Oranje was een van de weinigen, zo niet de enige, die militair-strategisch aan de gehele Nederlanden dacht en strategische troepenverplaatsingen tussen de verschillende ‘fronten’ organiseerde. In 1580 ontwierp hij bijvoorbeeld de strategie

troepen in dienst van de gewesten beoosten Schelde en Maze, 17 juni 1581, NA, Teding van Berkhout, nr. 7.

543 La Noue, *Discours*, 390 (citaat). R. Liesker en W. Fritschy ed., *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden IV Holland (1572-1795)* (Den Haag 2004) 399, 494-495. Vgl. Wood, *The King's army*, 221-222.

544 La Noue aan Staten van Vlaanderen, 10 mei 1579, Groen, *Archives* VI, 608-611; antwoord hierop, 611-612. Magistraat van Ieper aan La Noue, 13 juli 1579, *Correspondance de La Noue*, 114-115.

545 Stukken 16 september 1578, NA, Paulus Buys, nr. 13. Gedeputeerden Vlaanderen aan Ieper, 8 april 1580, *Correspondance de La Noue*, 181-182. Vgl. James D. Tracy, *For Holland's Garden. The war aims of the States of Holland, 1572-1588* (Amsterdam 2004) passim.

546 Staat financiën gewesten beoosten Schelde en Maze, 17 juni 1581, NA, Teding van Berkhout, nr. 7; ook nrs. 8, 12. RSG IV, 391, 428, 431, 438. Vgl. Landraad beoosten Maze aan Oranje, 1 november 1581, ARAB, Audiëntie, nr. 556, fol. 1-2v [WVO 7464] en Tracy, *For Holland's Garden*, 8-9.

om het noordoosten onder Staatse controle te houden en was hij vrijwel tegelijkertijd bezig met het ontzet van Bouchain en de bevoorrading van Doornik.⁵⁴⁷ Na de nederlaag bij Hardenberg (17 juni 1580) stuurde Oranje sir John Norris met zijn regiment naar Friesland om orde op zaken te stellen en hij haalde hem eind 1581 ter versterking terug naar Brabant.⁵⁴⁸ Maar de prins verloor steeds meer aan populariteit en gezag. Met name zijn Fransgezinde politiek, met als dieptepunt Anjou's mislukte staatsgreep van 17 januari 1583, kostte hem steun en respect. In juli 1583 vertrok Oranje naar Holland, maar ook dit gewest had hem minder nodig dan voorheen.⁵⁴⁹

Vlaanderen en Brabant gingen in 1583-1584 grotendeels verloren voor de Opstand, waarmee Holland als belangrijkste opstandige gewest overbleef en het de Staten-Generaal kon domineren. Het waren ongetwijfeld de Hollanders die in juni 1584 voorstelden het platteland van Zutphen, Twente, Salland, Drenthe en de Ommelanden geheel te verwoesten, omdat de vijand daaruit zijn troepen onderhield. Het is onduidelijk of Oranje deze drastische nieuwe strategie goedkeurde, maar het frappeert dat deze pas na diens dood op 10 juli 1584 werd uitgevoerd, en dat de Staten-Generaal toen ook besloten noordelijk Brabant om identieke redenen te verwoesten.⁵⁵⁰ Uit Brabant is hiertegen in de resoluties geen verzet merkbaar. Het waren heftige protesten uit Overijssel die de Staten-Generaal in december 1584 deze strategie deden afblazen. Volgens dit gewest zouden zelfs de Turken of Spanjaarden nooit zo ver zijn gegaan. En inderdaad lijkt Filips II, toen in 1574 de verwoesting van Holland werd overwogen om een einde aan de Opstand te maken, meer scrupules te hebben gehad dan Holland zelf in 1584.⁵⁵¹ Als hierbij het verzet van de Hollanders tegen de door Oranje in 1572-1576 verordonneerde inundaties wordt meegewogen, blijkt nog scherper hoezeer de belangen van het eigen gewest prevaleerden. In 1586 hield Holland, uit verzet tegen de centralisatiepolitiek van de graaf van Leicester, de gouverneur-generaal en opperbevelhebber van het Staatse leger, geld voor de oprichting van een veld-

547 Instructie van Oranje, 16 juni 1580, KHA, A 11/XII 6 [WVO 4838]. Advies Oranje voor Staten-Generaal inzake Bouchain en Doornik, 15 juli 1580, NA, Verzameling Koning, nr. 44 en 45 (duplo) [WVO 11599]; RSG III, 40, 41.

548 Oranje aan Vlaamse afgevaardigden, 5 juli 1580, CGT IV, 234-235 [WVO 8630]. Staten van Brabant aan Oranje, 18 november 1581, ARAB, Audiëntie, nr. 556, fol. 118 [WVO 7484].

549 Swart, *Willem van Oranje*, 182-186, 229-235, 238-241. Koopmans, *De Staten van Holland*, 125-126, 149-150, 172, 177-178. Tracy, *For Holland's Garden*, 15.

550 RSG IV, 411-412, 417-418, 419. De graven van Hohenlohe, Nieuwenaar, Willem Lodewijk van Nassau en veldmaarschalk Villers waren om advies gevraagd. Tracy, *For Holland's Garden*, 15.

551 RSG IV, 420, 449-450. Parker, *The Grand Strategy*, 136-138. Matthew C. Waxman, 'Strategic terror: Philip II and sixteenth-century warfare', *War in history* 4 (1997) 339-347.

leger achter. Grave en Venlo gingen verloren, en pas in oktober 1586 kon Leicester, met een deels uit eigen zak betaald veldleger, Parma van repiek dienen.⁵⁵²

De koninklijke landvoogd en opperbevelhebber kampte overigens met grote deels dezelfde problemen als de militaire leiders van de rebellen. De verzoende gewesten eisten bijvoorbeeld dat hij eerst Kamerijk en Doornik zou innemen, om hun territorium te vrijwaren van Staatse strooptochten. Volgens de Unie van Atrecht van 1579 mocht Parma alleen inheemse troepen gebruiken, van wier bereidheid om tegen andere Nederlanders te vechten hij niet overtuigd was. In 1582 wist hij de Nederlanders te overtuigen dat zonder buitenlandse troepen de oorlog nooit beëindigd kon worden. Pas hiermee was volgens Parma het gezag van de koning, tot dan toe in zijn woorden slechts 'pro forma', weer gevestigd.⁵⁵³ Ook Parma leed vrijwel voortdurend geldgebrek en zijn troepen hongerden vaak. Steden weigerden een garnizoen in te nemen en waren niet scheutig met geld, hetgeen de slechte economische toestand nog verergerde. Tot 1584 kon de landvoogd voor een veldleger amper 6.000 man bijeenbrengen; de rest was nodig voor garnizoenen. De grote Vlaamse steden Leper, Brugge en Gent door belegering innemen was dan ook onmogelijk; zij vielen door blokkade. Het beleg van Antwerpen was alleen mogelijk dankzij de aankomst van forse versterkingen in juli 1584.⁵⁵⁴ Maar ondanks al deze problemen was de planning en uitvoering van het militaire beleid toch meer gecentraliseerd dan bij de rebellen. Parma zette in januari 1581 de koning zijn strategie uiteen en voerde deze uit. Deze omvatte de vernietiging van de handel van de rebellen door alle grote waterwegen te blokkeren en de Vlaamse kuststeden in te nemen. Terwijl een kleine macht in Gelre en Brabant voor afleiding zorgde, leidde de landvoogd de hoofdmacht in Vlaanderen. Hierbij maakte hij uitstekend gebruik van verdeeldheid en particularisme onder zijn vijanden, al erkende hij in 1589 zelf dat hij ook veel geluk had gehad. Mede daarom stelde Parma, die nog een lange oorlog in het verschiep zag, in dit jaar de koning voor weer met de rebellen te onderhandelen over vrede.⁵⁵⁵

552 RSG V, 247, 332, 335-336, 358, 374, 419-420, 428. Oosterhoff, *Leicester and the Netherlands*, 85-89, 97-99. Vgl. Tracy, *For Holland's Garden*, 18-19.

553 Van der Essen, *Kritische studie VII Het begin van het offensief tegen de Vlaamse steden (1582)* (Brussel 1958) 6-10. Idem IX *De capitulatie van Leper en Brugge en de grote nood van Gent (1584)* (Brussel 1960) 3. Van der Essen, *Alexandre Farnèse III*, 53. Joseph Lefèvre ed., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas II (1580-1584)* (Brussel 1953) 259, 340.

554 Van der Essen, *Alexandre Farnèse III*, 101-102, 143-144; IV, 29-31; V, 33, 261. Idem, *Kritische studie III Onder Don Juan*, 23-24, 26. Idem V *Onder Farnese, tot na de inneming van Maastricht (1578-1579)* (Brussel 1956) 14-15, 20-21. Idem VII *Het begin van het offensief*, 11, 18, 20-23, 25, 26-27. Idem VIII *Tot na de omsingeling van Leper, Brugge en Gent (1583)* (Brussel 1959) 16-20. Idem IX *De capitulatie*, 4-5, 11-20.

555 Van der Essen, *Alexandre Farnèse III*, 53-54. Idem, *Kritische studie VII Het begin van het offensief*, 3-6. Parker, *The Dutch Revolt*, 222-224.

Alternatieve strijdmethoden

De strijd van de Nederlandse opstandelingen voltrok zich dus onder omstandigheden waarin zowel op het tactische niveau als op het strategische niveau het defensief in het voordeel was tegenover het offensief. Met name Oranje heeft dit ingezien en er bekwaam gebruik van gemaakt. De strategische beperkingen, opgelegd door de vele vestingen van de Nederlanden, bepaalden in hoge mate het karakter van de strijd. Een manier om deze te omzeilen en een vesting snel in te nemen was door middel van een overval, vaak met behulp van een krijgslist. Bekend is natuurlijk het turfschip waarmee Breda in 1590 werd ingenomen, maar dit was slechts een van de vele pogingen in de eerste twintig jaar van de Opstand ondernomen om een vesting te overvallen. In november 1577 poogden de rebellen op deze wijze Amsterdam in te nemen, de graaf van Rennenberg probeerde het in 1578 met Kampen.⁵⁵⁶ Deze pogingen, evenals de meeste andere, mislukten. Desalniettemin waren dergelijke operaties een voortdurende optie voor beide strijdende partijen, waarvoor zij ook vaak contact met personen of facties binnen de vestingen zochten. Uit de ordonnantie van graaf Filips van Hohenlohe voor de Hollandse en Zeeuwse garnizoenen uit 1581 blijkt duidelijk de angst voor overvallen, listen en verraad. In hetzelfde jaar had Oranje reeds de mogelijkheid beschreven om met een schip op slinkse wijze in het kasteel van Breda te komen.⁵⁵⁷ Het denken hierachter is goed vervat in een stelregel van Schwendi: 'Mit verrätereÿ, gueter kuntschafft un gelt verrichtet und erhält man etwa mehr im Krieg dann mit der faust und dem gewalt.'⁵⁵⁸

Schwendi's stelregel geeft misschien ook de reden voor het geringe aantal veldslagen. Geoffrey Parker heeft gesuggereerd dat veldslagen werden vermeden omdat ze nutteloos waren; iedere overwinning werd immers tenietgedaan door de onneembaarheid van de vestingen.⁵⁵⁹ Dit is echter onjuist. Veldheren in de eerste twee decennia van de Opstand zochten wel degelijk de confrontatie in het open veld, maar slechts onder voor hen gunstige omstandigheden. Zij vermeden

556 Bor, *Oorsprongk*, boek XI, 906-907; boek XII, 966. Duffy, *Siege warfare*, 65-66. Rekesten om gratificaties van soldaten betrokken bij Amsterdam 1577, NA, Paulus Buys, nr. 15; beloning voor soldaten overval Breda, exh. 24 maart 1590, NA, Staten-Generaal, nr. 4868.

557 Ordonnantie Hohenlohe, 15 november 1581, NA, Paulus Buys, nr. 40. Oranje aan Hohenlohe, 21 augustus 1581, KHA, Collectie Japikse [WVO 10242].

558 Schwendi, 'Kriegs Diskurs', 203.

559 Parker, 'The Military Revolution', 43. Idem, 'In defense of *The Military Revolution*', 348.

gevechten waarin een overwinning meer afhing van geluk dan beleid.⁵⁶⁰ Het risico te verliezen was dan te groot en een nederlaag betekende verlies van de eigen kostbare troepenmacht met relatief grote verliezen onder het hogere kader, dat werd geacht hun moed te tonen door in de voorste linies te strijden. De dood op het slagveld van Oranjes drie broers is in dit opzicht typerend.⁵⁶¹ Oranje raadde Hohenlohe in juni 1580 aan het vijandelijke veldleger op te zoeken, daar het zwakker was dan het zijne. John Norris zocht in juli 1581 actief de vijand op ‘pour luy livrer bataille en cas que le pourriens faire avecq nostre avantage’. Hij trof de koninklijke troepen op mars nabij Grijskerk, greep zijn kans en boekte een overwinning.⁵⁶² Veel gevechten volgden ditzelfde stramien, waarbij een van de partijen geheel onvoorbereid moest vechten en werd verslagen. De rebellen verkeerden bij het Manpad (1573) in wanorde, bij Gembloers (1578) werd het Staatse veldleger op mars aangevallen en bij Ingelmunster (1580) had bevelhebber La Noue niet eens tijd om zijn harnas aan te trekken.⁵⁶³ De koninklijke troepen gingen de confrontatie met Lodewijk van Nassau op de Mokerheide (1574) alleen aan nadat hun ruitery de onervarenheid en zwakte van diens leger had vastgesteld. Zo had Lodewijk geen voorposten uitgezet en een groot deel van zijn leger was mogelijk niet uitgerust vanwege geldgebrek en om de wervingen te verhullen voor onwelgezinde Duitse vorsten.⁵⁶⁴ Alva’s weigering om in 1568 en 1572 slag te leveren, kwam mede doordat Oranje niet het soort veldheer was dat de hertog hiervoor gunstige kansen bood.⁵⁶⁵ Het aantal veldslagen in de beginfase van de Opstand is waarschijnlijk groter dan tot nu toe is erkend. Een aantal is hierboven al genoemd: het Manpad, Mook, Gembloers, Rijmenam, Ingelmunster, Hardenberg, Grijskerk, Zuidhorn, maar ook bijvoorbeeld Heiligerlee en Jemmingen (1568), Waterland (1574), Steenberg (1583), Amerongen (1585) en Amersfoort (1589). De geringe bekendheid van de meeste van deze confrontaties is ten dele te danken aan moderne nationalistische sentimenten. Heiligerlee en Mook

560 Parker, *The Grand Strategy*, 127. Schwendi, ‘Kriegs Diskurs’, 229-233.

561 Bijvoorbeeld ook de verliezen van Norris in de nederlaag bij Zuidhorn in september 1581: heer van Rummen aan Oranje, 16 oktober 1581, ARAB, Audiëntie, nr. 555, fol. 221-222 [WVO 7439]; gepubliceerd CGT IV, 341-344. Vgl. Wood, *The King’s army*, 120-121, 124-125.

562 Instructie voor Hohenlohe, 16 juni 1580, KHA, A 11/XII 6 [WVO 4838]. Norris aan Oranje, 9 juli 1581, Stadsarchief Gent, Reeks 92, nr. 9, map 3 [WVO 765].

563 Morgan, *Huurling*, 139. Wijn, *Het beleg van Haarlem*, 189-191. Bor, *Oorsprongk*, boek XII, 934. Gedeputeerden Ieper aan eigen magistraat, 11 mei 1580, *Correspondance de La Noue*, 196.

564 Bor, *Oorsprongk*, boek VII, 490. Groen, *Archives IV*, 326-328, 350-352.

565 Vgl. R. Fruin ed. ‘Gedenkschrift van Don Sancho de Londoño’, *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 13 (1892) 1-97, aldaar 73-75, 83-85.

danken hun faam althans aan hun functie in de traditionele nationalistisch-orangistische historische canon.⁵⁶⁶ Veldslagen in Vlaanderen en Brabant waren in Nederland vanwege de scheiding tussen Noord en Zuid volkomen oninteressant.

Franse lancers uit de compagnie van de hertog van Anjou in de Nederlanden, 1583. Hun uitrusting is als die van hun Nederlandse tegenhangers. (KBB, Handschriften, nr. 15662, fol. 53)

⁵⁶⁶ Bijvoorbeeld L.L. Doedens, "The day the nation was born". The battle of Heiligerlee, 1568', in: M. van der Hoeven ed. *Exercise of arms. Warfare in the Netherlands (1568-1648)* (Leiden, New York en Keulen 1997) 57-67 en Robert Fruin, 'De overwinning bij Heiligerlee' (1868), in: *Verspreide geschriften* II, 84-110.

Maar ook moderne opvattingen over oorlogvoering hebben een rol gespeeld. De meeste van deze confrontaties voldoen eenvoudigweg niet aan de huidige criteria voor een veldslag, niet in de laatste plaats vanwege de geringe omvang ervan. De Staatse veldlegers in Vlaanderen en de Ommelanden waren nauwelijks twee- tot drieduizend man sterk.⁵⁶⁷ Tijdgenoten beschouwden confrontaties zoals die bij Amerongen in 1585 echter wel degelijk als een 'slach'.⁵⁶⁸

Een groot deel van de oorlog bestond uit activiteiten op nog kleinere schaal; Roger Williams heeft het over cavalcades (ruitertochten), camisades (nachtaanval- len), raids en hinderlagen.⁵⁶⁹ Dergelijke acties waren vaak het initiatief van lokale bevelhebbers of zelfs van de gewone soldaten en hadden als doel het verwerven van buit. Het recht op buit was een integraal onderdeel van de beloning van de soldaten, maar doordat de soldij meestal in gebreke bleef was het niet zelden hun enige mogelijkheid te overleven. Maar ook hogere bevelhebbers bevalen en stimuleerden kleinschalige, lokale operaties. Zij konden een persoonlijk aandeel in de buit claimen, zoals Oranje deed in 1574; maar de buit kon ook gebruikt worden om de oorlogsinspanning te financieren.⁵⁷⁰ Een ander doel van de vele kleinschalige raids was het opzettelijk verwoesten van de economische bestaansmiddelen voor de vijandelijke troepen, zodat deze zich niet konden onderhouden en zich zouden moeten terugtrekken; de hierboven reeds genoemde Staatse strategie in 1584 past in dit kader. Op deze wijze konden ook vestingen gedwongen worden zich over te geven. Parma deed dit in 1584 succesvol met Ieper, Brugge en Gent, maar zijn troepen hadden twee jaar eerder zelf ernstig gebrek aan levensmiddelen gehad. Export uit Frankrijk was verboden en de Nederlandse gewesten leverden onvoldoende op 'à cause des terres nombreuses demeurées en friche. Le but principal de l'ennemi [schreef Parma] est de nous affamer.'⁵⁷¹ Aan Staatse zijde stelden Adolf graaf van Nieuwenaar en Maarten Schenck in 1585 voor dat met de troepen geworven voor het ontzet van Antwerpen 'oock den vyandt alle zyne provinda, ende victualie benomen [kon] worden, die geen middel en zoude hebben den oughst in te haelen, zulcx dat die Steden van grooten name ende importantie,

567 Rummen aan Oranje, 16 oktober 1581, ARAB, Audiëntie, nr. 555, fol. 221-222 [WVO 7439]. Punten uit conferentie La Noue met Vlaamse afgevaardigden, 1 april 1579, *Correspondance de La Noue*, 46, 48.

568 Bor, *Oorsprongk*, boek XX, 624. J.A. Grothe ed. 'Stukken uit het archief van Wijk bij Duurstede', *Kronijk van het Historisch Genootschap* 14 (1858) 31-40, aldaar 34-35.

569 Williams, 'A brief discourse', 37-38.

570 Commissie van Oranje voor Jan van der Heyden als commissaris bij plundertocht van Barthold Entens in Utrecht, 14 november 1572, KHA, A 11/xiv I/12, fol 137-137v [WVO 2594]. *RSH*, 14 december 1574, 8 april 1575. Fritz Redlich, *De Praeda Militari. Looting and booty 1500-1815* (Wiesbaden 1956) passim.

571 Parma aan de koning, 16 november 1582, Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* II, 341.

als Brussel Gendt ende andere die nyet versien en zyn, ontwyffelyck sich terstont zouden moeten overgeven.⁵⁷² Deze wijze van oorlogvoering werd reeds in de Middeleeuwen gepraktiseerd en heette toen 'guerre guerroyante'. De raids die de vijand economisch moesten ruïneren werden als 'chevauchées' aangeduid. De oorzaken waren dezelfde: de door de vestingen opgelegde strategische beperkingen.⁵⁷³

Een laatste manier om de oorlog op strategisch niveau te beïnvloeden zij hier nog genoemd. Beide strijdende partijen poogden de oorlogsinspanning van de vijand te ondermijnen door belangrijke leiders uit de weg te ruimen. Bekend zijn natuurlijk de moordaanslagen op Oranje van 1582 en 1584. Willem Lodewijk van Nassau meldde in 1590 aan zijn vader een verijdelde aanslag op zijn persoon.⁵⁷⁴ De rebellen waren in 1568 al van plan om Alva te elimineren en in 1578 probeerden zij hertog Erik II van Brunswijk-Lüneburg, een van de belangrijkste Duitse steunpilaren van Filips II, te doden. In 1585 pakt koninklijke troepen tijdens het beleg van Antwerpen een officier op, die door de rebellen in de belegerde stad was aangezocht om Parma te vermoorden.⁵⁷⁵

Conclusie

Het negatieve oordeel over het tactisch en strategisch kunnen van de troepenmacht van de Nederlandse rebellen vóór circa 1590 is niet terecht. De bevelhebbers van de opstandelingen kenden en bedienden zich van de laatste op vuurwapens gebaseerde tactieken. Met name Willem van Oranje,

572 Kapielijst van voetvolk ter bezetting van steden en andere plaatsen, vastgesteld door Raden van State beoosten Maze en gedeputeerden van de Staten van Holland, 9 juli 1585. NA, Staten-Generaal, nr. 159.

573 Philippe Contamine, *La guerre au Moyen Age* (Parijs 1980) 365, 369-374. Rogers, 'The age of the Hundred Years War', 136-137, 146-147, 151-154. Contamine, 'The war literature', 106: 'la guerre guerreante' (1502).

574 Swart, *Willem van Oranje*, 222-224, 251-255. Parker, *The Grand Strategy*, 134-135, 304 (noot 11). Willem Lodewijk aan Jan van Nassau, 8 augustus 1590, Groen, *Archives*, tweede serie I, 147-149. Franck Smit, 'Francesco Verdugo, de Spaanse stadhouder van Groningen', in: *Van beeldenstorm tot Reductie van Groningen* (Groningen 1994) 103-116, aldaar 115-116 meldt twee aanslagen op Willem Lodewijk. Ook Emmius, *Willem Lodewijk, graaf van Nassau*, 96.

575 Doedens, "'The day the nation was born'", 59-60. A.A. van Schelven, 'Beschuldigingen van Christopher van Holstein omtrent een betrokken zijn van Oranje in een moord-aanslag op Erich van Brunswijk (1578)', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 49 (1928) 1-44. J. Brouwer, *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen Oorlog* (Zutphen 1933) 336.

waarschijnlijk onder hugenootse inspiratie, was een groot voorstander van het gebruik van vuurwapens en stimuleerde de op vuurkracht gebaseerde tactiek onder zijn troepen. Hij vergrootte hiertoe de proportie vuurwapens onder het voetvolk en introduceerde de musket. Het streven om de vuurkracht te maximaliseren was een factor die bijdroeg aan een geleidelijke professionalisering van het voetvolk. Maximaliseren van de vuurkracht betekende immers zo snel mogelijk salvo's kunnen afgeven en dit vergde betere discipline van en controle over de soldaten. In de jaren 1590 zou Maurits van Nassau hiertoe de exercitie introduceren. Ook onder de ruitery gaf in de tweede helft van de zestiende eeuw het toenemend gebruik van vuurwapens in vorm van het radslotpistool de aanzet tot professionalisering. Het gebruik van dit wapen en het opereren in diepere formaties vroeg meer discipline en controle, waardoor minder ruimte was voor naar persoonlijke roem strevende edellieden, die bovendien duur waren en weigerden bepaalde elementaire militaire taken als wachtdiensten op zich te nemen. Er ontstond een homogeen type ruiter, niet-adellijk, beperkt gepantserd, eigenaar van zijn eigen paard, die diende voor soldij en slechts aan zijn militaire superieuren gehoorzaamheid was verschuldigd.

Voor zowel ruitery als voetvolk gold dat het reeds kunnen omgaan met wapens steeds minder noodzakelijk was om soldaat te worden. Iedereen kon in korte tijd met een vuurwapen leren omgaan. Het bestaan als gewoon soldaat of ruiter werd het exclusieve terrein voor mannen uit de lagere sociale geledingen die bereid waren strenge discipline met bijbehorende straffen en strikt militaire verhoudingen te accepteren.⁵⁷⁶ De adel beperkte zich in toenemende mate tot de rol van officier. Van een principiële afkeer van vuurwapens was onder hen geen sprake. Integendeel, het was de adel, de militaire elite van Europa, die het succes van het vuurwapen in de zestiende eeuw mogelijk maakte.

Het strategische optreden van de rebellen voldeed geheel aan de toen prevaleerende militaire opvattingen, getuige de geschriften van bijvoorbeeld Lazarus von Schwendi. De opstandelingen opereerden doorgaans volgens het contemporaine concept van een defensieve oorlog; de vijand moest zich uitputten in slopende belegeringen, die hem veel geld en troepen kostten, waarna het verloren gebied heroverd kon worden. De basis hiervoor waren de vele vestingen in de Nederlanden, die ook voor Roger Williams een onderdeel van de militaire kracht van deze gewesten waren.⁵⁷⁷ Maar de rebellen hadden in deze burgeroorlog zoveel troepen

576 Hall, *Weapons and warfare*, 234-235.

577 Williams, 'The actions of the Lowe Countries', 60.

nodig voor garnizoenen om te voorkomen dat afzonderlijke steden zich met de koning zouden verzoenen, dat het grote moeite kostte een veldleger te onderhouden. En zonder veldleger konden steden niet worden ontzet of heroverd. De *trace italienne* speelde in dit alles geen autonome rol.⁵⁷⁸ Parma's strategische ideeën weken overigens niet wezenlijk af van die van zijn tegenstanders. Hoewel hij zeer capabel was, wordt zijn superioriteit en die van zijn strijdmacht doorgaans nogal overdreven. Nog in 1582 koesterde de landvoogd grote angst voor de Staatse militaire macht, die volgens hem 13.000 man te velde kon brengen; na de komst van de Fransen zouden dit 25.000 man zijn. Nu was het Parma's beurt een defensieve oorlog voor te bereiden, totdat Anjou's mislukte staatsgreep de situatie totaal veranderde.⁵⁷⁹ Het grote voordeel van het defensief tegenover het offensief in de Nederlanden was er mede de oorzaak van dat de oorlog, onderbroken door het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), pas in 1648 een definitief einde zou vinden.

Parma maakte uitstekend gebruik van het particularisme van de Nederlandse gewesten en steden. De verdediging van het eigen gewest of stad ging voor de Nederlanders altijd voor. Alleen als er geld over was, kon dit voor militaire hulp aan de bondgenoten gebruikt worden. Voor Oranje, die de militaire belangen van de generaliteit voor ogen had, was dit een groot probleem. Tussen Vlaanderen en Brabant, die al langer gewend waren aan militaire samenwerking, bestond een grotere bereidheid elkaar te helpen. In 1578 slaagde het calvinistische bewind van Gent er met steun van Oranje in de oude alliantie met Brabant uit 1339 nieuw leven in te blazen.⁵⁸⁰ Nadat Parma in 1583-1584 deze twee gewesten grotendeels had veroverd, bleef Holland als belangrijkste gewest over. De eerste prioriteit van de Hollanders, die in 1572-1576 de gevolgen van de oorlog aan den lijve hadden ondervonden, was het weghouden van het oorlogsgeweld uit het eigen territorium. Ze deden dit met succes. De koninklijke Raad van State constateerde rond 1590: 'il y a plusieurs annees que les hollandois nous font la guerre hors leurs pays, et nous au contraire, [...] estant notoire que lesdictes hollandois maintiendront la guerre longues annees sans que leur couste rien, enrichans cependant

578 Vgl. Kingra, 'The *trace italienne* and the Military Revolution', met name 444 en Adams, 'Tactics or politics', 259-264. Parkers verweer tegen beide, 'In defense of *The Military Revolution*', 350, 352-353.

579 Parma aan de koning, 16 november 1582, Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* II, 340. Van der Essen, *Kritische studie VIII Tot na de omsingeling*, 3-6.

580 Janssens, 'Brabant in het verweer', 374. Advies van Oranje, 1579, *Correspondance de La Noue*, 147 [niet in WVO]. La Noue aan Staten van Vlaanderen, 5 april 1580, *Ibidem*, 178. Gedeputeerde van Ieper aan de magistraat, 15 mei 1580, *Ibidem*, 206.

leur pays, espuisant sa Majesté ses tresors et substance et ruynant du tout ses provinces.⁵⁸¹ Dat de oorlog de Hollanders niets kostte is natuurlijk niet juist, maar de succesvolle Hollandse strategie legde wel degelijk de basis voor de ongekennde economische groei waarmee ze de schier eindeloze oorlog zouden betalen.⁵⁸²

Dat tot dusver niet is onderkend dat de Nederlandse rebellen coherente ideeën inzake tactiek en strategie bezaten, is verbazingwekkend. Historici van de Middeleeuwen constateerden al dat er vanaf het einde van de vijftiende eeuw in toenemende mate de idee bestond dat succesvol oorlog voeren afhing van de collectieve inspanning van een goed getraind leger en minder van de schitterende daden van individuen. Dit stimuleerde het besef dat menselijk verstand, inventiviteit en vernuft een belangrijke rol speelden in oorlogvoering; ervaring en training werden steeds belangrijker geacht. Er kwamen militaire traktaten van de hand van ervaren krijgslieden, die waren bedoeld als praktische gidsen voor de oorlogvoering.⁵⁸³ Schwendi's 'Kriegs Diskurs' van 1577 past in deze ontwikkeling. De werken van klassieke auteurs werden nog steeds gebruikt, maar steeds meer als bron van praktische kennis en niet als autoriteiten. Schwendi beriep zich in zijn werk op zijn eigen ervaring. Als hij wel een klassiek auteur aanhaalt, bijvoorbeeld in de stelregel 'Je mehr man des friedens begeret, je mehr man sich zum krieg gefast machen soll', doet hij dit omdat hij deze opinie onderschrijft; de bron ervan vermeldt hij niet.⁵⁸⁴ Voor La Noue waren 'raison et valeur' de kwaliteiten die nodig waren om een vijand te overwinnen. Oranje stelde in 1579 voor een aantal vendels in Vlaanderen af te danken omdat zij waren gelicht uit 'des paisans inexpérimentez aux armes et ne fault à gens nouveaulx commettre le salut des provinces'.⁵⁸⁵

Oranje was een naar de maatstaven van zijn tijd hoogopgeleide militair, getraind in de Habsburgse school van oorlogvoering van Karel v waar ook Schwendi en Alva uit afkomstig waren. Hij beschikte over grote kennis van alle aspecten van oorlogvoering – dus ook van tactiek, strategie en vestingbouw –

581 Koninklijke Raad van State, ongedateerd (ca. 1590), ARAB, Audiëntie, nr. 782, fol. 177.

582 Tracy, *For Holland's Garden*, 23-25.

583 Allmand, 'War', 172-174. Contamine, 'The war literature', passim.

584 Schwendi, 'Kriegs Diskurs', 192, 201 (citaat). Vgl. *Vegetius: Epitome of military science*. N.P. Milner ed. (2^e druk 1996; Liverpool 2001) 63. Ook Allmand, 'War', 161 en van dezelfde auteur, 'The *De re militari* of Vegetius in the Middle Ages and Renaissance', in: Corinne Saunders, Françoise Le Saux en Neil Thomas ed., *Writing war. Medieval responses to warfare* (Cambridge 2004) 15-28, aldaar 25-27.

585 La Noue aan Staten van Vlaanderen, 15 mei 1579, *Correspondance de La Noue*, 67. Advies van Oranje, vermoedelijk 1579, Ibidem, 145-146 [niet in WVO].

en bezat de nodige praktische ervaring. De prins was bovendien bereid tot innovatie en verandering en had een levendige interesse voor de laatste ontwikkelingen op militair gebied. Zo toonde hij zich in 1564 met de graven van Egmond en Horn, nog twee pupillen van Karel v, enthousiast over een nieuw ongepubliceerd boek over vestingwerken, waarvan zij vonden dat het uitgegeven moest worden.⁵⁸⁶ Oranje en andere generaals uit de zestiende eeuw waren in hun houding jegens krijgszaken alleszins professioneel.

586 Schrijven van Francesco de Marchi, 10 december 1564, A. Ronchini ed., *Cento lettere del capitano Francesco Marchi bolognese conservate nell'Archivio Governativo di Parma* (Parma 1864) 15-16. Vgl. Van den Heuvel, *Papiere bolwercken*, 40-44, 188 (noot 123).

Hoofdstuk 6. 'Hoochbedrangte arme underthanen'

Als er in de zestiende-eeuwse Nederlanden geen oorlog was, waren er – behalve de ordonnantiegebenden en het voetvolk in garnizoenen in de frontiersteden met Frankrijk – nauwelijks soldaten in dienst. Maar voordat in 1559 vrede met de Fransen was gesloten, kenden de Habsburgse Nederlandse gewesten vrijwel voortdurend oorlog, vooral met Gelre en met Frankrijk. De inwoners van de Lage Landen waren dan ook welbekend met het fenomeen oorlog en de gevolgen ervan. Toen in 1566 het geweld van de beeldenstorm losbarstte was de oorlog met Frankrijk slechts zeven jaar geleden; in 1562 waren er in Utrecht nog problemen geweest met het garnizoen van Vredenburg dat de boeren afperste.⁵⁸⁷ Veel populaire liederen uit de eerste helft van de zestiende eeuw bevatten de weerslag van de bekendheid met oorlog en soldaten.⁵⁸⁸ Oorlog werd in de zestiende eeuw gezien als onvermijdelijk. Volgens tijdgenoten was dit een gevolg van de ambitie van vorsten en adel, voor wie oorlog glorie en roem betekende, en van de aard van de mens als politiek dier. Dergelijke opvattingen werden gevat in cyclische theorieën, die lieten zien waarom oorlog en vrede elkaar voortdurend afwisselden.⁵⁸⁹

Het beeld van de gewone krijgslieden onder de boeren en burgers was zeer negatief.⁵⁹⁰ Het waren vreemdelingen uit een andere wereld, buitenstaanders die

587 'Placcaet van nyet te mogen teeren opden huysman', 20 november 1562, HUA, HU, inv. nr. 29-1, fol. 340-341v [WVO 11635].

588 *Het Antwerps liedboek* 1, bijvoorbeeld nrs. 6, 13, 66, 168, 175, 181, 182, 186, 197, 217, 219.

589 Hale, *War and society*, 38-41. Jorgensen, *Shakespeare's military world*, vooral 192-193, 196-197. J.R. Hale, 'Sixteenth-century explanations of war and violence', *Past and present* nr. 51 (1971) 3-26, aldaar 20-22, 26. Idem, 'War and public opinion in the fifteenth- and sixteenth century', *Past and present* nr. 22 (1962) 18-33, aldaar 19-20.

590 Burschel, *Söldner*, 27-38. Matthias Rogg, *Landsknechte und Reisläufer: Bilder vom Soldaten. Ein Stand in der Kunst des 16. Jahrhunderts* (Paderborn etc. 2002) 150-154, 178-182. J.R. Hale, 'The soldier in German graphic art of the Renaissance', *The journal of interdisciplinary history* 17 (1986-1987) 85-114, aldaar 110, 105-109. Jorgensen, *Shakespeare's military world*, 120-129, 149-154. Hale, 'Sixteenth-century explanations', 10.

een voortdurende bedreiging vormden. Geweld en willekeur lagen voortdurend op de loer, evenals plundering. Bovendien hadden soldaten kwartier nodig, dat de burgerbevolking moest leveren. Zij werd opgescheept met de soldaten wier levenswijze, afkomst en sociale positie blijkt uit de bijnamen die ze droegen: bijvoorbeeld Alverdobbelt, Sondergelt, Droncken Jan, Jonckbedorven, Groeten-dorst en Slampamper. Het stadsbestuur van Arnhem repte in een ordonnantie op de wacht van 1578 van 'Bedelers, Crijsluijden und andere lichtveerdige persoenen, die welcke niet ingelaten dan daer buijten gekeert sullen worden'.⁵⁹¹ De titel van dit hoofdstuk is ontleend aan klachten van de stad Geldern over de oorlogslasten.⁵⁹² Maar in de vrijwel permanente oorlogstoestand vanaf 1572 viel voor veel inwoners van de Nederlanden aan de aanwezigheid van krijgslieden nauwelijks te ontkomen. Dit hoofdstuk beschouwt de problematische relatie van inwoners en soldaten aan de zijde van de opstandelingen en de maatregelen die het opperbevel en de overheid namen om de situatie te verbeteren. Doel is het vaststellen in welke mate deze hebben bijgedragen aan het proces van professionalisering van het krijgswezen. Het is onmogelijk alle aspecten van de confrontatie tussen krijgslieden en inwoners te behandelen. Slechts een aantal facetten wordt bestudeerd, zoals de inkwartiering, de langdurige gewondenverzorging die aan de burgerbevolking toeviel, de verlening van sauvegardes en het daaruit voortvloeiende contributiesysteem. Waar mogelijk vindt vergelijking met het koninklijke leger en het buitenland plaats.

Inkwartiering

De aanwezigheid van Oranjes soldaten in de Hollandse en Zeeuwse steden die in 1572 de zijde van prins kozen, zorgde vrijwel onmiddellijk voor problemen. Reeds in november van dat jaar leidde het gedrag van de soldaten te Medemblik tot oproer onder de burgers. De magistraat van Leiden klaagde in augustus en september 1573 bij Oranje over het wangedrag van het garnizoen en vreesde dat de burgers de wapens zouden opnemen. In februari 1574 verwondden de burgers van Hoorn kapitein Hendrik van Broekhuysen.⁵⁹³ De steden eisten betere discipli-

⁵⁹¹ Bijnamen uit monsterrol vendel van Johan Schetter, 22 mei 1573, NA, Archief Paulus Buys, inv. nr. 32. Ordonnantie op de wacht binnen Arnhem, vermoedelijk 1578, artikel 69, KHA, A 11/XII 5.

⁵⁹² Magistraat Geldern aan Oranje en de Staten-Generaal, 16 januari 1584, NA, Archief van de Staten-Generaal, inv. nr. 247 [WVO 5480].

⁵⁹³ Bor, *Oorsprongk*, boek VI, 415-416; boek VII, 487. Magistraat van Leiden aan Oranje,

ne en controle over de soldaten en Oranje, wiens zaak zonder hen verloren was, nam maatregelen. Hiertoe behoorden de afschaffing van de landsknechtenorganisatie van het voetvolk met bijbehorende militaire rechtspraak, die reeds elders zijn besproken.⁵⁹⁴ De Staten van Holland gingen in de loop van 1574 akkoord met de aanwezigheid van een garnizoen in elke stad, maar Oranje moest dan in alle steden zorgen voor een sergeant-majoor 'om aldaer oversicht ende regardt te nemen dat de soldaten in officie ende debvoir naer goede Crychshandel gehouden syn.'⁵⁹⁵ Een ordon-nantie uit 1581 laat zien dat de sergeant-majoor – ook wel aangeduid als wachtmeester – de algemene orde en veiligheid van het garnizoen tot taak had en misstanden en wangedrag bij de commandant moest melden.⁵⁹⁶ De door Oranje vurig gewenste unie tussen Holland en Zeeland van april 1576 legde vast dat militairen zich op geen enkele manier met de politieke of justitiële zaken van de burgers mochten bemoeien.⁵⁹⁷ Het mag in deze verhoudingen niet verwonderen dat de last van de inkwartiering een zaak was die de inwoners nader geregeld wensten te zien.

Onder Habsburgs bestuur waren de inwoners van de Nederlanden verplicht gratis kwartier te leveren aan militairen. Het ging om een kamer met een bed per twee soldaten of voor een gehuwde soldaat en zijn vrouw, verwarming, verlichting, en verder een kookplaats met zout, azijn en olie, alles tezamen aangeduid als 'servitium'.⁵⁹⁸ Daarnaast genoten soldaten in garnizoen vrijstelling van imposten, een doorn in het oog van de stadsbestuurders, vooral omdat de soldaten doorverkochten wat ze goedkoop inkochten. Op verzoek van de Staten-Generaal schafte landvoogdes Margaretha van Parma deze belastingvoordelen in 1561 af, maar daarvan kwam in de praktijk weinig. Het garnizoen van Antwerpen was tien jaar later nog steeds vrijgesteld van de wijn- en bieraccijns.⁵⁹⁹ De last van

23 augustus en 2 september 1573, KHA, A 11/XIV E/24 [WVO 4722-4723].

⁵⁹⁴ Zie hoofdstukken 2 en 4.

⁵⁹⁵ Aanstelling Pieter Clarisse als sergeant-majoor te Rotterdam, 6 oktober 1574, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 209 [WVO 2783].

⁵⁹⁶ Ordonnantie van Filips graaf van Hohenlohe voor de Hollandse en Zeeuwse garnizoenen, 15 november 1581, NA, Paulus Buys, nr. 40. Vgl. instructie voor de wachtmeesters in de frontiersteden van 9 december 1593, *Recueil* I, nr. 21.

⁵⁹⁷ *RSH*, 28 april 1576. Swart, *Willem van Oranje*, 99.

⁵⁹⁸ Ordonnantie Karel V, 2 juni 1555, *ROPB* VI, 470. Günther van Schwarzburg en Georg van Holle aan Emanuel Filibert van Savoye, 24 november 1558, *Günther XLI. Graf von Schwarzburg*, 300-302. E. Rooms, 'De materiële toestand van het garnizoen te Antwerpen (1567-1576)', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis* 20 (1974) 63-654, aldaar 634-635, 643, 645, 652. Gustaaf Janssens, 'Servitium en andere militaire lasten, belangrijke elementen voor de Brabantse loyale oppositie tegen de Spaanse landvoogden (1567-1578)', in: *Mensen in oorlogstijd* (Brussel 1988) 29-55, aldaar 36-37.

⁵⁹⁹ Decreet van Margaretha van Parma, 14 januari 1561, *ROPB* VIII, 138. Rooms, 'De materiële toestand', 634-635, 643-644.

het 'servitium', met name voor de vreemde troepen, zorgde na het begin van de Opstand voor zeer veel wrevel in de loyale gewesten, die vaak ook nog voor de in gebreke blijvende overheid de troepen van soldij en levensmiddelen moesten voorzien.⁶⁰⁰ De gewesten die zich in 1579 weer met de koning verzoenden, lieten in de Unie van Atrecht dan ook vastleggen dat zij verschoond moesten blijven van inkwartiering van vreemde troepen. De prins van Parma zag zich winter 1582-1583 gedwongen zijn troepen te legeren op koninklijke en kerkelijke domeinen tussen Doornik en Rijsel.⁶⁰¹

De inkwartiering in Holland en Zeeland vanaf 1572 sloot aan op de Habsburgse praktijk. Kwartiermeesters en foeriers verdeelden de soldaten over de stad en de inwoners moesten het gebruikelijke 'servitium' verschaffen: logement met bed, kookplaats, verwarming en licht. De last hiervan zorgde voor dezelfde financiële en sociale problemen als in de loyale gewesten. Een uiting hiervan is de regeling die Geertruidenberg in november 1573 trof, goedgekeurd door Oranje, waarin alleen het kader bij burgers werd gelegd en de soldaten in verlaten huizen kwamen.⁶⁰² De financiële last was des te zwaarder doordat de inwoners de troepen ook een voorschot op de soldij moesten verschaffen in vorm van een wekelijkse lening. In april 1575 was sprake van een ordonnantie volgens welke soldaten in eigen kost en 'service' kwamen, maar daarvan kwam weinig terecht. Nog in november 1575 werd in Holland en Zeeland 'service' geleverd op de gebruikelijke wijze. Het Noorderkwartier was mogelijk een uitzondering blijkens een verzoek van Leiden aan de Staten van Holland uit mei 1576 om de soldaten net als daar in eigen 'service' te laten voorzien, mits hun soldij werd verhoogd.⁶⁰³ Na de ineenstorting van de koninklijke oorlogsinspanning in de zomer van 1576, troffen de Staten een nieuwe regeling om de last van de steden te verlichten. Vanaf eind 1576 zouden de magistraten inwoners belast met inkwartiering

600 Janssens, 'Servitium', 46. Rooms, 'De materiële toestand', 638-641, 644, 647-649, 654. A.M.J. de Kraker, 'De woelingen der watergeuzen in het Vlaamse kustgebied: een onderzoek naar hun acties in de Vier Ambachten en de gevolgen daarvan tussen 1572 en 1576', in: *Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*, *Hulst. Jaarboek 1980-1981* (Hulst 1981) 65-186, aldaar 154, 178-181.

601 Van der Essen, *Kritische studie VII Het begin van het offensief*, 11, 27. Ook Van der Essen, *Kritische studie II Onder Requesens*, 10.

602 Artikelbrief van Oranje voor garnizoen Gorinchem, ca. 19 mei 1573, GAHB, Oud stadsarchief, nr. 189, fol. 128-132, aldaar fol. 130v-131 [WVO 12306]. Oranje aan magistraat Geertuidenberg, 7 november 1573, KHA, A 11/XIV I/8, nr. 167 [WVO 2879]. Artikelbrief van Oranje, 19 mei 1574, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 289-290v, aldaar fol. 289v (art. 12) [WVO 11450].

603 RSH, 8 april 1575, 10 mei 1576. Notulen van Zeeland 1574-1578 (Den Haag 1915) 13, 42-43, 72, 73. Ordonnantie van Oranje, 3 november 1575, KHA, A 11/XIV I/11, fol. 193-195 (nr. 389), aldaar fol. 194 [WVO 11327].

wekelijks als vergoeding een geldbedrag geven uit de gemenelandspenningen, maar mogelijk verschaft pas de reductie van de Hollands-Zeeuwse troepenmacht in voorjaar 1577 de Staten financiële ruimte om de regeling in te voeren. Vanaf 1 juni van dat jaar moest het 'servitiegeld' aan de magistraten worden uitgereikt. Deze zouden dit bedrag – 24 stuivers per week voor een kapitein, achttien voor een luitenant en vaandrig, tien per sergeant, acht voor een ruiter en zes voor elke soldaat – verstrekken; militairen moesten voortaan zichzelf van logies voorzien.⁶⁰⁴ In januari 1578 bepaalde Oranje de hoogte van het logiesgeld, dat meestal hetzelfde als 'servitiegeld' aanduidde, in Holland en Zeeland opnieuw; de door Holland gedomineerde Unie van Utrecht nam deze regeling het volgende jaar over. De vergoeding voor een soldaat bleef gelijk, die voor de kapitein en luitenant gingen omhoog naar respectievelijk dertig en twintig stuivers per week, die voor een vaandrig naar 25 stuivers, de sergeant ging terug naar 8,5 stuiver per week.⁶⁰⁵

Oranje had mogelijk al voor de totstandkoming van de Unie op generaliteitsniveau voorgesteld 'dat om de steden te subleveren van alle servicen ende foullen [...] datmen ordre in Hollandt geuseert, soude mogen observeren'.⁶⁰⁶ Op diens advies kwamen de Staten-Generaal in 1580 met een plakkaat dat de rechten en plichten van burgers die krijgslieden onderdak verschaften nauwgezet vastlegde. Zij moesten nog wel een bed met beddengoed leveren, maar geen verwarming, verlichting of een kookplaats meer. De hoogte van de wekelijkse vergoedingen week iets af van die van de Unie.⁶⁰⁷ Het is echter onduidelijk in hoeverre deze regeling daadwerkelijk in het gebied van de generaliteit is uitgevoerd. Het enige bekende exemplaar van het plakkaat bevindt zich te Utrecht. Het was hier wel afgekondigd, maar Utrecht hanteerde in 1581 in de praktijk de Hollandse regeling. Deze werd de standaard in de noordelijke gewesten, maar ook dit vergde tijd. Hasselt logeerde bijvoorbeeld in december 1583 zijn garnizoen nog immer volledig op eigen kosten, hoewel hun reeds meermalen was beloofd dat het logiesgeld, 'gelyck inden Hollantsschen ende meer andere steden', ingevoerd zou worden. Het nabijgelegen Zwolle en Kampen kenden dit al wel.⁶⁰⁸

604 RSH, 27 november, 7 december 1576, 26 juni 1577.

605 Ordonnantie van Oranje, 23 januari 1578, NA, Paulus Buys, nr. 38 [WVO 12573]; korporaals 7,5 stuiver, resterende compagniestaf 7 stuivers. Ordonnanties Unie van Utrecht, 28 februari 1579, KHA, A 11/XII 5.

606 Oranje aan derde lid van Antwerpen, 1579, KHA, A 11/XII 5 [WVO 11015].

607 Plakkaat 23 juli 1580, HUA, HU, nr. 29-2, fol. 357-361, aldaar 358v [WVO 11661].

608 Gedeputeerden van Utrecht aan Montfoort, 30 maart 1581, GAIJ, Oud archief IJsselstein, nr. 59. Ordonnantie van Oranje, 1 mei 1582, NA, Paulus Buys, nr. 40 [WVO 11567]. RSH, 14 februari 1584. Instructie van Hasselt voor gezant naar Oranje, NA, Staten-Generaal, nr. 11090, fol. 194v-200v, aldaar fol. 197v-198 (citaat) [WVO 8836]. Vgl. verzoek van de stad Arnhem in 1589, RSG VI, 481-482.

Het effect van de regelingen voor de inkwartiering is moeilijk te bepalen. Ogenscheinlijk veranderde de opinie van de soldaten over het garnizoensleven niet, zoals blijkt uit een verzoek uit 1574 van een vijftal Waalse kapiteins om plaatsing in een garnizoen, 'ou ils se peuvent convalescer de leur travail par long-temps endure'.⁶⁰⁹ Voor soldaten was het een moment om te herstellen van geleden ontberingen en te prefereren boven het harde leven te velde, ondanks het streven van opperbevel en overheid naar betere discipline en de invoering van strengere regels. Oranjes opmerking uit 1579 dat 'tenant ainsi les dicts soldatz es villes on les rendra plus obéissans et mieulx disciplinéz', suggereert wellicht dat de maatregelen effect hadden, hetgeen de inwoners tevreden zou moeten stemmen.⁶¹⁰ Maar een poging van de prins om in 1581 enige troepen die aan het ontzet van Steenwijk hadden deelgenomen 'corten tyt te refresscheren' in enige Utrechtse steden, stuitte op de gebruikelijke weerzin.⁶¹¹ Het lijkt er dus niet op dat inkwartiering acceptabeler was geworden. Sommige inwoners van garnizoenssteden lieten zich tijdens monsteringen als passevolant gebruiken in ruil voor vrijstelling van inkwartiering.⁶¹² Oranjes opmerking schetst een ideaal. In de praktijk waren bijvoorbeeld kapiteins en ritmeesters, die de discipline moesten handhaven, vaak afwezig van hun eenheden. De soldij kwam onregelmatig of geheel niet, hetgeen niet zelden tot gevolg had dat soldaten in garnizoen honger leden en door bedelen moesten zien te overleven. De stadsbesturen voelden zich niet geroepen hier zelf iets aan te doen. De gevolgen voor de discipline laten zich raden. Zelfs het logiesgeld werd niet altijd uitbetaald.⁶¹³ Toch was deze regeling voor de stadbewoners een verbetering ten opzichte van de toestand onder de Habsburgers en een die hun machtspositie in de zaak van de Opstand weerspiegelt. Het reglement op de serviesgelden van 1595 legde zelfs vast dat zij zelf mochten bepalen hoeveel en welke soldaten zij kwartier verschaften.⁶¹⁴ In Frankrijk bestonden tijdens de burgeroorlogen dezelfde problemen

609 RSH, 26 oktober 1574.

610 Advies van Oranje aan La Noue, 1579, *Correspondance de La Noue*, 147 [niet in WVO].

611 Instructie van Oranje voor Dirck Duyvel, 23 april 1581, GAIJ, Oud archief IJsselstein, nr. 59 [WVO 11394].

612 Reglement van Oranje, 1 mei 1582, NA, Paulus Buys, nr. 40 (art. 7) [WVO 12307]. Instructie commissaris-generaal voor de monstering 14 juli 1586 (kopie 1590), NA, Paulus Buys, nr. 42 (art. 6).

613 Reglement Oranje, 1 mei 1582, NA, Paulus Buys, nr. 40 (art. 1-2) [WVO 12307]. Monstercommissaris Nottelman aan de Raad van State, 8 maart 1588 met brief van magistraat van Doetinchem 26 februari 1588, NA, Gouverneur-generaal Leicester en de Raad van State nevens hem 1586-1588, nr. 6. Garnizoen Woudrichem aan Filips graaf van Nassau, 4 februari 1588, NA, Johan van Oldenbarnevelt, nr. 3581. Schrijven Raad van State aan commissaris Vanden Broucke, 13 juni 1589 (ad 24 juni 1589), NA, Staten-Generaal, nr. 4868.

614 Reglement van 19 november 1595, Oud Archief Doesburg, nr. 2604. Voor de

tussen burgers en soldaten. Franse steden draaiden volledig op voor logement en soldij van hun garnizoenen, ondanks veelvuldige klachten, verzoeken om restitutie en pogingen om van soldaten verschoond te blijven. Pas in 1629 kwam er een reglement op de logementen.⁶¹⁵ Soldaten in het Duitse Rijk moesten alle kosten van inkwartiering volledig zelf bekostigen bij gelijke inkomsten. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw konden ze aanspraak maken op 'Servis', gratis kwartier met licht, vuur, zout en azijn. Dit was mede geïnstigeerd door krapte op de soldatenmarkt, waar Duitse vorsten moesten concurreren met de Nederlanden. In de Zuidelijke Nederlanden werd het traditionele 'servitium' in de zeventiende eeuw omgezet in een geldbedrag.⁶¹⁶

De weerzin tegen inkwartiering werd nog versterkt doordat zestiende-eeuwse legers niet alleen uit krijgslieden bestonden, maar een omvangrijke tros meevoerden. Deze omvatte bijvoorbeeld zoetelaars en prostituees maar ook de vrouwen, kinderen en bedienden van de militairen. Zij verschaften de soldaten essentiële levensmiddelen, goederen en diensten, zonder welke een troepenmacht niet kon bestaan. Desondanks namen overheden en bevelhebbers aanstoot aan het immer groeiende gevolg van hun troepen, dat het aantal militairen gemakkelijk in aantal kon overstijgen.⁶¹⁷ Zo logeerde het vendel van Aert van der Voert in december 1572 te Zegwaard met 139 krijgslieden, die 57 vrouwen en 76 'jongens' (bedienden) bij zich hadden; het aantal kinderen is niet vermeld.⁶¹⁸ Regeringen en commandanten probeerden de tros toenemend te reguleren en in omvang te beperken. Vanaf het midden van de eeuw lijkt er bovendien sprake te zijn geweest van een algemene verandering in morele opvattingen – in het bijzonder pogingen om de seksuele mores verbeteren – die mogelijk een rol heeft gespeeld. Terwijl voorheen zelfs de concubines of bijslapen van Duitse landsknechten wettelijke rechten zoals

inkwartiering na 1590 zie verder Griet Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2006) hoofdstuk 4.

615 Wood, *The King's army*, 205-207, 209-215, 221-223. Picot, *Histoire des États Généraux* III, 342, 362-363; idem, IV, 169, 290; Idem, V, 105-106, 129-130.

616 Burschel, *Söldner*, 185-188. Parker, *The Army of Flanders*, 122. Rooms, *De organisatie van de troepen*, 239-246.

617 Baumann, *Landsknechte*, 146-165. Burschel, *Söldner*, 226-258. Wood, *The King's army*, 304-305. Vgl. Peter-Michael Hahn, 'Kriegserfahrungen von Kindern und Jugendlichen im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges', in: Dittmar Dahlmann ed., *Kinder und Jugendliche in Krieg und Revolution. Vom Dreißigjährigen Krieg bis zu den Kindsoldaten Afrikas* (Paderborn etc. 2000) 1-15, aldaar 2-3, 10-11.

618 GAZ, Archief Plaatselijk Bestuur (PB) Zegwaard, nr. 252, fol. 43-48v. Vgl. Parker, *The Army of Flanders*, 141, 252.

volledig erfrecht bezaten, heetten zij in de krijgsartikelen van 1570 'unzüchtige Weiber' wier aanwezigheid in het kamp was verboden.⁶¹⁹

De Nederlanden volgden in deze ontwikkeling. De krijgsartikelen voor het koninklijke voetvolk van 1561 repten met geen woord over vrouwen of prostitutees, maar de artikelbrief van de hertog van Alva uit 1568 stond een soldaat alleen 'sa femme legitime maryee et espousee' toe en probeerde het aantal prostitutees te reguleren op zes per vendel.⁶²⁰ Ook de krijgsartikelen die Oranje vanaf 1572 voor zijn troepen opstelde lieten alleen 'echte vrouwen' bij de militairen toe. De artikelbrief van 1574 bestraft het samenleven van een soldaat met een concubine of prostituee met openbare geseling voor beiden, gevolgd door verbanning. De artikelen van 1578 zeggen niets over vrouwen, maar die van 1585 staan wederom slechts wettige echtgenotes toe, benevens vrouwen om voor de zieken te zorgen en de was te doen, op dezelfde straf als in 1574. In 1590 werden prostitutees in het kamp geheel verboden. Het effect van al deze voorschriften is echter twijfelachtig.⁶²¹ Prostituees bijvoorbeeld bleven een integraal deel van de militaire entourage.

Het is goed mogelijk dat de Nederlandse pogingen om de tros te reguleren en te beperken, mede het resultaat waren van het verzet uit de steden die hun kwartier moesten verschaffen. Hun aversie tegen het gevolg van de soldaten is goed gedocumenteerd. De Staten van Zeeland besloten in 1576 de vrouwen van het garnizoen van Zierikzee, die zich vanwege het beleg in Middelburg bevonden, het land uit te zetten. Oranjes gouverneur in dat gewest moest hen in bescherming nemen.⁶²² Het is opvallend dat de vrouwen en 'jongens' die in 1572-1573 met de soldaten rond Zoetermeer logeerden afzonderlijk waren gerekend op kosten van vijf stuivers per dag.⁶²³ Iets dergelijks kwam nooit meer voor. Garnizoensplaatsen hoefden het gevolg van de krijgslieden niets te geven. Zelfs de slaapruijnte voor wettige echtgenotes, die voor de koninklijke troepen waarschijnlijk bewaard bleef, was reeds in de lokale ordonnantie van Geertruidenberg van 1573 verdwenen.

619 Peter H. Wilson, 'German women and war, 1500-1800', *War in history* 3 (1996) 127-160, aldaar 128, 130-132, 159. Henry Kamen, *Early Modern European society* (Londen en New York 2000) 178-179. Möller, *Das Regiment*, 51. Artikelen 1570, Lünig, *Corpus iuris militaris*, 62 (art. 43).

620 Artikelbrief 30 januari 1561, *ROPB* VIII, 142-145. Artikelbrief van Alva, 19 september 1568, *ARAB*, Audiëntie, nr. 801, fol. 249.

621 In 1572: Duval, *Geschied- en staatkundige verhandeling*, bijlagen, xxxx [WVO 11405]. In 1573: GAHB, Oud stadsarchief, nr. 189, fol. 131 [WVO 12306]. In 1574: KHA, A 11/XIV I/12, fol. 289 [WVO 11450]. In 1578: NA, Paulus Buys, nr. 37 [WVO 11016]. In 1585: Cruickshank, *Elizabeth's army*, 163, 179, 298. In 1590: Wijn, *Het krijgswezen*, 107-108, 546-547.

622 Haultain aan Oranje, 29 maart 1576, Groen, *Archives, supplément*, 183-185 [WVO 6256]. Vgl. Oranje aan magistraat van Oisterwijk (Z-H), 12 oktober 1573, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 480 [WVO 3421].

623 GAZ, PB Zegwaard, nr. 252, fol. 3-8v en 13-26v.

Oranje keurde dit goed en bepaalde in 1580 dat soldaten met vrouwen, kinderen 'ende anderen onnutten naeloop' altijd eigen logies moesten vinden en de magistraat niet lastig mochten vallen.

Contemporaine impressie van een hoerenweifel met vrouwelijke leden van de tros. Uit: Fronsperger, *Von Kayserlichem Kriegsrecht*, 138v. (Universiteitsbibliotheek Amsterdam) Vgl. de dracht van de hoerenweifel met die van de Friese edelman op de omslag van het boek.

Muitende soldaten in garnizoen in Noord-Holland klaagden in 1588 dat hun vrouwen en kinderen altijd met een scheef oog aangekeken werden en nooit iets kregen.⁶²⁴ Over de 'jongens' van gewone soldaten staat zo goed als niets in de artikelbrieven en ordonnanties. Deze bedienden knapten voor de militairen

⁶²⁴ Bevestiging ordonnantie Geertruidenberg door Oranje, 7 november 1573, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 273-273v [WVO 2879]. Ordonnantie Oranje, 23 juli 1580, HUA, HU, nr. 29-2,

allerlei dagelijkse klusjes op, zoals het schoonmaken en sjouwen van hun uitrusting maar ook het vinden of stelen van eten en het verzamelen van buit. Voor de soldaten zelf waren zij een privilege, een uitdrukking van de sociale positie die ze zichzelf toedichtten; zij vonden zichzelf beter dan dagloners en boeren. Maar de burgers die hen, in de woorden van genoemde soldaten in Noord-Holland, als honden achtten en ‘allederley hoon en smaetheyt’ toevoegden, dachten hier waarschijnlijk anders over. Oranje rekende de bedienden ongetwijfeld tot de ‘onnuttens naeloop’.⁶²⁵ Zijn ordonnanties erkenden slechts drie ‘jongens’ voor de kapitein, luitenant en vaandrig, die met een haakbus moesten kunnen omgaan en ‘cloeck’ genoeg zijn om hun meesters in een gevecht bij te staan. Oranje maakte deze ‘jongens’ organiek tot soldaat, zodat zij niet slechts een nutteloze mond waren.⁶²⁶

In verband met de veranderende houding jegens het soldatengevolg is verder de verdwijning van het ambt van hoerenweifel (Duits: *Hurenwaibel*) opmerkelijk. Deze officier, vaak een oude krijgsman niet langer geschikt voor gevechtstaken, was de leider van de tros en moest ervoor zorgen dat deze militaire operaties niet hinderde. De meeste regimenten landsknechten en die van hun Nederduitse tegenhangers – bijvoorbeeld Oranjes regiment in 1552 – hadden er een. Soms waren zij aan vendels verbonden, zoals dat van de Ommelander jonker Johan van Ewsum in 1536.⁶²⁷ De hoerenweifel is in de Nederlanden in 1566 nog gedocumenteerd, maar ontbreekt in de strijdmacht van de rebellen na 1572. Nederduitse eenheden van koninklijke leger behielden deze functionaris echter tot in de volgende eeuw, waarschijnlijk tot 1683. In de Duitse staten verdween het ambt tijdens of kort na de Dertigjarige Oorlog (1618-1648); de Zweedse koning Gustaaf Adolf schafte hem in 1621 af.⁶²⁸

De Duitse historicus Peter Burschel heeft het verdwijnen van de hoerenweifel direct verbonden aan de zogenaamde ‘neue Sittlichkeit’ die een product was van de protestantse en katholieke reformatiebewegingen. De autoriteiten zouden proberen de hieruit voortgekomen zedenwetten aan de soldaten op te leggen.⁶²⁹

fol. 359 [WVO 11661]. Muijters 1588: Bor, *Oorsprongk*, boek XXIV, 188.

625 Burschel, *Söldner*, 252-255. Wood, *The King's army*, 304. Hahn, ‘Kriegserfahrungen’, 11-13. Bor, *Oorsprongk*, boek XXIV, 189. Vgl. artikelbrief 1578, NA, Paulus Buys, nr. 37 (art. 39) [WVO 11016].

626 Instructie monstercommissarissen, 23 januari 1578, NA, Paulus Buys, nr. 36 [WVO 11140]. Ordonnantie voor de bevelhebbers, 23 januari 1578, Ibidem, nr. 38 (art. 1) [WVO 12573].

627 Baumann, *Landsknechte*, 94, 150-151, 153. Möller, *Das Regiment*, 177-182. Oranjes regiment 1552, KHA, A 11/X 3 [niet in WVO]. Ewsums vendel 1536, GA, Van Ewsum, nr. 189. Henne, *Histoire du règne III*, 52-53, 63.

628 Beyaert, ‘De monsterrollen’, 167-168 (noot 36). Regimentsstaf graaf Frederik van den Bergh, 23 juni 1593, HAB, nr. 587; vgl. ARAB, Contadorie en Pagadorie, nr. 4. Burschel, *Söldner*, 257-258. Rooms, *De organisatie van de troepen*, 84.

629 Möller, *Söldner*, 136-137, 257-258.

Een verband tussen de religieuze overtuiging van autoriteiten en bevolking en de geschetste ontwikkelingen is goed mogelijk. François de La Noue meldt bijvoorbeeld dat de hugenootse troepen in de burgeroorlogen in Frankrijk aanvankelijk geen vrouwen bij zich hadden, maar dit duurde volgens hem helaas niet. Ergernis over het soldatengevolg was er in dat land ook aan katholieke zijde. De koninklijke bevelhebber Filippo Strozzi liet in 1570, na enige mislukte pogingen om de vrouwen van het leger te verdrijven, volgens Brantôme meer dan 800 van hen in de Loire drijven, waar ze allen verdronken. De Derde stand eiste in de Staten-Generaal van 1576 dat de koning de 'filles de joie' van de soldaten zou doen verjagen.⁶³⁰ Verder probeerde, zoals reeds is vermeld, ook de katholieke Habsburgse bevelhebber in de Nederlanden in 1568 het aantal vrouwen en prostituees te reguleren. In 1596 herhaalde de regering in Brussel de regels hieromtrent nogmaals. Overtredingen hiervan heetten nu letterlijk 'peches' (zonden) en moesten ter bestrijding zowel aan de kerkelijke als de seculiere autoriteiten gerapporteerd worden.⁶³¹ Aan de zijde van de Nederlandse opstandelingen is hierin de machtspositie van de steden merkbaar, die de soldaten en hun gevolg moesten betalen.

De zorg voor zieke en gewonde soldaten

Een andere taak die toeviel aan de bevolking in de opstandige gewesten was de zorg voor langdurig zieke en gewonde krijgslieden, waarvoor een zestiende-eeuwse troepenmacht slecht was toegerust. Elk vendel of vaen van de rebellen hoorde weliswaar een veldscheerder of chirurgijn te hebben, maar diens soldij bedroeg aanvankelijk slechts tien en vanaf ongeveer 1574 twaalf gulden per maand, hetgeen nauwelijks volleurde heelmeeesters kan hebben aangetrokken. Mogelijk waren deze chirurgijns eerder een soort 'hospitaalsoldaat', die bij ernstige verwondingen slechts eerste hulp gaven.⁶³² Regimentschirurgijns bestonden onder de Habsburgers zeker, in ieder geval voor de Nederduitsers, maar Oranjes inheemse vendels waren pas vanaf 1574 in regimenten gegroepeerd

630 La Noue, *Discours*, 639-642. Brantôme, 'Discours', in: *Oeuvres* VI, 132-133. Picot, *Histoire des États Généraux*, III, 343, 363.

631 Edict 27 mei 1596, KBB, Handschriften, nr. 12622-12631, fol. 177-200v, aldaar 188v-189v (art. 29-30). Vgl. Wood, *The King's army*, 305.

632 Veldscheerder 1573, NA, Paulus Buys, nr. 32. Chirurgijn 1575, KHA, A 11/XIV I/11, fol. 194v [WVO 11327]. 'Lyste van die wapenen ende tractementen', 1588, NA, Staten-Generaal, nr. 4867. Baumann, *Landsknechte*, 97.

en van chirurgijns verbonden aan regimentsstaven wordt geen melding gemaakt. Daarboven hadden Habsburgse veldlegers in de Nederlanden doorgaans slechts een tweetal medici verbonden aan de legerstaf, maar ook deze lijken bij de rebellen te hebben ontbroken.⁶³³ Wel was er al voor 1588 een meesterchirurgijn in dienst, tevens belast met de toezicht op alle compagnieschirurgijns.⁶³⁴ De vrouwen uit de tros waren ook niet in staat ernstig zieke en gewonde militairen de benodigde gespecialiseerde medische zorg leveren, terwijl bovendien velen van hen er te ernstig aan toe waren om met het veldleger mee te kunnen. Het was daarom in de Nederlanden reeds in de eerste helft van de zestiende eeuw gewoonte om zieken en gewonden naar naburige steden te brengen; de Raad van State aan de Oostzijde der Maze beriep zich nog in 1585 op deze traditie.⁶³⁵

Gewonde en zieke soldaten konden in de steden echter op even weinig achting rekenen als hun gezonde collega's. Gewonden in Veere in mei 1573 lagen in een huis dat dermate 'cleyn ende incommodieus' was dat velen overleden. Oranje probeerde de situatie voor de gewonden te verbeteren – in Veere bijvoorbeeld probeerde hij zelf een geschikter huis te regelen – maar begreep dat structurele verbetering beter via de Staten of steden viel te bereiken.⁶³⁶ Naar Gorinchem stuurde hij in 1573 persoonlijk gewonden om aldaar te genezen en ook de magistraat van Rotterdam, dat in 1575-1576 fungeerde als basis voor operaties richting Zierikzee en Krimpen, ontving een direct verzoek van de prins om voor de gewonden te zorgen. Een belangrijke financiële stimulans voor de steden was dat ze de kosten van vervoer en verzorging van de gewonden op hun bijdrage aan het gemene land in mindering mochten brengen.⁶³⁷ In september 1574 hadden de Staten van Holland, zeer waarschijnlijk op instigatie van Oranje, besloten dat Rotterdam, Schiedam, Dordrecht, Delft en Gouda aparte huizen voor de gewonden moesten inrichten en een bijbehorende chirurgijn om voor hen te

633 *RSH*, 18 augustus en 1 september 1574. Oranje aan Arent van Duvenvoirde, 7 december 1581, HATD, Delden, nr. 832 [WVO 11841]. Henne, *Histoire du règne III*, 52-53, 180, 201. Vgl. A.H.M. Kerkhoff, *Over de geneeskundige verzorging in het Staatse leger* (Nijmegen 1976) 55-56.

634 Continuatie aanstelling Adriaen vande Spiegel, 1 december 1588, Commissieboek 1588-1591, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1524, fol. 60v-61.

635 Henne, *Histoire du règne III*, 201. Beyaert, 'De monsterrollen', 167 (noot 34), 258 (noot 22). Grothe, 'Stukken uit het archief van Wijk bij Duurstede', 34-35.

636 Oranje aan Jacob Campen, 18 mei 1573, Zeeuws Archief, Rekenkamer, B 2453a acq. [WVO 876]. Oranje aan Johan Junius de jonge, 2 juni 1573, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 336 [WVO 2999]. Vgl. ook Oranje aan nonnenklooster Bethlehem buiten Utrecht, 5 juli 1581, Gelders Archief, Hof van Gelderland, nr. 671, fol. 4063 [WVO 12780].

637 'Groete rekenin. vande Stadt Gorcum', 1572-1577, NA, Rekenkamer ter Auditie, nr. 337A, fol. 12v. Rekening van de burgemeesters van Rotterdam, 1576, NA, Rekenkamer ter Auditie, nr. 347, fol. 15 (in de marge). Ook 'Rekening van de Heeren Regenten van Gouda', 1574, NA, Rekenkamer ter Auditie, nr. 337, fol. 76.

zorgen. Hoewel ook dit door het gemene land betaald zou worden, gaf alleen Rotterdam hieraan gevolg; Leiden volgde in oktober 1574 na het ontzet.⁶³⁸

Oranjes inspanningen hadden een zeker succes. Gewonden in Rotterdam in 1576 kregen althans goede zorg. Naast het gebruikelijke bier, brood en boter kregen ze ook 'suijcker ende cruijt', vis, vlees en zeep. Het laatste artikel hoefden ze niet zelf ter hand te nemen. Een drietal vrouwen had de gewonden tien weken lang 'gereijnicht, gewassen ende gehavent'.⁶³⁹ De Staten van Holland bleken incidenteel nog bereid extra bij te springen; toen enkele steden in januari 1577 klaagden over een toevloed van zieke soldaten kregen deze dertig stuivers per week per soldaat toegezegd. Maar met de reductie van de Hollands-Zeeuwse strijdmacht in de loop van 1577 achtten de Staten de reguliere medische zorg blijkbaar afdoende en ontsloegen de aparte chirurgijns voor militairen in Rotterdam en Leiden.⁶⁴⁰

De Staten-Generaal hebben zich in 1576-1577 waarschijnlijk niet bezighouden met aparte medische voorzieningen voor hun troepen. De stedelijke gasthuizen moesten aan de vraag voldoen, hetgeen mogelijk niet van harte ging. In augustus 1578 stelde Oranje in de Staten-Generaal voor om voor het veldleger in nabijgelegen steden huizen aan te wijzen voor de verzorging van de zieken en gewonden. De Staten bepaalden dat de kosten van de verzorging ten laste van de generaliteit kwamen. Tot nadere regeling kreeg Mechelen hiervoor duizend gulden per maand toegezegd, die ze mochten inhouden op hun bijdrage aan de generaliteit.⁶⁴¹ De commissie die de Staten op 6 september 1578 benoemden presenteerde reeds de volgende dag een instructie waarin de zorg en financiering van de gewonden van het veldleger was geregeld. Oranje maakte hierbij een repartitie voor circa duizend bedden, variërend van 200 in Gent, 150 in Antwerpen, 100 in Brussel, Mechelen en Maastricht tot 10 in Lillo. Aangezien Oranje deze zaak in de Staten aan de orde had gebracht, is het waarschijnlijk dat ook de razendsnelle instructie van zijn hand is.⁶⁴²

Het lijkt er echter niet op dat deze regeling veel effect heeft gehad. Steden bleven vanwege de overlast en de kosten proberen om zieke en gewonde krijgslieden buiten te houden. François de La Noue poogde Ieper in 1579 te bewegen enkele op te nemen door te stellen dat het goed was voor de motivatie van de soldaten.⁶⁴³ De meest Franse troepen van de hertog van Anjou bleken in 1582-1583

638 *RSH*, 18 september, 28 oktober 1574, 21 februari 1575, 23 februari 1576.

639 Rekening Rotterdam, 1576, NA, Rekenkamer ter Auditie, nr. 347, fol. 19-20.

640 *RSH*, 4 januari, 6 juli 1577.

641 *RSG* II, 209, 210.

642 *RSG* II, 219, 220-221 (instructie) [niet in WVO]. Kerkhoff,

Over de geneeskundige verzorging, 22-26.

643 *RSG* II, 226, 231, 236; IV, 53; V, 276. Kerkhoff, *Over de geneeskundige verzorging*, 27.

dermate impopulair dat hun gewonden op straat bleven liggen. Na Anjous mislukte staatsgreep van januari 1583 weigerde Mechelen ronduit diens gewonde Zwitser op te nemen, waarop hun landgenoten weigerden te bewegen tot een oplossing was gevonden. De Staten-Generaal schreef de stad en verzekerde dat de generaliteit financieel zou bijspringen, een indicatie dat van structurele regelingen geen sprake meer was.⁶⁴⁴

Holland, dat vanaf 1584 in toenemende mate de generaliteit domineerde, had in eigen land de zaken beter geregeld en verklaarde zich in 1585 bereid ook voor de gewonden van de Engelse hulptroepen te zorgen. Het gewest poneerde al sedert 1579 dat provincies de kosten voor de verzorging van gewonden op hun quote mochten korten. Verzet hiertegen van de in 1585 gearriveerde nieuwe landvoogd, de graaf van Leicester, was tevergeefs. In 1586 kwamen de Hollanders voor zichzelf met een repartitie voor 500 gewonden, van zeventig in Amsterdam tot vijf in Woerden, Naarden, Muiden en Purmerend. Zij riepen andere gewesten op dit ook te doen, maar het is onduidelijk in hoeverre dit geschiedde. Wel volgde namens de Staten-Generaal het voorstel om de gewonden uit Gelre naar Holland, Utrecht en Friesland te brengen en die uit Vlaanderen en Brabant naar Zeeland.⁶⁴⁵ De Hollandse regeling scheen in de praktijk goed te werken. Joris Adriaensz van Duyn, de opsteller van de repartitie, was belast met de uitvoering ervan. Hij had als standplaats Amsterdam, maar vertrok in 1587 en 1589 naar Gorinchem om uit Tiel aangevoerde gewonden te verdelen. De weerzin tegen militairen werd er niet minder om. De regenten van het Mannengasthuis te Amsterdam bijvoorbeeld vonden het maar niets dat hun patiënten met krijgslieden in aanraking zouden komen. Omdat het bestaande pesthuis toch al te klein was, bouwde de stad in 1586-1587 een apart soldatengasthuis, dat ook als pesthuis kon dienen als het andere vol was. Nadien bleef deze gang van zaken in alle opzichten gelijk.⁶⁴⁶

De prins van Parma verschaftte het koninklijke veldleger in de jaren 1580 een goed bemand veldhospitaal en stichtte in 1585 te Mechelen een permanent hospitaal voor zieken en gewonden. Met name het laatste is aangemerkt als een belangrijke stap vooruit, bijvoorbeeld door Geoffrey Parker die spreekt van ‘admirable medical care’ voor de koninklijke troepen. Maar zowel het veldhospitaal als het hospitaal te Mechelen waren in principe alleen voor Spanjaarden en Italianen

La Noue aan magistraat van Ieper, 18 mei 1579, *Correspondance de La Noue*, 75; ook 104-105.

644 RSG III, 371; IV, 60, 64. Duquenne, *L'entreprise du duc d'Anjou*, 182.

645 RSH, 18 november 1585, 22 juli/9 augustus 1586, 12 september 1587. Kerkhoff, *Over de geneeskundige verzorging*, 16-17, 19-21. RSG V, 425. Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger* I, 182.

646 Kerkhoff, *Over de geneeskundige verzorging*, 17-19, 28-29, 35-48, 61. Rekening dorpssteek 1588, GAZ, PB Zegwaard, nr. 01/126, fol. 10; dorpssteek 1590, ibidem, fol. 6; dorpssteek 1594, ibidem, fol. 3.

en waren noodzakelijk omdat de steden gewoonweg weigerden hun zieken en gewonden op te nemen. Voor de andere troepen bleef verzorging in stedelijke gasthuizen de norm.⁶⁴⁷ In Frankrijk en het Duitse Rijk viel de verzorging van de gewonden ook toe aan de steden. Een regeling in Frankrijk volgde pas in de ordonnantie van 1629, nadat de Derde stand de zaak in de Staten-Generaal van 1614 had aangebracht.⁶⁴⁸

Sauvegardes en verdingen

Het bovenstaande heeft vooral betrekking op de steden en hun inwoners. Steden waren autonome centra van macht en welvaart, wier steun in de Opstand onontbeerlijk was. Ze hadden wallen en hun inwoners waren bereid wapens te dragen om zich te verdedigen, desnoods – zoals de inwoners van Medemblik in november 1572 – tegen de eigen soldaten.⁶⁴⁹ Het platteland daarentegen lag geheel open en in de oorlogszones vormden krijgslieden van beide partijen een voortdurende bedreiging; plundering, afpersing en geweld door slecht betaalde soldaten lagen immer op de loer. Bovendien hadden soldaten gewoon recht op wat ze op de vijand konden buitmaken. Hiervoor bestonden in theorie zekere regels waar ze zich aan moesten houden, maar in de praktijk betekende dit vaak weinig. En in de oorlog in de Nederlanden zal niet altijd duidelijk geweest zijn wie vriend of vijand was. Voor Spaanse militairen bijvoorbeeld waren alle Nederlanders eender: ze waren allemaal ketters en rebellen.⁶⁵⁰ Een mogelijkheid om plundering te voorkomen was deze af te kopen. De betaling van deze zogenaamde brandschatting was een oude gewoonte, meestal opgelegd door een veldleger in vijandelijk gebied. De betalers werden in bescherming genomen – doorgaans aangeduid als sauvegarde – hetgeen zij kenbaar mochten maken door het wapen van hun beschermer op hun bezittingen aan te brengen. Sauvegarde in ruil voor betaling kon overigens worden verkregen door zowel dorpen, steden, landstreken als complete gewesten, maar ook individuele personen en hun bezittingen.⁶⁵¹

647 Parker, *The Army of Flanders*, 141-142. Lucienne van Meerbeeck, 'La service sanitaire de l'armée espagnole des Pays-Bas à la fin du XVIe et XVIIe siècles', *Revue internationale d'histoire militaire* 20 (1959) 479-493, aldaar 479, 481-485. Parker, *The Military Revolution*, 72.

648 Wood, *The King's army*, 199, 215-216, 219, 221-222. Picot, *Histoire des États Généraux* v, 106, 129 (art. 263). Burschel, *Söldner*, 263-264. Möller, *Das Regiment*, 110-111.

649 Bor, *Oorsprongk*, boek VI, 415-416.

650 Parker, *The Army of Flanders*, 152. Bor, *Oorsprongk*, boek VII, 657.

651 Redlich, *De Praeda Militari*, 44-48. Sauvegarde van Oranje voor klooster te Cuijk,

Het innen van de brandschatting was bij de landsknechten de taak van een officier die was aangewezen om de functie van brandmeester te vervullen; zonder diens toestemming mochten soldaten niet overgaan tot plundering. Deze functie kwam ook bij Nederduitse eenheden uit de Nederlanden voor en duikt nog op in de kriegsartikelen van 1561.⁶⁵²

De Nederlanden kenden na 1572 gebieden die langdurig, zo al niet permanent in de oorlogszone lagen, waar overheden – hetzij van de rebellen, hetzij loyaal aan de koning – geen reguliere belastingen konden heffen. Beide zijden beschouwden de inwoners alhier als vijanden die sauvegarde behoeften. De betalingen hiervoor heetten nu meestal contributies, al betekende dit incidenteel alle afdrachten aan de overheid.⁶⁵³ Een andere term is verdingen. Oranje liet reeds vanaf 1572-1573 gebieden in de frontlinie betalen voor sauvegarde om hen te vrijwaren van plundering door zijn troepen. Tegen 1574 was dit het geval voor een tamelijk smalle gordel van gebieden in Brabant, Gelre en Utrecht. In Holland betaalden bijvoorbeeld plaatsen in de Alblasserwaard Oranje voor sauvegarde en in 1576 enkele dorpen nabij Haarlem. De opstandelingen probeerden in 1574 ook Vlaamse kustplaatsen te brandschatten. Ze brandden Axel plat en stuurden een brief om, als de geadresseerden soortgelijk lot wensten te vermijden, binnen acht dagen met een geldbedrag in Middelburg te verschijnen. Maar de belangrijkste voorwaarde voor betaling van brandschatting was dat het alternatief, plundering en brandstichting door soldaten, reëel moest zijn. Dit was in Vlaanderen in 1574-1576 niet langer het geval, zodat van betaling niets kwam.⁶⁵⁴

Het was waarschijnlijk de geweldige behoefte aan geld om de oorlog te financieren, die er voor zorgde dat de inning van de brandschatting aan de zijde van de rebellen reeds vroeg neigde naar institutionalisering. Van militaire brandmeesters was geen sprake meer. Oranje en de Staten van Holland trokken deze bron van inkomsten direct naar zich toe. Betaling voor sauvegarde geschiedde aan civiele functionarissen met een aanstelling door de prins. Zo was Cornelis Aertss, resident te Buren, in 1575 werkzaam als ontvanger voor de sauvegardes in de Betuwe en Utrecht ‘over die vaert gelegen’; uiteraard mocht hij militairen gebruiken om

8 augustus 1566, Stichting Sint Aegten Cuijk, Kruisherenklooster St. Agatha, nr. 309 [WVO 11926]. Idem voor een onbekende edelman, 10 augustus 1572, NA, Familiearchief van Wassenaer van Duvenvoorde, nr. 2520 [WVO 12235].

652 Fronsperger, *Von Kayserlichem Kriegssrechten*, 85. Artikelbrief 30 januari 1561, *ROPB* VIII, 145. Baumann, *Landsknechte*, 181.

653 Bijvoorbeeld in de obligatie van Filips van Hohenlohe voor Overflakkee, 15 mei 1576, NA, Rekenkamer ter Auditie, nr. 349. Zie ook Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming*, hoofdstuk 3.

654 Commissie van Oranje voor sauvegarde in Cuijk etc., 28 maart 1573, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 246-246v [WVO 2842]. *RSH*, 31 augustus, 3 en 4 september 1574, 11 mei 1576. De Kraker, ‘De woelingen der watergeuzen’, aldaar 93-96, 172, 178.

betaling af te dwingen. Zevenbergen in Brabant betaalde in 1575-1576 direct aan Oranjes secretaris Gilbert van Est.⁶⁵⁵ In ieder geval een deel van het geld kwam terecht in handen van de ontvanger-generaal van Holland. Diens rekening over 1573 omvatte reeds bijna 9.000 gulden opgebracht voor sauvegardes. Geoffrey Parker stelde dat het koninklijke gezag aan hun zijde in juli 1574 een 'regular, permanent and rational contributions system' invoerde. Dit zou dus de min of meer tegelijkertijd ontstane en gelijksoortige tegenhanger van de brandschatting van de rebellen zijn.⁶⁵⁶ Maar Parkers constatering is onjuist. Het ging bij deze koninklijke contributies niet om brandschatting, maar om door de Brusselse regering afgedwongen belastingen en heffingen.

In de Pacificatie van Gent van november 1576 sloten de loyale gewesten vrede met Holland en Zeeland. Uiterlijk hiermee verviel de brandschatting. Maar in de loop van 1577 brak de oorlog hernieuwd uit in de zuidelijke gewesten en vroegen gemeenschappen in de frontlinie weer om sauvegarde. Nadat de graaf van Rennenberg, Staats stadhouder van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel, zich in 1580 verzoende met de koning, was dit ook het geval in het noordoosten. Delen van Drenthe waren bijvoorbeeld tegen juni 1581 officieel 'in verdinge gebracht' door de Staatsen.⁶⁵⁷ In de Ommelanden was dit korte tijd later het geval en de ambten van Zutphen en Lochem kwamen in januari 1582 in verding, nadat Zutphen bevel van Oranje en de Nadere Unie om een vendel te Lochem te onderhouden, niet had opgevolgd. Reeds in 1581 waren deze contributies weer een vast onderdeel van de oorlogsfinanciering, waarvoor de overheid aparte ontvangers benoemde, die rekenschap moesten afleggen van de geïnde gelden. In de akte waarin de Staten-Generaal in februari 1586 Leicester inkomsten voor de oorlogvoering toezegden, waren dan ook opgenomen de 'branchatz, ou compositions des plats payz La ou on ne poeult lever les moiens des consumptions, et a telle somme comme ilz paient L'ennemy.' De laatste bepaling gold minstens vanaf

655 Continuatie commissie Aertss, 18 juli 1575, KHA, A 11/XIV I/11, fol. 80-80v [WVO 1964]. Ook Oranje aan kapitein Claude, 13 mei 1575, KHA, A 11/XIV I/11, fol. 54-54v [WVO 1921]. Zevenbergen aan Oranje, 1576, BHIC, Cuypers van Velthoven, nr. 1907 [WVO 10704]. Vgl. Hollandse kriegsartikelen 23 januari 1578 (art. 36), NA, Paulus Buys, nr. 37 en ordonnantie voor Hollandse kriegsvolk, zelfde datum (art. 26), ibidem, nr. 38 [WVO 11016 en 12573].

656 Rekening Nicolaes van der Laen, 1573, NA, Paulus Buys, nr. 21. Parker, *The Army of Flanders*, 120.

657 Sauvegarde van de Staten-Generaal voor Dielbeke, 25 september 1577, NA, Kamer der Beden van de generaliteit 1576-1581, nr. 19C. Sauvegarde van Oranje voor Drenthe, 13 juni 1581, Drents Archief, Oude Staten van Zeeland-archieven, nr. 1226 (regest 147) [WVO 10726]. Parker, *The Army of Flanders*, 121. RSG I, 387, 389.

november 1583.⁶⁵⁸ Een staat uit eind 1587 laat zien dat alle gebieden in de frontlinie – van Vlaanderen via Brabant, Gelre, Overijssel, Drenthe tot in de Ommelanden – contributie betaalden aan de Staten-Generaal. Ook het Overkwartier van Gelre lag binnen bereik van Staatse troepen en betaalde op dat moment bijna 6.000 gulden brandschatting. De ontvanger alhier kreeg in juni 1590 bevel van de Staten om Limburg, Valkenburg en het graafschap Horn te laten betalen voor sauvegarde.⁶⁵⁹ De inning van de contributies als reguliere bron van inkomsten van de overheid ging steeds meer lijken op een belasting. De ontvanger die in 1586 in Drenthe de verdingen inde was bijvoorbeeld tevens ontvanger van de convoien te Hasselt en Zwartsluis. De Drentse en Overijsselse ontvangers kregen in augustus 1589 een commissaris boven zich. Herman Scherff, doctor in de rechten, moest toezicht op hen houden en alle kwitanties mede ondertekenen; zonder zijn handtekening waren alle kwitanties waardeloos. Het opperste gezag berustte bij George de Bye, vanaf 1588 als ‘Raedt ende Tresorier generael’ van de Verenigde Nederlanden namens de Raad van State belast met de administratie en beleid van alle financiën, de brandschatten en sauvegardes inbegrepen.⁶⁶⁰

Hoe effectief was nu het betalen van brandschatting? Het is opvallend dat bewoners van de frontlinie die meenden gevaar te lopen vaak grif wilden betalen. Dit was onder andere het geval met de lokale magistraten van de Vlaamse kustplaatsen die in 1574 een dreigbrief uit Zeeland ontvingen. In sommige gevallen namen gemeenschappen zelf het initiatief tot betaling. De dorpen in de Meierij van Den Bosch, het land van Cuijk en rond Nijmegen hadden Oranje in 1573 blijkbaar zelf kenbaar gemaakt dat ze sauvegarde wensten. De hoogte van de betaling was mogelijk onderhandelbaar. De prins stuurde althans twee afgevaardigden naar genoemde dorpen om met hen ‘te tracteren ende adviseren voor wat rantsoen ofte somme van penningen zy [...] onse protectie ende saulvegarde begeren te genyeten ende gebruycken.’

658 Akte van inkomsten voor Leicester, 1 februari 1586, NA, Staten-Generaal, nr. 111 (citaat). Commissie ontvanger verdingen Twente en Drenthe, 22 november 1583, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1523, fol. 92-92v. Idem Ommelanden, 28 november 1581, Ibidem, fol. 27-28v. Idem Zutphen en Lochem, 14 januari 1582, Ibidem, fol. 33v-34.

659 ‘Generaelen staet vande Contributien ten platten Lande’, eind 1587, NA, Kamer van Tresorie 1586-1588, nr. 23. Commissie ontvanger Overkwartier, 22 januari 1590, NA, Raad van State 1580-1795, nr. 1524, fol. 106-106v.

660 Commissie ontvanger Drenthe, 11 april 1586, NA, Staten-Generaal 1580-1795, nr. 1524, fol. 18-18v. Aanstelling Scherff, 14 augustus 1589, Ibidem, fol. 93v-94v. Aanstelling De Bye, 4 juli 1588, NA, Staten-Generaal, nr. 4867.

Adolf graaf van Nieuwenahr en Meurs (ca. 1545-1589), Staats stadhouder van Gelre en Overijssel 1584-1589, van Utrecht tijdelijk 1585-1588, generaal van de cavalerie 1586-1589. Uit: Hogenberg, *Geschichtsblätter*, 255. (Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

Zevenbergen probeerde in de zomer van 1576 met Oranje te marchanderen over de prijs voor sauvegarde.⁶⁶¹ De Brabantse dorpen Baarle en Princenhage claimden over 1584-1586 teveel contributie – volgens hen zonder het gebruikelijk consent vastgesteld – betaald te hebben. Mogelijk probeerden ze zo een reductie te

⁶⁶¹ Sauvegarde van Oranje in land van Cuijk etc., 28 maart 1573, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 246-246v (citaat) [WVO 2842]. Zevenbergen aan Oranje, 1576, BHIC, Cuypers van Velthoven, nr. 1907 [WVO 10704]. Schrijven magistraat Vlaamse kustplaatsen, augustus 1574, *Correspondance de cardinal de Granvelle, 1565-1583*. v Charles Piot ed. (Brussel 1886) 485-486.

bewerkstelligen. Uit de rekening van deze dorpen blijkt dat het betalen van brandschatting wel degelijk een temperend effect op het gedrag van de soldaten kon hebben. Zolang ze betaalden voor sauvegarde konden de bewoners in hun dorpen blijven. Pas toen in september 1584 de sauvegardes waren herroepen, hadden de dorpsbewoners met have en goed moeten vluchten voor plundering en verwoesting. Maar met een nieuwe sauvegarde van de Staten-Generaal konden ze in juli 1585 terugkeren.⁶⁶²

Het kwam desondanks vaak voor dat krijgslieden van de opstandelingen, meestal slecht betaald en niet zelden hongerig, in weerwil van sauvegardes gewoon namen wat ze nodig hadden. Zowel Zevenbergen in 1575-1576 als Baarle en Princenhage in 1584-1586 kregen hiermee te maken. Soms gaven de bevelhebbers te kennen dat de inwoners dit met de contributie moesten laten verrekenen. Anderen verschenen met assignaties van de overheid waarmee ze proviand en geld eisten. Opvallend is dat plattelandsbewoners desalniettemin sauvegarde wensten.⁶⁶³ De verlener van de sauvegarde probeerde doorgaans voor naleving te zorgen. Oranje gaf in juni 1574 toestemming om iedereen op te pakken die zijn sauvegardes in Brabant schond. Kapitein Michiel Caulier, wiens ruiters in hetzelfde jaar in Utrecht vee hadden gestolen van boeren met sauvegarde, kreeg opdracht het terug te geven of ervoor te betalen. Soortgelijke reprimande, vanwege uit het Gooi ontvreemd vee, kreeg kapitein Nicolaas Ruychaver van zijn directe bevelhebber Sonoy. Stadhouders en Staten-Generaal deden in de jaren 1580 soortgelijke pogingen.⁶⁶⁴

Als de overlast van de soldaten van beide partijen voor de plattelandsbevolking te erg werd, was vluchten een mogelijkheid. Dat velen deze optie kozen, tot aan vrijwel volledige ontvolking van hele districten, is veelvuldig gedocumenteerd, bijvoorbeeld in Winsum en omgeving in 1583 en het Overkwartier van Gelre in 1584, dat maar een lagere contributie moest gaan betalen. Het richterampt Doesburg was in 1587 weliswaar aangeslagen voor 150 gulden brandschatting per maand, maar 'door het verloop is daeraff weynich te verwachten.'⁶⁶⁵

662 Rekeningen van Baarle en Princenhage, februari 1586, NA, Staten-Generaal, nr. 171.

663 Zevenbergen aan Oranje, 1576, BHIC, Cuypers van Velthoven, nr. 1907 [WVO 11704].

Rekeningen van Baarle en Princenhage, februari 1586, NA, Staten-Generaal, nr. 171.

Vgl. acceptatie Overijssel van uitspraak Staten-Generaal in conflict met Landraad beoosten Maze over de verdingen, 5 mei 1584, NA, Staten-Generaal, nr. 142.

Landraad aan Staten-Generaal, 7 januari 1584, Ibidem, nr. 247. RSG IV, 389.

664 Commissie van Oranje, 9 juni 1574, KHA, A 11/XIV I/12, fol. 190 [WVO 2731]. RSH, 31 augustus, 2 september 1574. Sonoy aan Ruychaver, 5 mei 1574, RANH,

Papieren Ruychaver, nr. 101. RSG III, 367; v, 233.

665 W.J. Formsma, 'Winsum voor 1850', in: idem ed., *Winsum, gedenkboek 1982*

Vluchten moesten de boeren ook als krijgslieden om de vijand te verdrijven de dijken doorstaken en met desastreuze gevolgen het land inundeerden. In september 1574 moest om Gorinchem te verdedigen op last van Oranje de Alblasserwaard eraan geloven. De schade was in 1582 nog niet hersteld. Doorgestoken zeedijken verdreven tussen 1583 en 1586 veel Noord-Vlamingen van huis en haard. De Betuwe en Tielerwaard kwamen in 1588 grotendeels onder water; de contributie werd hierdoor aangepast.⁶⁶⁶ Soms zegden de opstandelingen de sauvegardes gewoon op. Dit gebeurde vooral als de brandschatting de vijand meer tot voordeel leek te strekken dan hunzelf. Oranje deed dit in september 1574 in de Alblasserwaard toen het koninklijke leger aldaar dreigde te overwinteren. Alle inwoners moesten binnen drie dagen met hun goederen en beesten naar een plaats onder zijn gezag; wat achterbleef was legitieme buit voor Oranjes soldaten. De Staten-Generaal besloten in de zomer van 1584 alle sauvegardes op te zeggen en het platteland geheel te laten verwoesten.⁶⁶⁷ Dit valt samen met de periode waarin de inwoners van Baarle en Princenhage een goed heenkomen zochten.

Parma had tijdens de herovering van Vlaanderen en Brabant niet de middelen om grote steden langdurig te belegeren en moest deze blokkeren en uithongeren. Als onderdeel van deze strategie liet hij zijn ruitserij de plattelandsbevolking opzettelijk verdrijven om de steden bestaansmiddelen te ontnemen en het aantal te voeden monden in de stad te maximaliseren. Dit gebeurde al tijdens het beleg van Maastricht in 1579 en daarna in de jaren 1580 op grote schaal.⁶⁶⁸ De economische schade in het zuiden was enorm, vanwege Parma's strategie mogelijk groter dan elders. In Zuidwest-Brabant steeg het areaal aan braakliggende gronden van tien procent in 1577 tot 75 procent in 1583. Akkerland was extreem goedkoop maar er was niemand die het kon of wilde bewerken. De omvang van de bevolking zou hier pas rond 1650 het peil van 1570 weer bereiken. In Noord-Vlaanderen blijken in de tweede helft van de jaren 1580 veel oorden niet of nauwelijks bewoond. Van civiel bestuur was amper nog sprake en ook hier daalde de agrarische productie fors. De prijzen voor voedsel stegen tot astronomische hoogten en er

(Groningen 1982) 31-102, aldaar 47. Landraad aan Staten-Generaal, 7 januari 1584, NA, Staten-Generaal, nr. 247. 'Generaelen staet vande Contributien ten platten Lande', 1587, NA, Kamer van Tresorie 1586-1588, nr. 23 (citaat).

⁶⁶⁶ RSH, 16, 26 september 1574. Rekestes van dorpen in de Alblasserwaard, januari/februari 1582, NA, Paulus Buys, nr. 16. Adrie de Kraker, 'Oorlog en ellende op het Noord-Vlaamse platteland tussen 1584 en 1609', in: *Vriendenboek Luc Stockman* (Aalter 1998) 63-78, aldaar 64-65. Sauvegarde voor Tielerwaard etc., 20 mei 1588, NA, Staten-Generaal, nr. 4867.

⁶⁶⁷ RSH, 3 september 1574. RSG IV, 411-412, 417-418, 419.

⁶⁶⁸ Van der Essen, *Alexandre Farnèse* II, 152; III, 145-146.

heerste hongersnood. Volgens Pieter Bor gingen zelfs veel rijke inwoners van de grote Vlaamse en Brabantse steden, die alles reeds verkocht hadden, in het donker uit bedelen.⁶⁶⁹

Een andere optie voor de bewoners van het platteland in confrontatie met brandschattend krijgsvolk was gewelddadig verzet. Het was niet ongebruikelijk dat overheden toestonden dat boeren de wapens opnamen tegen misdragingen van soldaten. Het Hof van Utrecht gaf in 1562 – mede namens Oranje – de plattelandsbewoners het recht zich te bewapenen en plunderende militairen in de kraag te vatten. Desnoods mochten ze via de kerkklokken hulp uit naburige plaatsen inroepen en voor dode of gewonde soldaten zouden ze geen verantwoording hoeven afleggen. In januari 1558 hadden Vlaamse boeren meegeholpen in de strijd tegen de binnengevallen Fransen, ‘als rasende en verwoide meynschen, die thaire aldus geroeft ende verbrant worden’. Na de Franse nederlaag bij Grevelingen versloegen ze circa 150 ruiters die Calais probeerden te bereiken.⁶⁷⁰ Dat de boeren in 1579 de Staatse troepen hielpen om invallen van Waalse muiters op het Vlaamse platteland te bestrijden, was waarschijnlijk dan ook volgens gewoonte.⁶⁷¹ Terwijl boeren ter ondersteuning van geregelde troepen nuttig werk konden verrichten, maakten ze doorgaans geen schijn van kans als ze alleen de open confrontatie met troepen aangingen. Alleen met een enorme overmacht konden ze dan iets uitrichten. Een Engelse waarnemer verklaarde in februari 1579 dat ongeveer 9.000 boeren tussen Aalst en Dendermonde waren verzameld en vanwege plunderingen twee vendels Fransen in Staatse dienst hadden ontwapend. Drie Schotse vendels hadden ze verslagen en een kapitein, diens vrouw en enige ‘gentlemen of good note’ gedood. De verspreid liggende troepen hadden zich daarop geconcentreerd, waren nu op hun hoede en wensten wraak. Kort daarop versloegen zij de boeren.⁶⁷²

In Drenthe, Overijssel en Gelderland brak in 1580 een volledige boerenopstand tegen de Staatse troepen uit; graaf Jan van Nassau, stadhouder van Gelre, sprak van ‘der bauwren krieg’. Deze opstand was zeer waarschijnlijk door toedoen van het koninklijk gezag begonnen. Rennenberg, die reeds het idee had om

669 Frank Daelemans, ‘Boeren in oorlogstijd. De sociale, economische en demografische gevolgen van oorlogen op het platteland in Brabant (15^e-18^e eeuw)’, in: *Mensen in oorlogstijd* (Brussel 1988) 57-104, aldaar 58, 60, 73-74, 85-87. De Kraker, ‘Oorlog en ellende’, 65-71. Bor, *Oorspronck*, boek XXII, 984-985. Ook Geoffrey Parker, ‘War and economic change: the economic costs of the Dutch Revolt’, in: J.M. Winter ed., *War and economic development: essays in memory of David Joslin* (Cambridge etc. 1975) 49-71, aldaar 50-51.

670 Plakkaat Oranje en Hof van Utrecht, 20 november 1562, HUA, HU, nr. 29-1, fol. 340-341v [WVO 11635]. Rethaan Macaré, ‘Veldtogt in 1557’, 339-340.

671 Kapitein Charles de Balde aan burgemeester Brugse Vrije, 21 mei 1579, *Correspondance de La Noue*, 80. Lalaing, *Mémoires sur Emmanuel de Lalaing*, 13, 17, 28.

672 *CSP Foreign 1578-1579*, 416-417, 418, 426-427, 440.

zich met de koning te verzoenen, gaf de Drentse boeren in februari toestemming plunderende troepen te verdrijven. Let wel, dit waren zijn eigen soldaten, waarvan hij terecht het vermoeden koesterde dat zij hem niet zouden volgen in de partijwisseling.⁶⁷³ Tegen maart 1580 waren ook Overijsselse en Gelderse boeren verzameld. Laatstgenoemden gaven later te kennen dat zij door 'Officieren' van de koning gedwongen waren. De Overijsselse boeren waren rond 5.000 man sterk en werden aangevoerd door soldaten. Dit verklaart mogelijk waarom zij in eerste instantie Filips van Hohenlohe, die door Oranje was gestuurd om hen tot inkeer te brengen, wisten te verdrijven. De graaf keerde versterkt met voetvolk terug en versloeg de boeren twee keer, waarbij enige honderden het leven lieten. Alleen de boeren van Mastenbroek bleven daarna nog lang weerspannig.⁶⁷⁴ Maar Oranje vertrouwde in juni 1580 ook de boeren van Twente en Drenthe niet en gaf Hohenlohe opdracht 'by alle middelen te vernemen van wat meyninghe de zelve boeren moeghen zyn, ende wyen zy souden willen aenhanghen, want ingevalle zy de partye van onsen vyanden souden willen volghen zoe waere beter den vyand te soecken ter plaetsen daer hy is, aler hy zoe wyt inden Lande come dat hy mitten bovengenoemde boeren versterckt worde'.⁶⁷⁵

Gewapend optreden van boeren bleef sporadisch en op kleine schaal voorkomen. Staatse ruiters raakten bijvoorbeeld in februari 1585 nabij Elburg slaags met de 'huisluiden' van Putten en doodden vier van hen. Nadat de Engelse bevelhebbers van Deventer en de schans voor Zutphen deze in 1587 aan Parma hadden overgegeven, haalde de graaf van Nieuwenaar, stadhouder van Gelre, alle Engelse troepen uit de garnizoenen in de frontlinie en stuurde hen naar Holland, 'daerover de boeren alomme op de beenen waren, dezelve volghden ende oyck sloegen'.⁶⁷⁶ Vooral achterblijvers en kleine groepjes soldaten zullen voortdurend gevaar hebben gelopen door woedende boeren te worden afgemaakt.

673 Jan van Nassau aan Oranje, 5 april 1580, Groen, *Archives*, VII, 311 [WVO 5791]. Bor, *Oorsprongk*, boek XIV, 162, 166. Rennenberg aan zijn voormalige troepen, 5 juni 1580, GA, Ommelander Archieven, nr. 245.

674 Jan van Nassau aan Oranje, 18 maart 1580, *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau, 1578-1584*. J.H. Kluiver ed. (Amsterdam 1984) 88, 90 [WVO 9924]. Idem, 5 april 1580, Groen, *Archives*, VII, 311-312 [WVO 5791]. Bor, *Oorsprongk*, boek XIV, 170, 177-178. Oranje aan de boeren, 13 maart 1580, Stadsarchief Antwerpen, Privilegekamer, nr. 2366 (108) [WVO 8433].

675 Instructie van Oranje voor Hohenlohe, 16 juni 1580, KHA, A 11/XII 6 [WVO 4838].

676 Bor, *Oorsprongk*, boek XIV, 559. *RSG* V, 610.

Conclusie

De last van de traditionele Habsburgse wijze van levering van kwartier voor soldaten was de inwoners van de Nederlanden een gruwel. Behalve de kosten speelde het zeer negatieve beeld van de soldaat, doorgaans een vreemdeling en buitenstaander met lage sociale status, een rol. In het opstandige Holland en Zeeland ontstond na 1572 een nieuwe regeling, die de machtspositie van de steden weerspiegelde. Willem van Oranje had hen nodig om het geld op te brengen voor de oorlogvoering; zonder de steden maakte de prins geen kans. De nieuwe regeling, met als meest frappante aspect het logiesgeld, werd na 1579 geleidelijk standaard voor het gebied van de Unie van Utrecht. Als onderdeel van het streven de inwoners te beschermen tegen de soldaten, droeg het bij aan een strakkere regeling van het leven van soldaten in garnizoen. Het beeld van de soldaat was rond 1590 nog even negatief als in 1572, maar de handhaving van de discipline was over het algemeen verbeterd. Dit past duidelijk in een proces van professionalisering. In dit kader horen ook de maatregelen die de rechten van het gevolg van de soldaten inperkten; een slaapplek voor soldatenvrouwen hoefden steden bijvoorbeeld niet meer te verschaffen. Een soortgelijk streven bestond elders ook, maar in het gebied van de rebellen kwam het door de invloedrijke positie van de steden eerder tot maatregelen. Het verdwijnen van de hoerenweifel in de Nederduitse eenheden van de opstandelingen is in dit opzicht veelbetekend.

Gewonde en zieke soldaten waren even weinig populair als hun gezonde collega's en de steden die, zoals gebruikelijk was, de verzorging op zich namen deden dit aanvankelijk slechts op aandringen van Oranje. Via de Staten van Holland kwam een meer structurele regeling tot stand waarbij de steden de kosten van de gewondenverzorging van hun quote mochten aftrekken. Incidenteel sprongen de Staten financieel extra bij. Pogingen van Oranje om via de Staten-Generaal in het zuiden beter in de gewondenverzorging te voorzien, hadden weinig resultaat. In de tweede helft van jaren 1580 vond verzorging van de gewonden en zieken grotendeels in Holland en Zeeland plaats. Holland, dat nu de Staten-Generaal domineerde, zorgde dat zijn wijze van financiering van de medische zorg voor militairen standaard werd. Van professionalisering op dit gebied was nauwelijks sprake, maar dat was blijkbaar ook niet nodig; de bestaande faciliteiten voldeden. Ironisch genoeg was de stichting van een professioneel militair ziekenhuis in Mechelen alleen maar nodig omdat de steden in de Habsburgse Nederlanden weigerden de Spanjaarden en Italianen te verzorgen.

De heffing van de brandschatten, voorheen een strikt militaire zaak, begon na 1572 te institutionaliseren en geschiedde door civiele functionarissen die daartoe van Oranje of de Statenvergaderingen een aanstelling hadden. De verdingen waren hiermee een integraal onderdeel van de oorlogsfinanciering en werden tenslotte een belasting als andere, geheven in die gebieden waar andere belastingen niet geheven konden worden, namelijk de frontlinie. De sauvegardes die plattelandsbewoners in ruil voor betalingen kregen, maakten hun leven in de frontlinie in het beste geval draaglijk, maar ze werden vaak geschonden en dit noopte hen somtijds tot vluchten of gewapend verzet. Pas met de stabilisering van de frontlinie eind jaren 1580 begon hierin verbetering te komen. Vanaf de jaren 1590 konden de boeren over het algemeen in de front-linie wonen en met beide zijden via vertegenwoordigende lichamen onderhandelen over de af te dragen sommen.⁶⁷⁷

⁶⁷⁷ Vgl. Leendert van der Ent, "'Oostersche contributien.'" Contributie aan de vijand in Drenthe, 1621-1633', in: W. Fritschy, J.K.T. Postma en J. Roelevink ed., *Doel en middel. Aspecten van financieel overheidsbeleid in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden* (Amsterdam 1995) 35-57. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming*, hoofdstuk 5.

Conclusie

De gewapende macht te lande van de rebellen in de beginfase van de burgeroorlog die in de jaren 1560 uitbrak in de Nederlanden, staat in het algemeen te boek als een chaotische, slecht georganiseerde of zelfs niet bestaande strijdmacht. In de Nederlandse historiografie is deze opvatting in sterke mate gebaseerd op het werk van J.W. Wijn.⁶⁷⁸ Het door hem opgeroepen beeld is echter niet juist. Deze strijdmacht bestond wel degelijk en was op dezelfde wijze op de been gebracht als alle andere legers in de zestiende eeuw, inclusief het grootste gedeelte van dat van de vijand koning Filips II. Dit betekende dat het leger van de rebellen bestond uit gehuurde troepen, die geen eigendom waren van de overheid die hen betaalde. Voor de organisatie en aansturing van de troepen grepen de opstandige Nederlanders terug op wat ze kenden. Zo bestond hun inheemse voetvolk uit soortgelijke Waalse en Nederduitse eenheden als in het leger van de koning dienden en bestond het oppercommando uit functies die reeds in de jaren 1550 bestonden. Ook de organisatie van de artillerie en de bevoorradings, die ik niet nader heb onderzocht, was geheel Habsburgs en identiek aan die van het regeringsleger. De legers die Willem van Oranje in 1568 en 1572 als balling op de been bracht om de Nederlanden binnen te vallen, waren noodzakelijkerwijs vrijwel geheel Duits.

In de onderzochte periode versterkten staat en overheid hun greep op de troepen. Ik heb dit proces aangeduid als geleidelijke professionalisering en disciplineren. Aan de hand van deze begrippen is duidelijk aantoonbaar, dat de overheid in toenemende mate ingreep in het leven van de soldaten die ze had gehuurd, hetgeen zich uitte in verandering van organisatie en immer stringentere reglementen en verordeningen. De belangrijkste motor hierachter was de behoefte van de overheid aan beter gedisciplineerde krijgslieden. Deze ontwikkeling was in de Nederlanden reeds begonnen in de jaren 1550, maar versnelde na het uitbreken van de Opstand aan de zijde van de rebellen, omdat de personen die de meest

678 Wijn, *Het krijgswezen*, 518. Vgl. ook Duffy, *Siege warfare*, 61, 65-66.

directe belangen bij betere discipline hadden, er een gewichtige rol in speelden. Dit waren die inwoners van de opstandige gewesten die de oorlogskosten moesten opbrengen en die direct te maken hadden met het grootschalige wangedrag van de soldaten. Tegen deze achtergrond nam de overheid in Holland in de wanhopige situatie kort na 1572 maatregelen om de inkwartiering aanvaardbaarder te maken, zoals de invoering van het logiesgeld. Verder werd de corporatieve landsknechtenorganisatie van het Nederduitse voetvolk afgeschaft. De bijbehorende militaire rechtspraak, gebaseerd op het malefijtsrecht van de landsknechten, dat voorzag in eigen rechtbanken waarop de gewone soldaten grote invloed hadden, volgde. Voortaan moesten soldaten verschijnen voor krijgsraden van officieren, die uitspraak over hen zouden doen; van enige participatie van de gewone soldaten was geen sprake meer.

Het was Oranje die de veranderingen in Holland initieerde en liet uitvoeren, met als mogelijke uitzondering de maatregelen betreffende de inkwartiering. Protesten van de soldaten tegen het verlies van hun corporatieve organisatie waren er nauwelijks. Zij waren slachtoffer van een proces van proletarisering, dat hun buiten het soldatenleven nauwelijks andere mogelijkheden liet. Nadat Oranje tussen eind 1577 en begin 1578 een machtsbasis in de Staten-Generaal wist te verwerven, implementeerde hij de veranderingen op generaliteitsniveau. De zelfstandigheid van de gewesten zorgde ervoor dat de regeling van de inkwartiering en de afschaffing van het malefijtsrecht niet overal doorgang vonden. Dit laatste gold voor de noordelijke en noordoostelijke gewesten. Onder invloed van Holland, dat na het wegvallen van Brabant en Vlaanderen in 1584-1585 de Staten-Generaal domineerde, werd het logiesgeld in de resterende opstandige gebieden volledig ingevoerd. Ook de verdwijning van het malefijtsrecht in Gelre was vrijwel zeker het gevolg van de toe-genomen Hollandse invloed nadat Maurits er in 1590 stadhouder was geworden. Alleen Friesland en Groningen, die laat in Habsburgs bezit waren gekomen en waar de Hollandse invloed dankzij een eigen stadhouder beperkt bleef, behielden tot in de achttiende eeuw militaire rechtspraak, dat op de leest van het traditionele malefijtsrecht van de landsknechten was geschoeid.

De opstandige Nederlanden liepen voorop in de meeste van deze ontwikkelingen. De burgers van de koningsgetrouwe en heroverde Nederlanden en die van Duitsland en Frankrijk klaagden in de zestiende eeuw eveneens over zaken als de inkwartiering en het wangedrag van de soldaten, maar concreet resultaat had dit pas veel later, omdat de klagende burgers niet de macht en invloed bezaten om regelingen af te dwingen.⁶⁷⁹ Zo kreeg Frankrijk pas in 1629 een reglement op de logementen en verdween het malefijtsrecht in Duitsland ten slotte in de loop van

679 Zie ook Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming*, hoofdstuk 4.

Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Dit verschil in invloed en macht tussen de inwoners van de opstandige Nederlanden en elders uitte zich ook in de praktijk van de monsterring, de basis van de verhouding tussen overheid en leger. De inwoners van de Nederlanden eisten en kregen in 1558 via de Staten-Generaal het recht eigen monstercommissarissen aan te stellen, ter controle van de uitgifte van de door de generaliteit opgebrachte gelden. Na het uitbreken van de Opstand intensiveerde aan de zijde van de rebellen de betrokkenheid van de burgers, vertegenwoordigd in de statenvergaderingen, bij de monsterring. Instructies voor monstercommissarissen werden steeds uitgebreider en gedetailleerder. De commissarissen, voorheen vooral edellieden, waren dit steeds minder. Zij werden bovendien steeds meer professionals die voor hun inkomen geheel van de Staten afhankelijk waren. In Frankrijk en Duitsland bijvoorbeeld lieten maatregelen, ondanks gelijksoortige problemen met fraude tijdens monsterringen, op zich wachten.

Een van de centrale praktische militaire problemen van de zestiende eeuw was het gebruik van de relatief nieuwe handvuurwapens in het gevecht. Decennialang werd er op het slagveld mee geëxperimenteerd en gezocht naar de tactiek die het effect ervan kon maximaliseren, al was al vroeg duidelijk dat dit het beste kon door middel van salvovuur. In zekere zin was er sprake van een soort ‘wapenwedloop’. Het voetvolk van de Nederlandse rebellen nam de laatste inzichten en ervaringen op dit gebied over van de hugenoten en had de neiging zich in hoge mate op vuurkracht te verlaten. Het voetvolk van het veldleger van François de La Noue in Vlaanderen in 1579 bestond uitsluitend uit haakbuschutters.⁶⁸⁰ De beheersing van salvovuur vereiste meer controle van hogerhand en droeg zo bij aan de professionalisering en disciplineren van de soldaten. Als doel-bewuste strategie voerden de rebellen doorgaans een ‘guerre défensive’ gebaseerd op de vele vestingsteden die de Nederlanden rijk waren en geheel volgens contemporaine ideeën.

Al met al betekent dit dat het succes van de Opstand mede te danken was aan georganiseerd verzet van het leger van de rebellen en niet alleen aan het falende beleid van Spanje zoals dat door Geoffrey Parker is beschreven.⁶⁸¹ De troepen van de opstandelingen konden wel degelijk effectief verzet bieden en boekten ook de nodige overwinningen te velde, al zijn deze doorgaans in vergetelheid geraakt. Weinigen kennen de overwinning die La Noue in maart 1579 boekte tegen La Motte nabij Duinkerken, door Pieter Bor overigens aangeduid als ‘slag’.

⁶⁸⁰ Bor, *Oorsprongk*, boek XIV, 47. *Correspondance de La Noue*, 47.

⁶⁸¹ Parker, *The Army of Flanders*, 195-208. Vgl. advies Oranje aan La Noue en Staten van Vlaanderen, 1579, *Correspondance de La Noue*, 147 [niet in WVO] en La Noue aan Staten-Generaal, 2 december 1579, *Ibidem*, 159.

In september van dat jaar boekte de Fransman een zege op de Waalse Malcontenten.⁶⁸²

Willem van Oranje was een capabel militair en speelde in het militaire beleid van de rebellen een eminente rol. Hij was het die zijn voetvolk de tactiek van de hugenoten deed overnemen. Oranje was ook de drijvende kracht achter de doorgaans defensieve strategie en stimuleerde uit dien hoofde de verbetering en modernisering van vestingwerken. Hij was aan Staatse zijde de laatste van de 'generaals' die in de jaren 1550 tegen de Fransen hadden gevochten. Zijn ervaring en status maakten dat iedereen naar Oranje keek voor militair leiderschap. De Staatse veldcommandanten van eind 1577, allen katholieke edelen en zeker geen aanhangers van de prins, schreven hem 'pour schavoir avecq icelles forces ce que sera expedient de faire'. De prins van Epinoy, de Staatse gouverneur van Doornik, stelde hem in 1581 dezelfde vraag.⁶⁸³ Oranjes militaire reputatie was na het falen van de veldtochten van 1568 en 1572 slecht, maar na de succesvolle verdediging van Holland en Zeeland in 1572-1576 hersteld. Na 1577 was de prins niet meer in persoon betrokken bij militaire acties. Dit kwam omdat hij ook de binnen- en buitenlandse politiek probeerde te sturen, hetgeen vanuit een legerterg erg moeilijk was geweest.⁶⁸⁴ Oranjes militaire reputatie bleef echter. Typerend is de tekst bij een rond 1590 in Wenen uitgegeven soldatenprent. Daarin heette het: 'Der Printz von Oranien hat/ Die Spanisch Kunigliche gnad/ Etlich mal geschlagen im Feldt'.⁶⁸⁵

Oranje verschilde niet van andere zestiende-eeuwse edelen die in oorlog hun bestemming hadden gevonden. Zij hadden kennis van zaken, interesse in recente ontwikkelingen op militair gebied en waren in dit opzicht alleszins professioneel. Historici hebben vaak een botsing verondersteld tussen een ouderwetse, conservatieve adel en het nieuwe, met vuurwapens bewapende voetvolk; een tegenstelling die in het voordeel van het voetvolk werd beslecht en die de overgang van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd zou hebben gemarkeerd. Deze botsing is een fabeltje. J.R. Hale constateerde al in 1962 dat de vaak veronderstelde afkeer van vuurwapens onder de zestiende-eeuwse adel niet bestond.⁶⁸⁶ De Europese adel stond open voor militaire vernieuwing en was juist de motor van bovengenoemde

682 Bor, *Oorsprongk*, boek XIV, 47, 140.

683 Staatse commandanten aan Oranje, 6 november 1576, Stadsarchief Antwerpen, Privilegekamer nr. 2362-217 [WVO 8489]. Epinoy aan Oranje, 3 september 1581, *Lettres inédites de Pierre de Meleun, prince d'Espinoy [...] (1580-1581)*. I.L.A. Diegerick ed. (Doornik 1853) 61 [WVO 8180].

684 Vgl. Van Reydt, *Historie der Nederlantscher oorlogen*, 26.

685 A.J. Breunner-Enkevoërth, *Röm. kaiserl. Majestät. Kriegsvölker im Zeitalter der Landsknechte, in facsimilirter Nachbildungen gleichzeitiger Holzschnitte*. Heft 3 (Wenen etc. z.j. (1883)) plaat 30. Rogg, *Landsknechte und Reisläufer*, 265.

686 Hale, 'War and public opinion', 28-32.

‘wapenwedloop’. Het waren de edellieden die het gebruik van vuurwapens bevorderden. Zij ontwikkelden nieuwe tactieken en vergrootten de proportie van vuurwapens onder het voetvolk in de loop van de zestiende eeuw steeds verder. Het was de Duitse adel die het radslotpistool massaal in gebruik nam. De Europese vorsten deelden de interesse van de adel in vuurwapens.

Keizer Karel v zelf inspecteerde zijn troepen in 1554 nabij Namen met ‘II vergulden pistoretten aende sijde’.⁶⁸⁷

Wat betekent dit alles nu voor de zogenaamde ‘Militaire Revolutie’?

Geoffrey Parkers invulling hiervan lijkt nauwelijks houdbaar. Van een zelfstandige rol van de trace italienne die legergroei zou veroorzaken valt in de beginfase van de Opstand niets te bespeuren. Slechts weinig Nederlandse vestingen waren voor 1590 volledig gemoderniseerd. De grote aantallen troepen waren nodig omdat de beginfase van de Opstand een burgeroorlog was, waarin de loyaliteit van een stad of plaats aan deze of gene partij verzekerd moest worden met een garnizoen. Zonder garnizoen konden steden naar de tegenpartij overlopen als dat opportuun was, bijvoorbeeld om oorlogsschade te vermijden.

Het belang van de legerhervormingen onder Maurits van Nassau in de jaren 1590 blijkt op grond van de bevindingen van dit boek overdreven. Voorzover er hervormingen plaatsvonden, passen deze in reeds langer lopende ontwikkelingen. Olaf van Nimwegen laat nog ruimte voor een tactische revolutie, bewerkstelligd door de invoering van onder andere de exercitie.⁶⁸⁸ De reële waarde van deze revolutie was echter twijfelachtig. David Parrott merkte al op dat de Duitse protestantse landen die Maurits’ ‘hervormingen’ hadden overgenomen, in de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) de ene nederlaag na de andere leden. Nog in 1634 versloeg een ‘ouderwets’ katholiek Spaans-Duits leger een ‘modern’ protestants Zweeds-Duits leger verpletterend bij Nördlingen.⁶⁸⁹ De paradigmatische aanpak waarbij eerst het Nederland van Maurits en vervolgens Zweden onder koning Gustaaf Adolf een militair model vertegenwoordigden dat iedereen probeerde te imiteren, is in ieder geval te simpel en waarschijnlijk onjuist.⁶⁹⁰

Dat er in ruimere zin in de zestiende en zeventiende eeuw een verband bestaat tussen de ontwikkeling van de Europese staten en oorlogvoering is echter wel duidelijk. Zo blijkt ook uit dit boek. Dit verband was complexer en omvatte meer facetten dan in de bestaande theorie van de Militaire Revolutie naar voren komt.

687 Rethaan Macaré, ‘Dagverhaal veldtogt 1554’, 282. Arnold, *The Renaissance at war*, 30-33.

688 Van Nimwegen, ‘Het Staatse leger’, 496, 500, 517. Idem, ‘*Deser landen chrijchsvolck*’, 27, 83, 249.

689 David Parrott, *Richelieu’s army. War, government and society in France, 1624-1642* (Cambridge 2001) 27.

690 Parker, *The Military Revolution*, 18-24. Ook bijvoorbeeld Oestreich, *Neostoicism*, 86, 112-113; Hahlweg, ‘Aspekte und Probleme’, 176; Tallett, *War and society*, 123.

Zowel Michael Roberts als Geoffrey Parker pogen ten onrechte uit technische veranderingen in de oorlog langs een eenvoudige lineaire reeks van logische gevolgen zeer complexe processen te verklaren. Door gebruik van de begrippen 'professionalisering' en 'disciplineren' heb ik geprobeerd aannemelijk te maken dat overheden al in de zestiende eeuw geleidelijk hun greep op hun gehuurde troepen poogden te verbeteren. Dat dit proces in de opstandige Nederlandse gewesten versnelde is typerend voor een vroegmoderne samenleving die niet het vermogen had vrijwillig een programma van ingrijpende hervormingen door te voeren. Structurele veranderingen vonden alleen plaats onder druk van een crisis zoals een buitenlandse dreiging of aanval.⁶⁹¹ Dit nu was aan de zijde van de Nederlandse opstandelingen zeer duidelijk het geval, met name in Holland en Zeeland tussen 1572 en 1576, waar Oranje bovengenoemde veranderingen doorvoerde.

Door de begrippen 'professionalisering' en 'disciplineren' te hanteren kan een veel geleidelijker verband tussen oorlogvoering en staatsvorming worden aangetoond. De eerste eenheden landsknechten aan het eind van de vijftiende eeuw stonden geheel los van de overheid die hen huurde. Zij formeerden zichzelf en kozen al hun 'officieren', dus ook de veldwevels en zelfs de kapiteins.⁶⁹² Uiterlijk tegen de jaren 1540 had de overheid de benoeming van de kapiteins in handen. Maximiliaan graaf van Buren, stadhouder van Friesland, Overijssel en Groningen en veldheer van Karel v, eigende zich in 1546 ook het recht toe de veldwevels te benoemen.⁶⁹³ Het oppercommando van de Habsburgse Nederlanden, zoals dat in de jaren 1550 bestond en dat beide strijdende partijen tijdens de Opstand gebruikten, was mogelijk het gevolg van de totstandkoming van de Bourgondische kreits in 1548. Deze omvatte alle Nederlandse gebieden van de Habsburgers en gaf deze bijna volledige onafhankelijkheid, onder de theoretische bescherming van het Duitse Rijk. Dit vergde immers een adequaat raamwerk voor de defensie. Hieronder vielen uiteraard hoge militaire ambten. Het zal ook geen toeval zijn dat Karel v in 1551 de artillerie reglementeerde en het centrale magazijn te Mechelen oprichtte, dat het Nederduitse en Waalse voetvolk in de jaren 1550 definitief in regimenten werd georganiseerd en dat er in 1553 een 'auditeur du camp' en 'capitaine de justice' kwamen.⁶⁹⁴

691 Van Nimwegen, 'Het Staatse leger', 496; hij verwijst hier naar Parrott, *Richelieu's army*, 110-111.

692 J.A. Mol, 'Hoofdelingen en huurlingen. Militaire innovatie en de aanloop tot 1498', in: *Fryslân, staat en macht 1450-1650. Bijdragen aan het historisch congres te Leeuwarden van 3 tot 5 juni 1998* (Hilversum en Leeuwarden 1999) 65-84, aldaar 81. Schmidt, *Landsknechtswesen*, 2-4. Vgl. Baumann, *Landsknechte*, 102-103.

693 Commissie van Buren voor Johan van Ewsum, 25 juni 1546, GA, Van Ewsum, nr. 190.

694 Roosens, 'De keizerlijke artillerie', 117-118. Henne, *Histoire du règne III*, 50-52, 217-219.

Summary

In May 1585 troops in the service of the rebellious provinces of the Netherlands landed on the dike at Kauwenstein near Antwerp in an attempt to relieve the besieged city. They failed, but the Duke of Parma's chamberlain praised their skill, intelligence and bravery; he claimed he had never seen anything like it and that it showed the soldiers' long experience of war. It is a rare positive appreciation of the States' army in this early phase (until c. 1590) of the Dutch Revolt. Historians usually have a very low opinion of the States' army, even if next to no research has been carried out into this topic. The romantic Dutch self-image as a wealthy, peaceful, tolerant, seafaring and trading people has played a significant role in promoting this view. It has led to a preoccupation amongst historians with politics, religion, tolerance, art, and trade. Dutch academic historians tend to regard research into matters pertaining to war and the military, even when performed by fellow academics, as a peculiar specialization with little wider relevance. This book does not claim to fill this hiatus entirely; the gap is far too large to fill for one work. Thus, important matters such as the logistics and finances remain largely untouched.

The central theme of this work is military professionalisation, a term that refers to an ongoing process in which sixteenth-century armies gradually acquired more characteristics of a 'profession'. Armies showed signs of professionalism, but were not professional in the modern sense of the word. The driving force behind this process, certainly in the Habsburg Low Countries, was the authorities' desire for better discipline and control in order to protect the inhabitants from the rapacious soldiery. The government in Brussels feared the victimised civilians would become unable or unwilling to raise the money required to pay for their wars. This problem also became acute for Prince William of Orange, who after the failure of his campaigns in Brabant in 1568 and 1572 was in desperate straits. If the last-ditch defence of Holland and Zeeland after 1572 was to have any chance of success, it was imperative for him to maintain the support of the

population, especially in the cities who had chosen to side with him. The often appalling behaviour and discipline of his soldiers resulted in an acceleration of developments that had begun in the 1550s.

In 1573-1574 Orange abolished the traditional *Landsknecht* institutions of the native Low German (i.e. Dutch) infantry. Being corporative in character, this organisation provided the common soldiers with considerable clout, and the authorities with little control over its internal workings and discipline. For the *Landsknechts* participation and looking after their own interests were fundamental. The main agents for this were certain company offices elected monthly by the soldiers themselves. Charles V and Philip II, in their desire for more obedient soldiers, had already – at least on paper – abolished elected company offices in the 1550s. Orange introduced the Franco-Walloon organisation, that had never known elected offices, for his native Low German infantry. The reorganisation also entailed reducing the official strength of foot companies from 300 to 150 men with a now standardised company staff of thirteen men. After 1577 Orange made this organisation the standard for the States-General's units too. The Articles of War, originally a contract establishing the rights and obligations of both the soldiers and the government who had hired them, gradually developed into a disciplinary code in the course of the sixteenth century, containing no mention of soldiers' rights. This process is clearly discernable in the Articles of War in use with the rebel troops after 1572, and it had been completed by 1590. In addition, after 1550 soldiers were increasingly obliged to do the despised work of pioneers. This is attested on both sides during the earliest phase of the Revolt. Increasing impoverishment and proletarianisation prevented soldiers from resisting these developments; they had become entirely dependent on their pay. Orange raised a soldier's basic pay from five to eight guilders a month between 1572 and 1575 to compensate for the high cost of living, but lengthening the pay month thereafter meant that by the late 1580s soldiers earned exactly what they had earned in 1572.

Orange's reorganisation entailed the abolition of the idiosyncratic *Landsknecht* judiciary system, that allowed the common soldiers to participate. Full trials held by regimental courts under *Landsknecht* penal law lasted for three days and took place publicly with all soldiers attending. Defendants were entitled to an attorney and could make depositions, rights that had long before disappeared from civilian justice in the Low Countries. The traditional military judiciary system is still in evidence in North Holland in 1573, but in 1573-1574 Orange made military justice the domain of the company commanders. When garrisoned, they were to gather at the house of the military governor and together pass judgment on the culprit. Courts martial composed of officers thereafter became the norm for the

administration of military justice among the rebel forces and later in the Dutch Republic. The exceptions were Groningen and Friesland, whose Provincial Courts Martial were in fact institutionalised regimental Landsknecht courts, now manned by civilians appointed by the Provincial States. These existed until well into the eighteenth century. In the field the rebel forces continued Habsburg practice as formalised by Charles v in 1555, with military justice being meted out by a court martial presided by the Field Marshal. The *auditeur du camp* and the *capitaine de justice du camp*, functions established in 1553, served as prosecutor and head of police respectively. In 1588 the States of Holland replaced the former official with the *advocaat-fiscaal*, whilst the latter continued to exist under the name of provost-general of the army. After the death of the Lord of Villers in 1589 the States-General did not appoint a new Field Marshal and Count Maurice of Nassau appropriated the juridical powers belonging to this office, thus extending his grip over the army.

The need to maintain support for his cause also prompted Orange to take measures to alleviate grievances of the population regarding the quartering of his troops. Traditionally the inhabitants of the Habsburg Low Countries were required to supply government soldiers with *servitium*. This consisted of free lodgings with a bed for two soldiers or a soldier and his wife, heat, light, and a place to cook with salt, vinegar and oil. Civilians in both the loyal and rebellious provinces heavily resented this burden. In the rebel provinces, possibly on the initiative of the States of Holland, *servitium* was abolished. Soldiers were henceforth only entitled to lodgings with a bed, whilst from 1576 onwards the people who provided this service received financial compensation, the so-called *logiesgeld*.

Furthermore, Orange attempted to regulate the number and character of the camp followers. Shifting moral conceptions, in particular attempts to improve sexual mores, also played a role in this development. The disappearance amongst the native Low German units of the traditional office of the *hoerenweifel*, an aged soldier no longer fit for other service responsible for leading the train, is exemplary.

Another burden for the cities of the Low Countries during wartime was the care of wounded and sick soldiers, who were no more popular than their able-bodied comrades. Orange made efforts to ensure good care for them, but special measures taken to improve their lot proved ineffective and did not last. The existing practice was sufficient, with the province of Holland making sure that local costs for military medical care were included in the financial contributions to the war effort.

It was customary for sixteenth-century armies to extort protection money from the inhabitants of war zones, especially from the rural population, under the threat of burning their houses. This *brandschat*, formerly a purely military business, began to be institutionalised after 1572, and was collected by civilian functionaries commissioned by Orange or the States. These 'contributions', as they were commonly called, became an integral part of financing the war and can be seen as a kind of tax levied in frontline areas where levying normal taxes was impossible. Punishment for non-payment shifted from burning to taking hostages, who were held until arrears were paid. From the 1590s onwards peasants were on the whole able to live in the front line and negotiate with both sides about the size of payments through representative organs.

These developments represent a gradual extension of government authority over the troops they had hired to serve them. This increased government involvement is also apparent in musters, an important activity where the entire relationship between government and army converged. Fraud at musters was endemic during the sixteenth century and the people who had to provide the money desired to make sure it was well spent and not wasted on non-existing soldiers. In the Low Countries individual provinces had already appointed representatives who participated in musters before 1550, but in 1558 for the first time the States-General demanded and were granted the right to supervise the expenditure of the money it had raised for war purposes. This included nominating their own muster commissioners who assisted those appointed by Philip II. After 1572 attempts to curb fraud by the rebel authorities, led to ever more extensive and detailed instructions for their muster commissioners. These officials, previously nobles or other men of high birth, were now increasingly professionals without other income, subjected to regular inspection and with ever more paperwork to perform. Although the muster fraud was certainly not eradicated, by 1590 stricter musters in combination with more regular pay for the troops, may have succeeded in reducing it to a significantly lower level than elsewhere in Europe.

The rebel armed forces before c. 1590 had far greater tactical and strategic skill than they have hitherto received credit for. Their commanders were acquainted with and used the most recent firearms-based tactics. Orange in particular, possibly through Huguenot inspiration, was an advocate of the use of firearms, and stimulated their use. He enlarged the proportion of firearms among his infantry and introduced the musket. There was a general desire to maximise firepower, and since this required better discipline of and more control over the soldiers, it contributed to the gradual professionalization of the infantry. A similar process took place among the cavalry, where the wheel-lock pistol increasingly replaced the lance. The use of these pistols, and the deeper formations that

came with it, demanded more discipline and control. This left less room for individual noblemen striving to improve their personal reputation, who were in addition expensive and refused to undertake certain elementary military tasks such as guard or outpost duty. The result was a homogeneous type of horseman, non-noble, with limited armour, owner of his own horse and serving for pay, who owed obedience only to his military superiors.

The rebels' strategy conformed entirely to military ideas prevalent at the time. They generally operated in accordance with the contemporary concept of a defensive war: let the enemy exhaust himself in grinding sieges, that cost him dearly in terms of money and soldiers, after which the lost territory could be retaken. The many defensible walled towns in the Netherlands made this strategy feasible. But, since the Revolt was in many respects a civil war, the rebels needed to keep so many troops in garrisons to prevent individual towns from seeking reconciliation with Philip II, that they had great difficulty in maintaining a field army; and without a field army cities could neither be relieved nor retaken. The so-called *trace italienne*, the modern system of fortification with low, wide ramparts and bastions, only gradually replaced the old medieval fortifications, and did not play an autonomous role in this. The overwhelming advantage of defensive over offensive strategy in the Low Countries partly explains why the war lasted until 1648.

Orange's poor reputation as a soldier is unjustified. He had learned the trade in the Habsburg school of war whilst against the French in the 1550s; in his own time his military capabilities were well respected. The failures of the 1568 and 1572 campaigns did serious damage to Orange's military reputation, but the successful defence of Holland and Zeeland in 1572-1576 was to a large degree due to his military experience, skill and energy and redeemed him. Lack of unity in the rebel provinces during the late 1570s and early 1580s thwarted all attempts towards a coherent military strategy for the entire Netherlands. Orange was one of the few people on the rebel side who still thought in such terms. The States of Holland for instance largely pursued their own agenda, which primarily entailed keeping the war out of their own territory. The superiority of the Prince (from 1586 Duke) of Parma and his 'Spanish' army have generally been exaggerated. Although a very able commander, Parma had much the same problems as his enemies. His success was mainly due to the adroit exploitation of the lack of cohesion and cooperation amongst the rebel cities and provinces.

Although the rebel high command was no more professional in 1590 than it had been in 1572, it is clear that besides physical bravery on the battlefield, skill and experience in war were highly valued and sought-after qualities in a commander. Both the rebel high command and that of the Army of Flanders witnessed continuity with the Habsburg organization that predated the Revolt.

It consisted entirely of offices that had already existed in the 1550s; the two high commands therefore to a very large extent mirrored each other. This fact contradicts existing assumptions that the Revolt marked a radical break. The accepted wisdom amongst historians that the Earl of Leicester and then Maurice of Nassau marked a new beginning in the rebellious provinces during the 1580s is mistaken. The same applies to Geoffrey Parker's assertion that the Duke of Alva introduced a Spanish military system and organisation in the loyal provinces.

In conclusion the success of the Revolt up to 1590 was also due to organised resistance by the rebel army and not merely the failing policies of Spain as Parker has described them. The rebel troops were capable of offering effective resistance and scored their share of victories in the field, although these have largely been forgotten. The theory of the Military Revolution cannot be upheld; it is simplistic, and profoundly teleological. The connection between warfare and state building is clear enough, but far more complex, and it encompasses more facets than the theory of the Military Revolution allows for. This is clearly elucidated by the use of the concept of military professionalisation, driven by a desire of states and governments for greater control over the unruly soldiery.

Lijst van afkortingen

ARAB	Algemeen Rijksarchief, Brussel
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
BMGN	<i>Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden</i>
CGT	<i>Correspondance de Guillaume le Taciturne, Prince d'Orange, publié pour la première fois.</i> L.P. Gachard ed.
CSP, Foreign	<i>Calendar of State Papers, Foreign series</i>
GA	Groninger Archieven
GAHB	Gemeentearchief 's-Hertogenbosch
GAIJ	Gemeentearchief IJsselstein
GAZ	Gemeentearchief Zoetermeer
Groen, Archives	<i>Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau.</i> G. Groen van Prinsterer ed.
HATD	Huisarchief Twickel, Delden
HAB	Huisarchief Bergh, 's-Heerenbergh
HHSAWB	Hessisches Hauptstaatsarchiv, Wiesbaden
HUA	Het Utrechts Archief
HU	Hof van Utrecht
HZAN	Hohenlohe-Zentralarchiv, Neuenstein
KBB	Koninklijke Bibliotheek, Brussel
KHA	Koninklijk Huisarchief, Den Haag
NA	Nationaal Archief, Den Haag
RANH	Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem
ROPB	<i>Recueil des ordonnances des Pays-Bas</i>
RSG	<i>Resolutiën der Staten-Generaal</i>
RSH	<i>Resolutiën van de Heeren Staten van Hollandt en Westvries-landt</i>
TVG	<i>Tijdschrift voor geschiedenis</i>
WVO	database correspondentie Willem van Oranje: http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/wvo

Bronnen en literatuur

Archieven

Nationaal Archief, Den Haag

Archief van de Staten-Generaal, 1550-1796

Nr. 50 A-D, 72 A, 72 C, 75, 110-111, 117, 121, 126, 128-129, 132, 135, 141-143, 152, 154, 157-159, 162, 171, 178, 180, 183-184, 186, 188, 190, 197, 202, 205, 207, 209, 218, 227-228, 243, 246-247, 4867-4868

De loketkast en de secrete kast van de Staten-Generaal

Nr. 12548.46, 12579.14

Gouverneur-generaal Matthias, aartshertog van Oostenrijk en de Raad van State nevens hem 1578-1581

Nr. 7 A-B, 8 A-B, 21

Generale Landraad 1581-1582; François, hertog van Anjou en de Raad van State nevens hem 1582-1583

Nr. 15 C, 20 B

Raad van State, 1584-1586

Nr. 8-10

Gouverneur-generaal graaf van Leicester en de Raad van State nevens hem 1586-1588

Nr. 6, 14, 29-30

Raad van State, 1580-1795

Nr. 1523-1525

Rekenkamer ter Auditie en opvolgende colleges, (1572)-1805

Nr. 337-340, 346-350

Kamer der Beden van de Generaliteit (en de tesorier-generaal der oorlogen, ontvangergeneraal der beden van de Generaliteit) 1576-1581

Nr. 6, 12, 19 C-D, 27-28, 31-32, 36

Gemachtigde tot het beleid der financiën en beden 1582; Kamer der Beden 1582-1583

Nr. 7, 11, 15-17, 19 A,

Kamer der Tresorie dezer landen 1585; Kamer van Financiën en Domeinen 1586; Kamer van Tresorie 1586-1588

Nr. 23

Archief van de gecommitteerden naar de graaf van Nieuwenaar en Meurs, de Staten van Utrecht en de stad Utrecht

Nr. 4-5, 7

Staten van Holland, 1572-1795

Nr. 1354 A, 1369 L, 6115-6116

Financie van Holland, 1575-1806

Nr. 891-895

Archief van Paulus Buys, 1572-1586

Nr. 13-16, 19-23, 32-42, 51, 65, 73-78

Collectie Ortel, 1516-1620

Nr. 1-2, 5, 23, 26-28, 36

Familie Teding van Berkhout, 1578-1994

Nr. 7-8, 11-12

Koninklijk Huisarchief, Den Haag

A 11 (Archief van Willem van Oranje)

Nr. VI 16, x 2-3, XII 1-6

Groninger Archieven

Archieven van de Staten van Stad en Lande, 1594-1798

Nr. 482, 739

Ommelander Archieven

Nr. 180, 239, 245, 248, 269

Archief van de familie Van Ewsum, 1350-1646

Nr. 188-200

Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem

Papieren van Nicholaes Ruychaver

Nr. 17, 28, 30, 41, 55, 63, 80-81, 84, 101, 103, 115

Gelders Archief, Arnhem

Oud Archief Arnhem

Nr. 3474

Regionaal Archief Leiden

Archief der secretarie van de stad Leiden, 1290-1575 I

Nr. 389

Gemeentearchief Zoetermeer

Archief Plaatselijk Bestuur Zegwaard, 1504-1813

Nr. 113, 252, 487

Samenwerking archiefzorg Lopikerwaard

Oud archief IJsselstein

Nr. 59

Huisarchief Bergh, 's-Heerenberg

Nr. 374, 380-381, 526, 583-584, 586-588, 644.

Algemeen Rijksarchief, Brussel

Audiëntie

Nr. 801-802, 804, 952-953, 964, 1069, 1140-1141, 1229, 2773-2774, 2811

Rekenkamer

Nr. 25544-25552

Secretarie van Staat en Oorlog

Nr. 43

Contadorie en Pagadorie

Nr. 4

Koninklijke Bibliotheek, Brussel

Handschriften

Nr. 12622-12631, 15662, 20411

Stadsarchief Gent

Reeks 73

Nr. 2

Reeks 81

Nr. 1-5

Reeks 93 (cartularia)

Nr. 8 (H)

Reeks 134

Nr. 2, 16

Hohenlohe-Zentralarchiv, Neuenstein

La 122 (Nachlass des Grafen Wolfgang von Hohenlohe-Weikersheim)

Nr. 33, 45

La 165 (Niederländische Akten)

U 5, U 8-15

Bü 4-12

Partikulararchiv Öhringen

Nr. 36/1/11, 36/1/13, 36/1/14, 42/1/7

Database correspondentie Willem van Oranje

<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/wvo>

Nr. 503, 540, 714, 765, 876, 935, 1611, 1613, 1629, 1831, 1876, 1921, 1952, 1953, 1964, 1979, 2008, 2094, 2114, 2323, 2324, 2338, 2349-2351, 2360, 2378, 2554, 2572, 2574, 2575, 2580, 2583, 2589, 2590-2592, 2594, 2596, 2606, 2607, 2612, 2613, 2617, 2618, 2621, 2658, 2731, 2783, 2840, 2842, 2879, 2999, 3027, 3163, 3320, 3329, 3421, 3541, 3731, 3741, 3742, 4492, 4514, 4515, 4678, 4722, 4723, 4838, 5338, 5339, 5451, 6253, 6256, 6319, 6907, 7256, 7343, 7348, 7366, 7389, 7439, 7441, 7464, 7484, 7545, 7547, 7554, 7651, 7659, 8055, 8141, 8420, 8424, 8433, 8489, 8594, 8595, 8619, 8630, 8631, 8664, 8699, 8836, 8976, 8979, 9031, 9091, 9204, 9246, 9362, 9365, 9374, 9754, 9799, 9800, 9925, 9976, 10242, 10527, 10626, 10683, 10704, 10726, 10854, 10860, 10991, 11015, 11035, 11077, 11181, 11182, 11255, 11327, 11394, 11405, 11450, 11452, 11527, 11582, 11597, 11599, 11635, 11643, 11661, 11725, 11750, 11805, 11841, 11926, 11927, 11935, 12082, 12235, 12306, 12337, 12341, 12519, 12522, 12529, 12594, 12777, 12780.

Gedrukte bronnen

Agarge, Gasparus de l', *De blokkade van Zaltbommel. Dagverhaal van Gasparus de l'Agarge, geestelijke, behorende tot het gevolg van Gillis de Berlaimont, heer van Hierges; hierin vindt men bijzonderheden wegens het voorgevallene voor Zalt-bommel en omstreken ook wegens den slag op de Mokerheide, 1574.* H.F.M. Huybers en J.C.J. Kleynstjes ed. (Arnhem 1925).

Alting, Egbert, *Het diarium van Egbert Alting 1553-1594.* W.J. Formsma en R. van Roijen ed. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie nr. 111 (Den Haag 1964).

Antwerps liedboek, Het. Twee delen (Tielt 2004).

Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau.

G. Groen van Prinsterer ed., 1e serie, 8 delen (Leiden 1835-1847).

Baselis, Jacob, *Historisch-Verhael inhoudende sekere notable exploiton van oorloge in de Nederlanden, sedert het oprechten van de Companien der Heeren Gouverneurs ende Ritmeesteren Paulus ende Marcelis Bax* (Breda 1615).

Benedicti, Georgius, *De krijgsdaden van Willem van Oranje* (oorspr. 1586; Leiden 1986).

Bor, Pieter (Christiaensz), *Oorsprongk, begin, ende vervolgh der Nederlandsche oorlogen* (4e druk; Amsterdam 1679-1684).

Boussu, 'Lettres inédites de Maximilien de Hennin, comte de Boussu, Amiral de la mer, Gouverneur Général de Hollande et d'Utrecht etc.', I.L.A. Diegerick ed., *Codex diplomaticus Neerlandicus. Verzamelingen van oorkonden betreffende de vaderlandsche geschiedenis*. 2e serie, deel IV, 1e afdeling (Utrecht 1857) 3-64.

Besluiten van de Staten Generaal der Nederlanden. J.C. de Jonge ed., 2 delen (Den Haag 1828 en 1831).

Brantôme, *Oeuvres complètes de Pierre de Bourdeille, seigneur de Brantôme*. Ludovic Lalanne ed., I, II en VI (Parijs 1864-1873).

Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland, 1560-1567. J.S. van Veen ed., *Werken uitgegeven door Gelre, Vereniging tot beoefening van Gelderse Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht* nr. 11 (Arnhem 1914).

Brouwer, J., *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen Oorlog* (Zutphen 1933).

Brugmans, H. ed., 'Utrechtsche kroniek over 1566-1576', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 25 (1904) 1-258.

Bruijn, J. de, *Plakkaten van Stad en Lande* (Groningen 1983).

Calendar of State Papers, Foreign series, of the reign of Elizabeth, 1572-1590. Achttien delen (Londen enz. 1876-1964).

Champagney, *Mémoires de Frédéric Perrenot sieur de Champagney 1573-1590*. A.L.P. de Robaulx de Soumoy ed., *Collection de mémoires relatifs à l'histoire de la Belgique* (Brussel en Den Haag 1860).

Chronik des Johan Oldecop. Karl Euling ed. (Tübingen 1891).

Commynes, Philippe de, *Mémoires de Philippe de Commynes*. Mlle. Dupont ed. I (Parijs 1840).

Cort Verhael van tghene ghehandelt is metten Oversten Sonoy, ende den soldaten leggende binnen Medenblick (Delft 1588).

'Depesches van prins Willem van Oranje van de jaren 1572, 1573, 1574', *De Navorscher* 47 (1897) 377-390.

Documents concernant les relations entre le duc d'Anjou et les Pays-Bas (1576-1583). P.L. Muller en Alph. Diegerick ed., *Werken van het Historisch Genootschap, Nieuwe serie* nrs. 51, 55, 57, 60 (Den Haag 1889-1898) en nr. 61 (Amsterdam 1899).

Dorp, Arend van, *Brieven en onuitgegeven stukken van Jonkheer Arend van Dorp, Hr. Van Maasdam, enz.* J.B.J.N. ridder de van der Schueren ed., *Werken van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, nieuwe serie* nrs. 44 en 50 (Utrecht 1887 en 1888).

- Dresch, N.J.M., 'Rekening van Maerten Ruychaver, thesaurier in het Noorderkwartier, 1572-1573', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 49 (1928) 45-127.
- Dudley, Robert, graaf van Leicester, *Correspondence of Robert Dudley, Earl of Leycester, during his government of the Low Countries, in the years 1585 and 1586*. John Bruce ed. Camden 1^e serie nr. 27 (Londen 1844).
- Dudley, Robert, graaf van Leicester, *Correspondentie van Robert Dudley, Graaf van Leycester en andere documenten betreffende zijn gouvernement-generaal in de Nederlanden 1585-1588*. H. Brugmans ed., Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 3^e serie, nr. 56-58 (Utrecht 1931).
- Duyck, Anthonis, *Journal van Anthonis Duyck, advocaat-fiscaal van de Raad van State (1591-1602)*. Lodewijk Mulder ed. II (Den Haag en Arnhem 1864).
- Emmius, Ubbo, Willem Lodewijk, graaf van Nassau (1560-1620) stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe (Hilversum 1994).
- Epinoy, *Lettres inédites de Pierre de Meleun, prince d'Espinoy [...] (1580-1581)*. I.L.A. Diegerick ed., *Mémoires de la Société Historique et Littéraire de Tournai I* (Doornik 1853).
- Filips II, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas publiée d'après les originaux conservés dans les archives royales de Simancas*. L.P. Gachard ed. 5 delen (Brussel 1848-1879).
- Filips II, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas : recueil destiné à faire suite aux travaux de L.-P. Gachard*. Joseph Lefèvre ed. 4 delen (Brussel 1940-1960).
- Frauenholz, Eugen von ed., *Lazarus von Schwendi. Der erste deutsche Verkünder der allgemeinen Wehrpflicht* (Hamburg 1939).
- Fronsperger, Leonhart, *Von Kayserlichem Kriegssrechten, Malefitz und Schuldhandlen, Ordnung und Regiment etc.* (facsimile 1970; Frankfurt a/M 1566).
- Gachard, L.P., 'Correspondence du duc d'Albe sur l'invasion du comte Louis de Nassau en Frise, en 1568, et les batailles de Heyligerlée et de Gemmingen', *Compte-rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou recueil de ses bulletins* 16 (1849-1850) 221-384.
- Gelder, J.J. de, *Brieven en andere bescheiden betreffende het beleg van Alkmaar in 1573* (Alkmaar 1865).
- Geschiedverhaal van een Ommelander notabele (ca. 1550- ca. 1570)*. W. Bergsma en E.H. Waterbolk ed. (Groningen 1991).
- Giornali del Principe d'Orange nelle guerre d'Italia dal 1526 al 1530 (sacco di Roma – guerra di Napoli – assedio di Firenze)*. A.D. Pierrugues ed. (Florence 1897).
- Granvelle, *Correspondence de Granvelle*. Edmond Pouillet (I-III) en Charles Piot (IV-XII) ed. 12 delen (Brussel 1877-1896).

- Grose, Francis, *Military antiquities respecting a history of the English army from the conquest to the present time I* (Londen 1786).
- Grothe, J.A. ed., 'Stukken uit het archief van Wijk bij Duurstede', *Kronijk van het historisch genootschap* 14 (1858) 31-40.
- Harland, John ed., *The Lancashire lieutenancy under the Tudors and Stuarts I* (Manchester 1859).
- Hasselt, G. van ed., *Geldersche oudheden I* (Arnhem 1806).
- Helmich, Splinter, 'Journaal van Splinter Helmich, soldaat en later hopman in dienst van den lande, van 1572 tot 1589', R. Fruin ed., *Kroniek van het Historisch Genootschap* 31 (1875) 159-281.
- Henning Brandis' *diarium. Hildesheimische Geschichten*. Ludwig Hænselmann ed. (Hildesheim 1896).
- Hierges, 'Lettres inédites de Gilles de Berlaimont, Baron de Hierges, gouverneur et capitaine général de la Hollande, d'Utrecht etc., suivies de quelques documents concernant l'emprisonnement et la mise en liberté de Gaspard de Robles, Baron de Billy, gouverneur de Frise etc.', *Codex diplomaticus Neerlandicus. Verzamelingen van oorkonden betreffende de vaderlandsche geschiedenis*. 2e serie, deel IV, 1e afdeling (Utrecht 1857) 135-213.
- Hierges, 'Onuitgegeven brieven van Gillis van Berlaimont, Heer van Hierges enz. uit de maanden Mei 1576 tot January 1577', J. van Vloten ed., I.L.A. Diegerick ed., *Codex diplomaticus Neerlandicus. Verzamelingen van oorkonden betreffende de vaderlandsche geschiedenis*. 2^e serie, deel IV, 2^e afdeling (Utrecht 1857) 264-319.
- Hoevel, L. van den, 'Plaatsbeschrijving van Oisterwijk met kroniek van de jaren 1566-1609', M. Pinkhof en J.W.P.A. Smit ed., *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 40 (1919) 111-173.
- Hogenberg, Franz en Abraham, *Geschichtsblätter*. Fritz Hellweg ed. (Nördlingen 1983).
- Jacobs, Wouter, *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtheri Jacobi Masius) prior van Stein. Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579*. I.H. van Eeghen ed. 2 delen (Groningen 1959-1960).
- Kemp, Fr.Adr. van der, *Magazyn van stukken tot de militaire jurisdictie betreffende I, III en VIII* (Utrecht 1783).
- Kinds, Karel ed., *Kroniek van de Opstand in de Lage Landen 1555-1609. Actuele oorlogverslaggeving in de zestiende eeuw met 228 gravures van Frans Hogenberg* (z.p. 1999).
- La Motte, Correspondance de Valentin de Pardieu, seigneur de La Motte, gouverneur de Gravelines, etc. (1574-1594). I.L.A. Diegerick ed. (Brugge 1857).
- La Noue, François de, *Discours politiques et militaires* (1587). F.E. Sutcliffe ed. (Genève en Parijs 1967).

- La Noue, François de, *Correspondance de François de la Noue, surnommé Bras-de-Fer*. Ph. Kervyn de Volkaersbeke ed. (Gent, Brussel en Parijs 1854).
- Lalaing, Emmanuel de, *Mémoires sur Emmanuel de Lalaing, baron de Montigny*. J.-B. Blaes ed. (Brussel en Den Haag 1862).
- Liesker, R. en W. Fritschy ed., *Gewestelijke financiën ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden IV Holland (1572-1795)*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine Serie nr. 100 (Den Haag 2004).
- Londoño, Sancho de, 'Gedenkschrift van Don Sancho de Londoño', R. Fruin ed., *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 13 (1892) 1-97.
- Meilink, P.A., 'Notulen en generaal advies van de Staten Generaal van 1557/1558', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 55 (1934) 263-369.
- Mendoza, Bern. de, *Commentaires de Bernardino de Mendoza sur les évènements de la guerre des Pays-Bas, 1567-1577*. H.L.G. Guillaume ed., Collection de mémoires relatifs à l'histoire de la Belgique, twee delen (Brussel en Den Haag 1860-1863).
- Meteren, Emanuel van, *Historien der Nederlanden, en haar naburen oorlogen tot het jaar 1612* (Dordrecht 1647).
- Meulen, Daniel van der, *Brieven en andere bescheiden betreffende Daniel van der Meulen, 1584-1600*. Gisela Jongbloet-Van Houtte ed., Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie nr. 196 (Den Haag 1986).
- Morgan, Walter, *Huurling in de Lage Landen 1572-1574*. Duncan Caldecott-Baird ed. (Haarlem 1977).
- Nassau, Lodewijk van, *Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau en andere onuitgegeven documenten*. P.J. Blok ed., Werken van het Historisch Genootschap, nieuwe serie nr. 47 (Utrecht 1887).
- Oldenbarnevelt, Johan van, *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie 1570-1601*. E.P. Haak ed., Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie nr. 80 (Den Haag 1934).
- Oranje, Willem van, *Correspondance de Guillaume le Taciturne, Prince d'Orange, publié pour la première fois*. L.P. Gachard ed. zes delen (Brussel 1847-1866).
- Oranje, Willem van, *Correspondentie van Willem den eerste, Prins van Oranje*. N. Japikse ed. (Den Haag 1934).
- Oranje, Willem van, *De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau, 1578-1584*. J.H. Kluiver ed. Nederlandse historische bronnen 4 (Amsterdam 1984).
- Ordonnances militaires, Les – tirees du code du Roy Henry III. Roy de France & de Pologne. Ausquelles ont esté adioustez plusieurs Edicts du Roy Henry IV. et Louys XIII. faicts sur le mesme suiect. etc.* (Parijs 1626).
- Placcaet ende Ordonnantie op de monsteringhe, d'ordene Militaire, ende teghens d'overlasten byden Crijghsvolcke daghelicks gheschiedende* (Delft 1587).

- Placcaet op t'stuck vande monsteringhe tot voorcominghe van allen frauden int compleethouden van de Compagnien. Vernieut ende ghearresteert den vierden Februarij 1599 (Den Haag 1599).*
- Recueil des ordonnances des Pays-Bas.* Tweede serie, VI-VIII (Brussel 1922-1978).
- Recueil van verscheide Placaaten, Ordonnantien, Resolutien, Instructien, Ordres en Lysten, betreffende de saaken van den Oorlog te lande en te water I (Den Haag z.j.).*
- Resolutiën van de Heeren Staten van Hollandt en Westvrieslandt 1565-1588.*
- Negen delen (z.p. z.j.).
- Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1607.* N. Japikse en H.H.P. Rijperman ed., *Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, veertien delen (Den Haag 1915-1970).*
- Rethaan Macaré ed., C.A., 'Dagverhaal van den veldtogt van keizer Karel V in 1554', *Kronijk van het Historisch Genootschap* 7 (1851) 280-308.
- Rethaan Macaré ed., C.A., 'Veldtogt van koning Philips II tegen Frankrijk in 1557', *Kronijk van het Historisch Genootschap* 7 (1851) 312-340.
- Reyd, Everhard van, *Historie der Nederlantscher oorlogen, begin ende voortganck tot den jaere 1601 (Leeuwarden 1650).*
- Schwarzburg, Günther von, *Günther XLI. Graf von Schwarzburg in Diensten Karls V. und Philipps II. in den Niederlanden (1550) 1551-1559 (1583). Briefe, Berichte und andere Dokumente aus den Jahren 1550-1583. Edition. Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Schwarzburg, Gleichen und Hohenlohe in Thüringen (Weimar en Jena 2003).*
- Siège d'Ostende. Document inédits concernant l'occupation de la ville d'Ostende par les troupes des Provinces-Unies et de la reine d'Angleterre 1584-1604.* Éd. Vlietinck ed. (Brussel 1901).
- Smythe, John, *Certain discourses military (1590).* J.R. Hale ed. (Ithaca, NY 1964).
- Velius, D., *Chroniick van Hoorn (Hoorn 1648).*
- Verhandelingen en onuitgegeven stukken, betreffende de geschiedenis der Nederlanden.* J.C. de Jonge ed. I (Delft 1825) en II (Den Haag en Amsterdam 1827).
- Verheyden, A.L.E., *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés (1567-1573)* (Brussel 1961).
- Warny, Philippe, *Memoirs sur le siège de Tournay 1581.* A.G. Chotin ed. (Brussel 1860).
- Wichers, H.L., *Verklaring van het Tractaat van de Reductie van de stad Groningen aan de Unie van Utrecht II (Groningen 1796).*
- Williams, Roger, *The works of sir Roger Williams.* John X. Evans ed. (Oxford 1972).

Literatuur

- Adams, S.L., 'The gentry of north Wales and the earl of Leicester's expedition to the Netherlands 1585-6', *The Welsh history review* 7 (1974) 129-147.
- Adams, Simon, 'A patriot for whom?: Stanley, York and Elizabeth's Catholics', *History today* 37 (juli 1987) 46-50.
- Adams, Simon, 'A puritan crusade? The composition of the earl of Leicester's expedition to the Netherlands, 1585-1586', in: P. Hoftijzer ed., *The Dutch in crisis, 1585-1588. People and politics in Leicester's time: papers of the annual symposium of the sir Thomas Brown Institute, 27 November 1987* (Leiden 1988) 7-34.
- Adams, Simon, 'Tactics or politics? "The Military Revolution" and the Habsburg hegemony, 1525-1648', in: Clifford J. Rogers ed., *The Military Revolution debate. Readings on the military transformation of Early Modern Europe* (Boulder en Oxford 1995) 253-272.
- Adams, Simon, 'The decision to intervene: England and the United Provinces 1584-1585', in: José Martínez Millán ed., *Felipe II (1527-1598). Europa y la Monarquía Católica I* (Madrid 1998) 19-31.
- Adriaenssen, L.F.W., 'De vuurmonden van de Zwijger', "De Oranjeboom". Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 37 (1984) 15-35.
- Allmand, Christopher, 'War', in: idem ed., *The new Cambridge medieval history VII c. 1415-c. 1500* (Cambridge etc. 1998) 161-174.
- Allmand, Christopher, 'War and the non-combatant in the Middle Ages', in: Maurice Keen ed., *Medieval warfare. A history* (Oxford etc. 1999) 253-272.
- Allmand, Christopher, 'The *De re militari* of Vegetius in the Middle Ages and the Renaissance', in: Corinne Saunders, Françoise Le Saux en Neil Thomas ed., *Writing war: Medieval literary responses to warfare* (Cambridge 2004) 15-28.
- Ambler, R.W., "'Wise and experimented": Sir William Pelham, Elizabethan soldier and landlord, c. 1560-87', in: Andrew Ayton en J.L. Price ed., *The medieval military revolution. State, society and military change in medieval and early modern Europe* (paperback; Londen en New York 1998) 163-181.
- Anderson, M.S., *War and society in the Europe of the Old Regime, 1618-1789* (Leicester 1988).
- Appel, L., *De slag op de Zuiderzee* (Zutphen 1973).

- Arndt, Johannes, *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648: politisch-konfessionelle Verflechtung und Publizistik im Achtzigjährigen Krieg*. Münstersche historische Forschungen nr. 13 (Keulen enz. 1998).
- Arnold, Thomas F., 'War in sixteenth-century Europe: revolution and renaissance', in: Jeremy Black ed., *European warfare 1453-1815* (Basingstoke en Londen 1999) 23-44.
- Arnold, Thomas F., *The Renaissance at war* (Londen 2001).
- Aubert, Roger, 'Les débuts de la surintendance de la justice militaire dans les Pays Bas espagnols', in: *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen: universitatis catholicae in oppido Lovaniensi iam annos XXXV professoris* (Brussel en Parijs 1947) 491-505.
- Backhouse, M.F., 'Guerrilla war and banditry in the sixteenth-century: the Wood Beggars in the West-Kwartier of Flanders (1567-1568)', *Archiv für Reformationsgeschichte* 74 (1983) 232-256.
- Baes, Christian, 'La guerre au XVIe siècle: un vecteur de destruction', in: *Verwoesting en wederopbouw van steden, van de Middeleeuwen tot heden*. Gemeentekrediet. Historische Uitgaven in-8°, nr. 100 (Brussel 1999) 185-206.
- Balancy, Elisabeth, 'L'honneur militaire en Espagne et en France aux XVIe et XVIIe siècles: une mutation idéologique', *Annales du Midi. Revue archéologique, historique et philologique de la France méridionale* 113, nr. 233 (2001) 27-37.
- Bartlett, I.R., 'Scottish mercenaries in Europe, 1570-1640: a study in attitude and politics', *Scottish tradition* 13 (1984-1985) 15-24.
- Bartstra, J.S., 'Oranje als rebellenleider in Holland en Zeeland (1572-1576)', in: P. Geyl ed., *Wilhelmus van Nassouwe* (Middelburg z.j. (1933)) 110-144.
- Baumann, Reinhard, *Das Söldnerwesen im 16. Jahrhundert im bayerischen und süddeutschen Beispiel. Eine gesellschaftsgeschichtliche Untersuchung*. *Miscellanea bavarica monacensia* nr. 79 (München 1978).
- Baumann, Reinhard, *Georg von Frundsberg. Der Vater der Landsknechte und Feldhauptmann von Tirol. Eine gesellschaftsgeschichtliche Biographie* (München 1984).
- Baumann, Reinhard, *Landsknechte. Ihre Geschichte und Kultur vom späten Mittelalter bis zum Dreißigjährigen Krieg* (München 1994).
- Behnen, Michael, 'Der gerechte und der notwendige Krieg. "Necessitas" und "Utilitas reipublicae" in der Kriegstheorie des 16. und 17. Jahrhunderts', in: Johannes Kunisch ed., *Staatsverfassung und Heeresverfassung in der europäischen Geschichte der frühen Neuzeit*. *Historische Forschungen* 28 (Berlijn 1986) 43-106.
- Behr, Hans-Joachim, 'Garden und Vergardung. Das Problem der herrenlosen Landsknechte im 16. Jahrhundert', *Westfälische Zeitschrift. Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde* 145 (1995) 41-72.

- Bei der Wieden, Brage, 'Niederdeutsche Söldner vor dem Dreißigjährigen Krieg. Geistige und mentale Grenzen eines sozialen Raums', in: Bernhard R. Kroener en Ralf Pröve ed., *Krieg und Frieden: Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit* (Paderborn 1996) 85-107.
- Benedict, Philip, 'Introduction', in: Philip Benedict enz. ed., *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585*. KNAW verhandeligen, afd. Letterkunde, nieuwe reeks, nr. 176 (Amsterdam 1999) 1-21.
- Bérenger, Jean ed., *La révolution militaire en Europe (XVe-XVIIIe siècles)* (Parijs 1998).
- Beyaert, M., 'De algemene militaire evolutie sinds de late middeleeuwen en het Zuid-Nederlandse landleger der XVIe eeuw', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis* 20 (1974) 550-573.
- Beyaert, M., 'De monsterrollen: sleutel tot de reconstructie van het militaire leven in de tweede helft van de 16^e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis* 21 (1975) 161-184 en 253-274.
- Beyaert, M.H.R.M., 'Zuid-Nederlandse soldeniers in de 16^e eeuw', *Spiegel historiael* 11 (1976) 466-473.
- Black, J., *A military revolution? Military change and European society 1550-1800* (Londen 1991).
- Black, J., 'A Military Revolution? A 1660-1792 perspective', in: Clifford J. Rogers ed., *The Military Revolution debate. Readings on the military transformation of Early Modern Europe* (Boulder, San Francisco en Oxford 1995) 95-114.
- Black, Jeremy, 'Introduction', in: idem ed., *European warfare 1453-1815* (paperback; Basingstoke en Londen 1999) 1-22.
- Black, Jeremy, *War. Past, present, future* (Stroud 2000).
- Black, Jeremy, *European warfare, 1494-1660* (Londen en New York 2002).
- Blau, Friedrich, *Die deutschen Landsknechte. Ein Kulturbild* (oorspr. 1882; Kettwig 1985).
- Bosch, A.G. en A.P. van Nienes, 'Het krijgsgerecht der Friese en Nassause regimenten (circa 1583-1775)', *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 3 (2001) 233-251.
- Boynton, Lindsay, 'The Tudor Provost-Marshal', *The English historical review* 77 (1962) 437-455.
- Boynton, Lindsay, *The Elizabethan militia, 1558-1638* (Londen en Toronto 1967).
- Braekman, E.M., 'L'armée des Gueux', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis* 19 (1971) 5-46.
- Brouwer, A. en Ingena Vellekoop, *Spaans benauwd. Strijdende Geuzen en Spanjaarden in het Maasmondgebied 1568-1575* (Vlaardingen 1984).
- Brown, K.M., *Bloodfeud in Scotland, 1573-1625: violence, justice and politics in an Early Modern society* (Edinburgh 1986).

- Brown, Keith M., 'From Scottish lords to British officers: state building, elite integration and the army in the seventeenth century', in: Norman Macdougall ed., *Scotland and war AD 79-1918* (Edinburgh 1991) 133-169.
- Brulez, W., 'Het gewicht van de oorlog in de nieuwe tijden. Enkele aspecten', *TVG* 91 (1978) 386-406.
- Brunelli, Giampiero, *Soldati del papa. Politica militare e nobiltà nello Stato della Chiesa (1560-1644)*. Università degli studi Roma tre dipartimento di studi storici geografici antropologici studi e ricerche 8 (Rome 2003).
- Buijn Jaap R. en Cees B. Wels ed., *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (z.p. 2003).
- Buitendijk, W.J.C., *Nederlandse strijdgezangen uit de 16e en de eerste helft der 17^e eeuw* (Zwolle 1954).
- Burschel, Peter, *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts. Sozialgeschichtliche Studien*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte nr. 113 (Göttingen 1994).
- Cederlöf, Olle, 'The battle painting as a historical source. An inquiry into the principles', *Revue internationale d'histoire militaire* 26 (1967) 119-144.
- Centrale, De – *overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden*. Twee delen (Brussel 1994).
- Constant, Jean Marie, 'The protestant nobility in France during the wars of religion: a leaven of innovation in a traditional world', in: *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585*. KNAW verhandelingen, afd. Letterkunde, nieuwe reeks, nr. 176 (Amsterdam 1999) 69-82.
- Contamine, P., 'The war literature of the Late Middle Ages: the treatises of Robert de Balsac and Béraud Stuart, Lord of Aubigny', in: C.T. Allmand ed., *War, literature and politics in the Late Middle Ages. Essays in honour of G.W. Coopland* (Liverpool 1976) 102-121.
- Contamine, Philippe, *La guerre au Moyen Age* (Parijs 1980).
- Contamine, Philippe ed., *Histoire militaire de la France* I (Parijs 1992).
- Cools, Hans, 'The impact of Charles V's wars on society in the Low Countries. A brief exploration of the theme', in: José Martinez Millán en Ignacio J. Ezquerro Revilla ed., *Carlos V y la quiebra del humanismo político en Europa (1530-1558)* I (Madrid 1998) 315-320.
- Corvisier, A., 'La noblesse militaire: aspects militaires de la noblesse française du XVe au XVIIIe siècle: état des questions', *Histoire social/ Social history* (1978) 336-355.
- Croes, F., *Schotwonden in de 16de eeuw* (Amsterdam 1940).
- Cruikshank, C.G., *Elizabeth's army* (2e druk; Oxford 1966).

- Daelemans, Frank, 'Boeren in oorlogstijd. De sociale, economische en demografische gevolgen van oorlogen op het platteland in Brabant (15^e-18^e eeuw)', in: *Mensen in oorlogstijd* (Brussel 1988) 57-104.
- Dalen, A.G. van, en R.R.A. van Gruting, *Graaf Willem IV van den Bergh : een Gelderse geschiedenis uit de Opstand tegen Spanje* (Doetinchem 1998).
- Dam, C.F.A. van, 'De Spaanse woorden in het Nederlands', in: *Bundel opstellen van oud-leerlingen aangeboden aan Prof.Dr. C.G.N. de Vooys* (Groningen en Djakarta 1940) 86-103.
- Dekker, Piet, *Godert van Bocholt. Enige heer, grootgrondbezitter en zoutzieder van de Zijpe. Een van de trouwste dienaren van prins Willem van Oranje* (Schoorl 1998).
- Delen, Marie-Ange, *Het Hof van Willem van Oranje* (Amsterdam z.j.).
- Deursen, A.Th.van, 'De Raad van State en de Generaliteit (1590-1606)', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 19 (1964) 1-48.
- Deursen, A.Th. van, 'Staat van oorlog en generale petitie in de jonge Republiek', *BMGN* 91 (1976) 44-55.
- Deursen, A.Th. van, 'Holland's experience of war during the Revolt of the Netherlands', in: A.C. Duke en C.A. Tamse ed., *Britain and the Netherlands VI War and Society. Papers delivered to the sixth Anglo-Dutch historical conference* (Den Haag 1977) 19-53.
- Deursen, A.Th. van, 'De Raad van State onder de Republiek 1588-1795', in: *Raad van State 450 jaar* (Den Haag 1981) 47-91.
- Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1999).
- Deursen, A.Th. van, *Maurits van Nassau. De winnaar die faalde* (Amsterdam 2000).
- Doedens, L.L., "'The day the nation was born.'" The battle of Heiligerlee, 1568', in: M. van der Hoeven ed., *Exercise of arms. Warfare in the Netherlands (1568-1648)* (Leiden, New York en Keulen 1997) 57-67.
- Dop, Jan Albert, *Eliza's knights: soldiers, poets and puritans in the Netherlands, 1572-1586* (Alblasserdam 1981).
- Dorreboom, M.J., 'Gelijk hij gecondamneert word mits deezen': *militaire strafrechtpleging bij het krijgsvolk te lande, 1700-1795* (Amsterdam 2000).
- Downing, Brian M., *The military revolution and political change: origins of democracy and autocracy in Early Modern Europe* (Princeton 1992).
- Duffy, Chr., *Siege warfare. The fortress in the early modern world 1494-1660* (Londen 1979).
- Duffy, Michael ed., *The military revolution and the state, 1500-1800. Exeter studies in history 1* (Exeter 1980).

- Duke, Alastair, 'Dissident propaganda and political organization at the outbreak of the revolt of the Netherlands', in: Philip Benedict ed., *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585*. KNAW verhandelingen, afd. Letterkunde, nieuwe reeks, nr. 176 (Amsterdam 1999) 115-132.
- Dunthorne, Hugh, 'Scots in the wars of the Low Countries, 1572-1648', in: Grant G. Simpson ed., *Scotland and the Low Countries, 1124-1994* (1996) 104-121.
- Duquenne, Frédéric, *L'entreprise du duc d'Anjou aux Pays-Bas de 1580 à 1584: les responsabilités d'un échec à partager* (Villeneuve-d'Ascq (Nord) 1998).
- Edelmayer, Friedrich, *Söldner und Pensionäre. Das Netzwerk Philipps II. im Heiligen Römischen Reich*. Studien zur Geschichte und Kultur der iberischen und iberoamerikanischen Länder nr. 7 (München 2002).
- Eltis, D., *The Military Revolution in sixteenth-century Europe*. International library of historical studies nr. 3 (Londen en New York 1998).
- Ent, Leendert van der, '"Oostersche contributiën." Contributie aan de vijand in Drenthe, 1621-1633', in: W. Fritschy, J.K.T. Postma en J. Roelevink ed., *Doel en middel. Aspecten van financieel overheidsbeleid in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden*. NEHA-series III nr. 22 (Amsterdam 1995) 35-57.
- Ent, Leendert van der, 'Contributie aan de vijand: belasting in de Tachtigjarige Oorlog', *Waardeel. Drents historisch tijdschrift* 18, nr. 2 (1998) 1-9.
- Enthoven, Victor, *Zeeland en de opkomst van de Republiek: handel en strijd in de Scheldedelta, c. 1550-1621* (z.p. 1996).
- Eppenstein, Lisa, *Beiträge zur Geschichte des auswärtigen Kriegsdienstes der Deutschen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* (München en Leipzig 1920).
- Essen, Léon van der, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, Gouverneur-Général des Pays-Bas (1545-1592)*. Vijf delen (Brussel 1933-1937).
- Essen, Léon van der, *L'armée espagnole en Flandre au XVIe siècle* (Brussel 1940).
- Essen, L. van der, *Kritische studie over de oorlogvoering van het Spaanse leger in de Nederlanden tijdens de XVIe eeuw*. Negen delen, Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten (Brussel 1950-1960).
- Essen, L. van der, 'Croisade contre les hérétiques, ou guerre contre rebelles? La psychologie des soldats et des officiers Espagnols de l'armée de Flandre du XVIe siècle', *Revue d'histoire ecclésiastique* 51 (1956) 42-78.
- Fagel, Raymond, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen* (Den Haag 1998).
- Feld, M.D., 'Middle-class society and the rise of military professionalism. The Dutch army 1589-1609', *Armed forces and society* 1 (1975) 419-442.
- Feld, M.D., 'The Dutch army 1589-1609', in: idem, *The structure of violence: armed forces as social systems* (Londen 1977) 169-203.
- Ferber, H., *Geschichte der Familie Schenk von Nydeggen insbesondere des Kriegsobristen Martin Schenk von Nydeggen* (Keulen en Neuss 1860).

- Ferguson, James, *Papers illustrating the history of the Scots Brigade in the service of the United Netherlands 1572-1697* (Edinburgh 1899).
- Fiedler, S., *Kriegswesen und Kriegsführung im Zeitalter der Landsknechte* (Koblenz 1985).
- Finlayson, W.H., 'Two early paintings of the Scots Brigade', *The Scottish Historical Review* 28 (1949) 119-120.
- Fischer, Adolf, *Geschichte des Hauses Hohenlohe II*, 1e helft (z.p. 1868; ongewijzigde herdruk Schwäbisch Hall 1991).
- Fishman, Jane Susannah, *Boerenverdriet. Violence between peasants and soldiers in Early Modern Netherlands art. Studies in the Fine Arts, Iconography*, No. 5 (Ann Arbor 1982).
- Fissel, Mark Charles, *English warfare 1511-1642* (Londen en New York 2001).
- Fockema Andreae, S.J., 'De militaire inundatie van het vasteland van Holland in het jaar 1574', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 70 (1953) 309-315.
- Formsma, W.J., *De Ommelander strijd voor zelfstandigheid in de 16^e eeuw (1536-1599)*. Van Gorcum's Historische Bibliotheek 15 (Assen 1938).
- Formsma, W.J., *De archieven van de Hoge Justitiekamer in Groningen en andere gewestelijke rechterlijke instellingen tot 1811* (Den Haag 1968).
- Formsma, W.J., 'Winsum vóór 1850', in: idem ed., *Winsum, gedenkboek 1982* (Groningen 1982) 31-102.
- Fortescue, John, *A history of the British Army I* (Londen 1899).
- Fritschy, W., 'A "financial revolution" reconsidered: public finance in Holland during the Dutch Revolt, 1568-1648', *Economic history review* 56 (2003) 57-89.
- Fruin, Robert, *Tien jaren uit de Tachtigjarige Oorlog 1588-1598* (oorspr. 1857, 10e druk; Utrecht en Antwerpen z.j.).
- Fruin, Robert, 'De overwinning bij Heiligerlee' (1868), in: *Verspreide geschriften II* (Den Haag 1900) 84-110.
- Fruin, Robert, 'Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574' (1874), in: *Verspreide geschriften II* (Den Haag 1900) 385-490.
- Fruin, Robert, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*. H.T. Colenbrander ed. (Den Haag 1901)
- Gaier, Cl., 'L'opinion des chefs de guerre français du XVIe siècle sur le progrès de l'art militaire', *Revue internationale d'histoire militaire* 29 (1970) 723-746.
- Gelder, H.A. Enno van, 'Een historische vergelijking. De Nederlandse Opstand en de Franse godsdienstoorlogen', *Verslag van de algemeene vergadering der leden van het Historisch Genootschap* (Utrecht 1930) 21-42.
- Gietman, Conrad, *Eer en schande. Een interpretatie van de politieke stellingname van graaf Willem IV van den Bergh tijdens de Opstand* (Scriptie Nieuwe Geschiedenis Universiteit Utrecht, Utrecht 1991).

- Gietman, Conrad, 'Eer en geweld in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1550-1700)', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 11 (2004) 102-121.
- Glete, Jan, *War and the state in early modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as fiscal-military states, 1500-1660* (Londen en New York 2002).
- González de León, Fernando Javier, *The road to Rocroi: the Duke of Alba, the Count Duke of Olivares and the high command of the Spanish Army of Flanders in the Eighty Years War, 1567-1659* (Proefschrift Johns Hopkins University, Baltimore 1992).
- González de León, Fernando, "'Doctors of the military discipline". Technical expertise and the paradigm of the Spanish soldier in the early modern period', *The Sixteenth Century Journal* 27 (1996) 61-85.
- González de León, Fernando, en Geoffrey Parker, 'The grand strategy of Philip II and the revolt of the Netherlands', in: Graham Darby ed., *The origins and development of the Dutch Revolt* (Londen en New York 2001) 107-132.
- González de León, Fernando, 'Soldados platicos and caballeros: the social dimensions of ethics in the early modern Spanish army', in: D.J.B. Trim ed., *The chivalric ethos and the development of military professionalism* (Leiden en Boston 2003) 235-268.
- Graaf, Ronald de, 'Geneeskundige zorg in het Staatse leger tijdens de opstand tegen Spanje', *Leidschrift* 17, nr. 1 (2002) 50-67.
- Graaf, Ronald de, *Oorlog, mijn arme schapen. Een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog, 1565-1648* (Franeker 2004).
- Graaff, H.H.A. de, *De militair-rechterlijke organisatie en haar verband met de bevelsverhoudingen bij de landmacht 1795-1955* (Den Haag 1957).
- Griffiths, Gordon, *William of Hornes, Lord of Hèze and the revolt of the Netherlands (1576-1580)*. University of California publications in history nr. 51 (Berkeley en Los Angeles 1954).
- Groenveld, S. e.a., *De kogel door de kerk? De opstand in de Nederlanden en de rol van de Unie van Utrecht 1559-1609* (Zutphen 1979).
- Groenveld, S. en H.L.Ph. Leeuwenberg ed., *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsakte* (Den Haag 1979).
- Groenveld, Simon, 'Mars und seine Opfer. Über Organisation und Folgen des Krieges in der der Republik', in: Horst Lademacher en Simon Groenveld ed., *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568-1648* (Münster enz. 1998) 21-54.
- Groenveld, Simon, 'Nation und "patria". Begriff und Wirklichkeit des kollektiven Bewußtseins im Achtzigjährigen Krieg', in: Horst Lademacher en Simon Groenveld ed., *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich 1568-1648* (Münster enz. 1998) 77-109.

- Grosfeld, J.F., W. Klinkert en J.P. Meeuwissen ed., *Het turfschip van Breda 1590-1990* (Breda 1990).
- Guichard, Georges, *La juridiction des prévôts du connétable et des maréchaux de France* (Rijsel 1926).
- Guillaume, H.L.G., *Histoire des bandes d'ordonnance des Pays-Bas* (z.p. 1873).
- Guillaume, H.L.G., *Histoire de l'infanterie wallonne sous la maison d'Espagne (1500-1800)* (Brussel 1876).
- Gutman, Myron P., *War and rural life in the early modern Low Countries* (Assen 1980).
- Haakman, A.F., en H.J. Allard, *Het beleg en de zoogenaamde verwoesting van Maastricht in 1579* (Roermond 1877).
- Hadders, Geert, 'Krijgsgewoel in Drenthe. De schansenstrijd (1580-1594)', *Waardeel. Drents historisch tijdschrift* 16, nr. 4 (1996) 1-8.
- Hahlweg, Werner, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike. Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum Dreissigjährigen Kriege*. Schriften der kriegsgeschichtlichen Abteilung im historischen Seminar der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin, Heft 31 (Berlijn 1941).
- Hahlweg, W., 'Aspekte und Probleme der Reform des niederländischen Kriegswesen unter Prinz Moritz von Oranien', *BMGN* 86 (1971) 161-177.
- Hahn, Peter-Michael, 'Kriegserfahrungen von Kindern und Jugendlichen im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges', in: Dittmar Dahlmann ed., *Kinder und Jugendliche in Krieg und Revolution. Vom Dreißigjährigen Krieg bis zu den Kindsoldaten Afrikas* (Paderborn etc. 2000) 1-15.
- Hale, John R., *The Art of War and Renaissance England* (Washington 1961).
- Hale, John, 'War and public opinion in the fifteenth- and sixteenth centuries', *Past and present* nr. 22 (1962) 18-33.
- Hale, J.R., 'Gunpowder and the Renaissance: an essay in the history of ideas' (1965), in: idem, *Renaissance war studies* (Londen 1983) 389-420.
- Hale, J.R., 'Sixteenth-century explanations of war and violence', *Past and present* nr. 51 (1971) 3-26.
- Hale, J.R., 'The military education of the officer class in early modern Europe', in: Cecil B. Clough ed., *Cultural aspects of the Italian Renaissance. Essays in honour of Paul Oskar Kristeller* (Manchester en New York 1976) 440-461.
- Hale, J.R., *Renaissance fortification: art or engineering?* (Londen 1977).
- Hale, J.R., 'On a Tudor Parade Ground: the Captain's Handbook of Henry Barrett, 1562' (1978), in: idem, *Renaissance war studies* (Londen 1983) 247-284.
- Hale, J.R., *War and Society in Renaissance Europe, 1450-1620* (Londen 1985).
- Hale, J.R., 'The soldier in German graphic art of the renaissance', *The journal of interdisciplinary history* 17 (1986-1987) 85-114.

- Hale, J.R., 'A humanistic visual aid. The military diagram in the Renaissance', *Renaissance studies* 2 (1988) 280-298.
- Hale, J.R., *Artists and warfare in the Renaissance* (New Haven en Londen 1990).
- Hall, Bert S., *Weapons and warfare in Renaissance Europe: gunpowder, technology and tactics* (Baltimore en Londen 1997).
- Ham, W.A. van, 'Symbolen uit de Opstand in de Nederlanden. Vaandels, standaarden, pennoenen en uniformen van Nederlanders, Schotten, Fransen en Spanjaarden rond 1600, volgens het manuscript-De Gortter', *De Nederlandsche eeuw* 95 (1979) 263-306.
- Hanlon, Gregory, *The twilight of a military tradition: Italian aristocrats and European conflicts, 1560-1800* (Londen 1998).
- Hart, G. 't, 'Rijnlands bestuur en waterstaat rondom beleg en ontzet van Leiden', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 66 (1974) 13-33.
- Hart, M.C. 't, 'Freedom and restrictions: state and economy in the Dutch Republic 1570-1670', in: K. Davids en L. Noordegraaf ed., *The Dutch economy in the Golden Age* (Amsterdam 1993) 105-130.
- Hart, M.C. 't, *The making of a bourgeois state. War, politics and finance during the Dutch revolt* (Manchester en New York 1993).
- Hart, M.C. 't, 'War, finances and the structure of the Dutch state', in: R.G. Asch en H. Durchhardt ed., *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550-1700)* (Keulen enz. 1996) 329-349.
- Hartgerink-Koomans, M., *Het geslacht Ewsum. Geschiedenis van een jonkersfamilie uit de Ommelanden in de 15e en 16e eeuw* (Groningen en Batavia 1938).
- Hedegaard, E.O.A., *Landsknægtene i Danmark i det 16. århundrede. En kulturhistorisk studie* (Helsingør 1965).
- Henne, Alexandre, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique III* (Brussel en Leipzig 1858).
- Herwerden, P.J. van, *Het verblijf van Lodewijk van Nassau in Frankrijk. Hugonoten en Geuzen (1568-1572)*. Van Gorcum's historische bibliotheek deel 4 (Assen 1932).
- Heuvel, Charles van den, '*Papiere bolwercken*': de introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen (Alphen aan den Rijn 1991).
- Heuvel, Charles van den, 'Een atlas voor Gilles de Berlaymont, baron van Hierges: belegeringsszenes, stadsplattegronden en fortificatie-ontwerpen voor een "soldat-gentilhomme", 1570-1578', *Caert-thresoor: tijdschrift voor de historische cartografie in Nederland* 15 (1996) 57-69.

- Hintze, Otto, 'Der Commissarius und seine Bedeutung in der allgemeinen Verwaltungsgeschichte' (1910), in: idem, *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*. Fritz Hartung ed. (Leipzig 1941) 232-264.
- Hofdijk, P.W., *Ons voorgeslacht, in zijn dagelyks leven geschilderd v* (2^e druk; Leiden 1874).
- Holt, Mack P., *The Duke of Anjou and the politique struggle during the Wars of Religion* (Cambridge etc. 1986).
- Holt, Mack P., *The French wars of religion, 1562-1629* (Cambridge etc. 1995).
- Holthuis, Paul, *Frontierstad bij het scheiden van de markt. Deventer: militair, demografisch, economisch; 1578-1648* (Deventer 1993).
- Holthuis, Paul, 'Enkele ontwikkelingen in de consequenties van de strijd in het Deventer Achterland, 1568-1648', in: *De Nederlanden 'extra muros'*. Jaarboek uitgegeven door de vereniging/stichting Zannekin, deel 22 (Ieper en Mijdrecht 2000) 85-96.
- Hoof, J.P.C.M. van, 'Met een vijand als bondgenoot. De rol van het water bij de verdediging van het Nederlandse grondgebied tegen een aanval over land', *BMGN* 103 (1988) 622-651.
- Hulzen, A. van, *Utrecht in opstand. Het einde van de oude bisschopsstad 1528-1580* (Utrecht 1999).
- Husmeier, Gudrun, *Graf Otto IV. von Holstein-Schaumburg (1517-1576). Landesherrschaft, Reichspolitik und Niederländischer Aufstand*. Schaumburger Studien Nr. 60 (Bielefeld 2002).
- Israel, Jonathan I., *De Republiek, 1477-1806* (paperback; Franeker 2001).
- Janssen, Wilhelm, 'Krieg', in: Otto Brunner, Werner Conze en Reinhard Koselleck ed., *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* III (Stuttgart 1982) 567-615.
- Janssens, Gustaaf, 'Servitium en andere militaire lasten, belangrijke elementen voor de Brabantse loyale oppositie tegen de Spaanse landvoogden (1567-1578)', in: *Mensen in oorlogstijd* (Brussel 1988) 29-55.
- Janssens, Gustaaf, "*Brabant in het verweer*": *loyale oppositie tegen Spanje's bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese: 1567-1578*. Standen en landen nr. 89 (Kortrijk-Heule 1989).
- Janssens, Gustaaf, 'Pacification générale ou réconciliation particulière? Problèmes de guerre et de paix aux Pays-Bas au début du gouvernement d'Alexandre Farnèse (1578-1579)', *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* 63 (1993) 251-278.
- Jones, Richard L.C., 'Fortifications and sieges in Western Europe, c.800-1450', in: Maurice Keen ed., *Medieval warfare. A history* (Oxford etc. 1999) 163-185.

- Jong, M.A.G. de, 'Arms trade and production in Zeeland 1572-1630', in: Jan Piet Puype en Marco van der Hoeven ed., *The arsenal of the world. The Dutch arms trade in the seventeenth century* (Amsterdam 1996) 22-27.
- Jong, M.A.G. de, 'De bewapening van het Staatse Leger 1590-1621', *Armamentaria* 32 (1997) 7-21.
- Jong, Michiel de, 'Dutch public finance during the Eighty Years War: the case of the Province of Zeeland, 1585-1621', M. van der Hoeven ed., *Exercise of arms. Warfare in the Netherlands (1568-1648)* (Leiden, New York en Keulen 1997) 133-152.
- Jong, M.A.G. de, 'Militaire hervormingen in het Staatse leger en de opbouw van het wapenbedrijf, 1585-1621', *BMGN* 118 (2003) 467-493.
- Jong, Michiel de, 'Staat van oorlog'. *Wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1585-1621* (Hilversum 2005).
- Jongbloet-Van Houtte, Gisela, 'De belegering van Antwerpen belicht vanuit een koopmansarchief. Daniël van der Meulen, gedeputeerde van de Staten van Brabant ter Staten-Generaal (1584-1585)', *BMGN* 91 (1976) 23-43.
- Jorgensen, Paul A., *Shakespeare's military world* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1956; herdruk z.p. 1973).
- Kamen, Henry, *The Duke of Alba* (New Haven en Londen 2004).
- Keen, Maurice, 'The changing scene: guns, gunpowder, and permanent armies', in: idem ed., *Medieval warfare. A history* (Oxford etc. 1999) 273-291.
- Kelenik, József, 'The Military Revolution in Hungary', in: Géza Dávid en Pál Fodor, *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The military confines in the era of Ottoman conquest* (Leiden, Boston en Keulen 2000) 117-159.
- Kerkhoff, A.H.M., *Over de geneeskundige verzorging in het Staatse leger* (Nijmegen 1976).
- Kiernan, V.G., 'Foreign mercenaries and absolute monarchy', *Past and present* nr. 11 (1957) 66-86.
- Kingra, Mahinder S., 'The *trace italienne* and the Military Revolution during the Eighty Years' War, 1567-1648', *The journal of military history* 57 (1993) 431-446.
- Kirchhoff, Karl-Heinz, 'De belagering Münsters 1534-35. Militärische Maßnahmen und politische Verhandlungen des Fürstbischofs Franz von Waldeck', *Westfälische Zeitschrift. Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde* 112 (1962) 77-170.
- Knecht, Robert J., 'Military autobiographies in sixteenth-century France', in: J.R. Mulryne en Margaret Shewring ed., *War, literature and the arts in sixteenth-century Europe* (Basingstoke en Londen 1989) 3-21.
- Knecht, R.J., *The French Wars of Religion 1559-1598* (2^e druk; Harlow en New York 1996).

- Knevel, Paul, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700*.
Hollandse studiën 32 (Hilversum 1992).
- Knevel, P., 'Pecunia nervus belli – De militaire onmacht van Willem van Oranje',
in: *Van rebellen tot professionals; staat, samenleving en krijgsmacht*.
Willem van Oranje-lezing 2002 (Delft 2002) 7-33.
- Koenigsberger, H.G., *Monarchies, States Generals and Parliaments: the Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries* (Cambridge etc. 2001).
- Koller, Fortuné, *Les Bandes d'Ordonnance de Jean sans Peur aux Archiducs Albert et Isabelle* (Grandmetz 1981).
- Koopmans, J.W., *De Staten van Holland en de Opstand: de ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588*. Hollandse historische reeks 13 (Den Haag 1990).
- Kraker, A.M.J. de, 'De woelingen der watergeuzen in het Vlaamse kustgebied: een onderzoek naar hun acties in de Vier Ambachten en de gevolgen daarvan tussen 1572 en 1576', in: *Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"*, Hulst. Jaarboek 1980-1981 (Hulst 1981) 65-186.
- Kraker, A.M.J. de, *Landschap uit balans. De invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vierambachten en het Land van Saeftinghe tussen 1488 en 1609* (Utrecht 1997).
- Kraker, Adrie de, 'Oorlog en ellende op het Noord-Vlaamse platteland tussen 1584 en 1609', in: Filip Bastiaen enz. ed., *Vriendenboek Luc Stockman* (Aalter 1998) 63-78.
- Kroener, Bernhard R., 'Der Soldat als Ware. Kriegsgefangenenschicksale im 16. und 17. Jahrhundert', in: Heinz Duchhardt en Patrice Veit ed., *Krieg und Frieden im Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Theorie-Praxis-Bilder*. Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz, Abteilung für Universalgeschichte, Beiheft 52 (Mainz 2000) 271-295.
- Kuypers, F.H.W., *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie van de vroegste tijden tot heden II* (Nijmegen 1871).
- Kunze, Wolfgang, *Leben und Bauten Herzogs Erichs II. von Braunschweig-Lüneburg: Katalog zur historischen Ausstellung im Schloss Landestrost, Neustadt am Rübenberge* (Hannover 1993).
- Kunzle, David, *From criminal to courtier. The soldier in Netherlandish art 1550-1672*. History of warfare nr. 10 (Leiden en Boston 2002).
- Lammers, Walther, *Die Schlacht bei Hemmingstedt. Freies Bauerntum und Fürstenmacht im Nordseeraum. Eine Studie zur Sozial-, Verfassungs- und Wehrgeschichte des Spätmittelalters* (Heide in Holstein 1953)

- Lammert, Friedrich, 'Deutsche Reiter unter Graf Günther von Schwarzburg in den Niederlanden. Zur Kriegsgeschichte des 16. Jahrhunderts', *Mitteilungen des Vereins für deutsche Geschichte- und Altertumskunde im ehemaligen Fürstentum Schwarzburg-Sondershausen* 2 (1923) 28-41.
- Lammert, Friedrich, 'Graf Günther von Schwarzburg und seine Reiter', *Mitteilungen des Vereins für deutsche Geschichte und Altertumskunde in Sondershausen* 4 (1926) 17-24.
- Lammert, Friedrich, 'Von den deutschen Pistolenreitern und ihrem Führer Graf Günther von Schwarzburg', *Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde* 3 (1931) 225-232.
- Lem, Anton van der, *De opstand in de Nederlanden (1555-1609)* (Utrecht 1995).
- Lettenhove, Kervyn de, *Les huguenots et les Geux*. Zes delen (Brugge 1884).
- Love, Ronald S., "'All the King's horsemen": the equestrian army of Henry IV, 1585-1598', *The sixteenth century journal* 22 (1991) 510-533.
- Luh, Jürgen, *Ancien Régime warfare and the Military Revolution. A study* (Groningen 2000).
- Lynn, John A., 'Tactical evolution in the French army, 1560-1660', *French historical studies* 14 (1985).
- Lynn, John A., 'The pattern of army growth, 1445-1945', in: idem ed., *Tools of war. Instruments, ideas and institutions of warfare, 1445-1871* (Urbana, Illinois 1990) 1-27.
- Lynn, John A., 'The evolution of army style in the West, 800-2000', *International history review* 18 (1996) 505-545.
- Maclean, J., *De huwelijksintekeningen van Schotse militairen in Nederland 1574-1665* (Zutphen 1976).
- Mallett, M., 'The theory and practice of warfare in Machiavelli's republic', in: G. Bock e.a. ed., *Machiavelli and republicanism* (Cambridge 1990) 173-180.
- Mallett, Michael, 'Mercenaries', in: Maurice Keen ed., *Medieval warfare. A history* (Oxford etc. 1999) 209-229.
- Maltby, William S., *Alba: a biography of Fernando Alvarez de Toledo, third duke of Alba, 1507-1583* (Berkeley enz. 1983).
- Markham, Clements R., *The fighting Veres: lives of sir Francis Vere, general of the Queen's forces in the Low Countries, governor of The Brill and of Portsmouth, and of sir Horace Vere, general of the English forces in the Low Countries, governor of The Brill, master-general of ordnance, and baron Vere of Tilbury* (Londen 1888).
- Marnef, Guido, 'The dynamics of reformed religious militancy: the Netherlands, 1566-1585', in: Philip Benedict enz. ed., *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585*. KNAW verhandelingen, afd. Letterkunde, nieuwe reeks, nr. 176 (Amsterdam 1999) 51-68.

- Marnef, Guido, 'The towns and the revolt', in: Graham Darby ed., *The origins and development of the Dutch Revolt* (Londen en New York 2001) 84-106.
- Martin, Colin, en Geoffrey Parker, *The Spanish Armada* (Londen enz. 1989).
- McNeill, William H., *The pursuit of power. Technology, armed force, and society since A.D. 1000* (Oxford 1983).
- Meerbeek, Lucienne van, *Inventaire des Archives des tribunaux militaires* (Gembloers 1939).
- Meerbeek, Lucienne van, 'La service sanitaire de l'armée espagnole des Pays-Bas à la fin du xvie et au xviie siècle', *Revue internationale d'histoire militaire* 20 (1959) 479-493.
- Meulleners, J.L., *Legertochten tusschen Maastricht en Mook sedert 1568 tot 1575, en gelijktijdige belastingen en inkwartierungen te Elsloo* (Maastricht 1889).
- Meij, J.C.A. de, 'Het beeld van de Watergeuzen in de Nederlandse geschiedschrijving', *Tijdschrift voor geschiedenis* 83 (1970) 358-377.
- Meij, J.C.A. de, *De Watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572*. Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe reeks, deel 77, nr. 2 (Amsterdam en Londen 1972).
- Millar, Gilbert John, 'The Landsknecht: his recruitment and organization, with some reference to the reign of Henry VIII', *Military affairs* 35 (1971) 95-99.
- Mitchell, John Hewitt, *The Court of the Connétable. A study of a French administrative tribunal during the reign of Henry IV* (New Haven etc. 1947).
- Mol, J.A., 'Hoofdelingen en huurlingen. Militaire innovatie en de aanloop tot 1498', in: *Fryslân, staat en macht 1450-1650. Bijdragen aan het historisch congres te Leeuwarden van 3 tot 5 juni 1998* (Hilversum en Leeuwarden 1999) 65-84.
- Möller, Hans-Michael, *Das Regiment der Landsknechte. Untersuchungen zu Verfassung, Recht und Selbstverständnis in deutschen Söldnerheeren des 16. Jahrhunderts*. Frankfurter historische Abhandlungen 12 (Wiesbaden 1976).
- Monballyu, J., 'Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en extraordinaire strafrechtpleging in het Vlaamse recht van de 16^e eeuw', in: H.A. Diederiks en H.W. Roodenburg ed., *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum 1991) 120-132.
- Moor, J.A. de, 'Ervaring en experiment: militaire ontwikkelingen in de 16^e en 17^e eeuw', in: H. Ph. Vogel, H.W. Singor en J.A. de Moor ed., *Een wereld in oorlog. Militaire geschiedenis in hoofdstukken* (Utrecht 1995) 163-176.
- Mout, M.E.H.N., 'Het intellectuele milieu van Willem van Oranje', *BMGN* 99 (1984) 596-625.
- Mulder, L., 'Eene bijdrage tot de kennis der militaire regtspleging in het laatst der 16^e eeuw', *Het vaandel* 2^e reeks, 2 (1861-1862) 46-62.
- Neale, J.E., 'Elizabeth and the Netherlands, 1586-7', *English historical review* 45 (1930) 373-396.

- Nell, Martin, *Die Landsknechte. Entstehung der ersten deutschen Infanterie* (Berlijn 1914).
- Newhall, Richard Ager, *Muster and review. A problem of English military administration 1420-1440* (Cambridge, Mass. 1940).
- Nickle, Barry H., *The military reforms of Prince Maurice of Orange* (Proefschrift Universiteit van Delaware, Newark 1975).
- Nierop, H.F.K. van, 'Willem van Oranje als hoog edelman: patronage in de Habsburgse Nederlanden?', *BMGN* 99 (1984) 651-676.
- Nierop, H.F.K. van, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (tweede druk; Amsterdam 1990).
- Nierop, Henk van, 'De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand', *BMGN* 110 (1995) 205-223.
- Nierop, Henk van, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 1999).
- Nierop, Henk van, 'The nobility and the revolt of the Netherlands: between church and king, and protestantism and privileges', in: Philip Benedict e.a. ed., *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585*. KNAW verhandelingen, afd. Letterkunde, nieuwe reeks, nr. 176 (Amsterdam 1999) 83-98.
- Nierop, Henk van, 'The nobles and the revolt', in: Graham Darby ed., *The origins and development of the Dutch Revolt* (Londen en New York 2001) 48-66.
- Nierop, H.F.K. van, 'Willem van Oranje zoekt bondgenoten in het buitenland', in: *Nederland in de wereld. Opstellen bij honderd jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Den Haag en Amsterdam 2002) 141-155.
- Nimwegen, Olaf van, 'Het Staatse leger en de militaire revolutie van de vroegmoderne tijd', *BMGN* 118 (2003) 494-518.
- Nimwegen, Olaf van, *Deser landen chrijchsvolck. Het Staatse leger en de militaire revoluties (1588-1688)* (Amsterdam 2006).
- Nolan, John S., *Sir John Norreys and the Elizabethan military world* (Exeter 1997).
- Noordegraaf, Leo, *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650* (Bergen NH 1985).
- Oerle, H.A. van, 'De rol van schansen bij het beleg 1572-1574', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 66 (1974) 34-50.
- Oestreich, Gerhard, *Neostoicism and the early modern state*. Brigitta Oestreich en H.G. Koenigsberger ed. (Cambridge etc. 1982).
- Oman, Charles W.C., 'On Walter Morgan's sketches presented to Lord Burghley', *Archaeological journal* 87 (1930) 1-15.
- Oman, Charles, 'Early military pictures', *Archaeological journal* 45 (1939) 337-355.
- Oman, Charles, *A history of the art of war in the sixteenth century* (oorspr. 1937; facs. Londen enz. 1991).

- Oosterhoff, F.G., *Leicester and the Netherlands, 1586-1587* (Utrecht 1988).
- Ortenburg, G., *Waffe und Waffengebrauch im Zeitalter der Landsknechte 1500-1650* (Koblenz 1984).
- Overdiep, Gerrit, *De Groninger schansenkrijg, 1589-1594* (Groningen 1970).
- Overdiep, Gerrit, 'De Groninger Schansenkrijg 1589-1594', in: *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen* (Groningen 1994) 53-102.
- Owen, L.V.D., 'Sir Roger Williams and the Spanish power in the Netherlands', *The army quarterly* 34 (1937) 53-66.
- Pablo, Jean de, 'Contribution à l'étude de l'histoire des institutions militaires huguenotes', *Archiv für Reformationsgeschichte* 48 (1957) 192-216.
- Pablo, Jean de, 'Gaspard de Coligny, chef de guerre', in: *Actes du colloque l'Amiral de Coligny et son temps* (Paris, 24-28 octobre 1972). Societé de l'histoire du protestantisme Français (Parijs 1974) 53-76.
- Parker, Geoffrey, 'War and economic change: the economic costs of the Dutch Revolt', in: J.M. Winter ed., *War and economic development: essays in memory of David Joslin* (Cambridge etc. 1975) 49-71.
- Parker, Geoffrey, *The Dutch Revolt* (herziene editie, paperback 1985; Londen etc. 2002).
- Parker, Geoffrey, en Angela Parker, *Europese soldaten 1550-1650* (Haarlem 1978).
- Parker, Geoffrey, 'Philip II, Paul Kennedy and the Revolt of the Netherlands 1572-76: a case of strategic overstretch?', in: Jens Christian V. Johansen, Erling Ladewig Petersen en Henrik Stevnsborg ed., *Clashes of cultures. Essays in honour of Niels Steensgaard* (Odense z.j. (1992)) 50-79.
- Parker, Geoffrey, 'Early Modern Europe', in: Michael Howard, George J. Andreopoulos en Mark R. Shulman ed., *The laws of war. Constraints on warfare in the Western world* (New Haven en Londen 1994) 40-58.
- Parker, Geoffrey, 'The "Military Revolution", 1560-1660 – a myth?', in: Clifford J. Rogers ed., *The Military Revolution debate. Readings on the military transformation of Early Modern Europe* (Boulder en Oxford 1995) 37-54.
- Parker, Geoffrey, 'In defense of The Military Revolution', in: Clifford J. Rogers ed., *The Military Revolution debate. Readings on the military transformation of Early Modern Europe* (Boulder en Oxford 1995) 337-365.
- Parker, Geoffrey, *The Military Revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500-1800* (2e herziene druk 1999 in paperback; Cambridge enz. 2000).
- Parker, Geoffrey, *The grand strategy of Philip II* (New Haven enz. 1998).
- Parker, Geoffrey, *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659. The logistics of Spanish victory and defeat in the Low Countries' Wars* (2e druk: Cambridge etc. 2004).
- Parrott, David, 'The military revolution in early modern Europe', *History Today* (december 1992) 21-27.

- Parrott, David A., 'Strategy and tactics in the Thirty Years' War: The "Military Revolution"', in: Clifford J. Rogers ed., *The Military Revolution debate. Readings on the military transformation of Early Modern Europe* (Boulder en Oxford 1995) 227-251.
- Parrott, David, *Richelieu's army. War, government and society in France, 1624-1642* (Cambridge 2001).
- Pas, W.J.H.M. van de, 'Gelre's eigen gelden. Het financiële belang van een niet-patrimoniaal gewest in de Habsburgse Nederlanden (1543-1581)', in: W. Fritschy, J.K.T. Postma en J. Roelevink ed., *Doel en middel. Aspecten van financieel overheidsbeleid in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden*. NEHA-series III nr. 22 (Amsterdam 1995) 11-34.
- Pater, J.C.H. de, *De Raad van State nevens Matthias (1578-1581)* (Den Haag 1917).
- Pater, J.C.H. de, 'Prins Willem in ballingschap (1567-1572)', in: P. Geyl ed., *Wilhelmus van Nassouwe* (Middelburg z.j. (1933)) 85-109.
- Paul, W., 'Zevenhuizen in het begin van de Tachtigjarige Oorlog', *De schatkamer. Regionaal historisch tijdschrift* 10, nr. 2 (1996) 32-42.
- Pettegree, Andrew, 'Religion and the revolt', in: Graham Darby ed., *The origins and development of the Dutch Revolt* (Londen en New York 2001) 67-83.
- Picot, Georges, *Histoire des États Généraux*. Zes delen (2e druk; Parijs 1888-1889).
- Polisensky, J.V., *War and society in Europe, 1618-1648* (Cambridge 1978).
- Poort, Marjon, 'English garrisons in the United Provinces, 1585-1616', in: P. Hoft-ijzer ed., *The Dutch in crisis, 1585-1588. People and politics in Leicester's time: papers of the annual symposium of the sir Thomas Brown Institute, 27 November 1987* (Leiden 1988) 71-83.
- Poort, Marjon, "'The desired and destined successor.'" A chronology of sir Philip Sidney's activities 1585-1586', in: Jan van Dorsten, Dominic Baker-Smith en Arthur F. Kinney ed., *Sir Philip Sidney, 1586 and the creation of a legend*. Publications of the sir Thomas Browne Institute Leiden, new series no. 9 (Leiden 1996) 25-37.
- Postema, J., *Johan van den Corput, 1542-1611. Kaartmaker, vestingbouwer, krijgsman*. Publicaties van de IJsselacademie nr. 75 (Kampen 1993).
- Postma, F., 'De mislukte missie van mr. Maarten van Naarden als luitenant-stadhouder van Stad en Lande 1541-1557', *BMGN* 120 (2005) 1-27.
- Pot, Jan, *Het beleg van Zierikzee* (Leiden 1925).
- Potter, David, 'The international mercenary market in the sixteenth century: Anglo-French competition in Germany, 1543-1550', *The English historical review* 111 (1996) 24-58.

- Potter, David, 'Chivalry and professionalism in the French armies of the Renaissance', in: D.J.B. Trim ed., *The chivalric ethos and the development of military professionalism* (Leiden en Boston 2003) 149-182.
- Preuß, Heike, *Söldnerführer unter Landgraf Philip dem Großmütigen von Hessen (1518-1567). Aufbau und Verwaltung einer personalen Friedensorganisation in 'Kriegssach-en'*. Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte Nr. 30 (Darmstadt en Marburg 1975).
- Puype, J.P., 'Hervorming en uitstraling: tactiek en wapens van het Staatse leger tot de Vrede van Munster en hun invloed in andere Europese landen', in: J. Dane en S. Groenveld ed., *1648: Vrede van Munster: feit en verbeelding* (Zwolle 1998) 47-81.
- Puype, Jan Piet, 'Het Staatse leger en Maurits, wegbereider van de moderne legers', *Armamentaria* 35 (2000) 33-47.
- Price, J.L., 'A state dedicated to war? The Dutch Republic in the seventeenth century', in: Andrew Ayton en J.L. Price ed., *The medieval military revolution. State, society and military change in medieval and early modern Europe* (paperback; Londen en New York 1998) 183-200.
- Raa, F.J.G. ten, en F. de Bas, *Het Staatse leger 1568-1795 I* (Breda 1911).
- Rachfahl, Felix, *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand I* (Den Haag 1906).
- Ramakers, Emile, 'Krijgskunde in de Noordelijke Nederlanden: van opstand tot bestand', *De zeventiende eeuw* 13 (1997) 139-151.
- Redlich, Fritz, 'Der Marketender', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 41 (1954) 227-252.
- Redlich, Fritz, *De Praeda Militari: on looting and booty*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte nr. 39 (Wiesbaden 1956).
- Redlich, Fritz, *The German military enterpriser and his work force. A study in European economic and social history I* Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte nr. 47 (Wiesbaden 1964).
- Repgen, Konrad, 'Kriegslegitimationen in Alteuropa. Entwurf einer historischen typologie', *Historische Zeitschrift* 241 (1985) 27-49.
- Ringoir, H., *Nederlandse generaals van 1568 tot 1940*. Bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis nr. 10 (Den Haag 1981).
- Robaulx de Soumoy, A.L.P. de, *Étude historique sur les tribunaux militaires en Belgique* (Brussel 1858).
- Roberts, Michael, *The military revolution 1560-1660* (Belfast 1956).
- Roberts, Michael, 'Gustav Adolf and the Art of War' (1958), in: Idem, *Essays in Swedish history* (Londen 1967) 56-81.

- Roberts, Michael, 'The military revolution 1560-1660', in: Clifford J. Rogers ed., *The Military Revolution debate. Readings on the military transformation of Early Modern Europe* (Boulder, San Francisco en Oxford 1995) 13-35.
- Rogers, Clifford J., 'The Military Revolution in history and historiography', in: idem ed., *The Military Revolution debate. Readings on the military transformation of Early Modern Europe* (Boulder, San Francisco en Oxford 1995) 1-10.
- Rogers, Clifford J., 'The Military Revolutions of the Hundred Years War', in: idem ed., *The Military Revolution debate. Readings on the military transformation of Early Modern Europe* (Boulder, San Francisco en Oxford 1995) 55-93.
- Rogers, Clifford J., 'The age of the Hundred Years War', in: Maurice Keen ed., *Medieval warfare. A history* (Oxford etc. 1999) 136-160.
- Rogg, Matthias, "'Zerhauen und zerschitten, nach adelichen Sitten." Herkunft, Entwicklung und Funktion soldatischer Tracht des 16. Jahrhunderts im Spiegel zeitgenössischer Kunst', in: Bernhard R. Kroener en Ralf Pröve ed., *Krieg und Frieden: Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit* (Paderborn 1996) 109-135.
- Rogg, Matthias, "'Wol auff mit mir, du schoenes weyb". Anmerkungen zur Konstruktion von Männlichkeit im Soldatenbild des 16. Jahrhunderts', in: Karen Hagemann en Ralf Pröve ed., *Landsknechte, Soldatenfrauen und Nationalkrieger: Militär, Krieg und Geschlechterordnung in historische Wandel. Geschichte und Geschlechter* nr. 26 (Frankfort/Main 1998) 51-73.
- Rogg, Matthias, *Landsknechte und Reisläufer: Bilder vom Soldaten. Ein Stand in der Kunst des 16. Jahrhunderts*. Krieg in der Geschichte Nr. 5 (Paderborn etc. 2002).
- Rollin-Couquerque, L.M., 'Oude strafwetgeving voor ons krijgsvolk te lande 1572-1705', *Militair-rechtelijk tijdschrift* 38 (1942-1943) 91-182 en 375-380.
- Rooms, E., 'De materiële toestand van het garnizoen te Antwerpen (1567-1576)', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis* 20 (1974) 633-654.
- Rooms, E., 'Het Antwerpse garnizoen en de menselijke betrekkingen (1566-1577)', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis* 21 (1975) 3-31.
- Rooms, E., 'De organisatie van de bevoorrading en de bezoldiging der troepen in dienst van de Spaanse monarchie in de Zuidelijke Nederlanden (1567-1713)', *Bijdragen tot de geschiedenis* 63 (1980) 121-150.
- Rooms, E., *De organisatie van de troepen van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Zuidelijke Nederlanden (1659-1700)*. Centrum voor Militaire Geschiedenis, Bijdragen nr. 37 (Brussel 2003).
- Roosens, B., 'Het arsenaal van Mechelen en de wapenhandel (1551-1567)', *Bijdragen tot de geschiedenis* 60 (1977) 175-247.
- Roosens, B., 'De keizerlijke artillerie op het einde van de regering van Karel v', *Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis* 23 (1979) 117-135.

- Roosens, B., 'De stadsomwalling van Breda: de eerste toepassing van het gebastioneerd vestingstelsel in de Nederlanden (1531-1547)', *Bijdragen tot de geschiedenis* 63 (1980) 87-120.
- Roosens, Bernhard, 'De invloed van de vestingbouw op de bevolking in de Nederlanden tijdens de regeerperiode van Karel v', in: Raymond Fagel en David Onnekink ed., *Oorlog en samenleving in de Nieuwe Tijd*. Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis nr. 3 (Maastricht 2005) 81-99.
- Roosens, Bernhard, Habsburgse defensiepolitiek en vestingbouw in de Nederlanden (1520-1560). Twee delen (proefschrift Universiteit Leiden 2005).
- Rosenfeld, Paul, 'The Provincial Governors from the Minority of Charles v to the Revolt', in: *Standen en Landen*. nr. 17 (Leuven en Parijs 1959) 3-63.
- Schelven, A.A. van, 'Beschuldigingen van Christopher van Holstein omtrent een betrokken zijn van Oranje in een moordaanslag op Erich van Brunswijk (1578)', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 49 (1928) 1-44.
- Schepper, Hugo de, 'Belgium Nostrum' 1500-1650. *Over integratie en desintegratie van het Nederland* (Antwerpen 1987).
- Schepper, Hugo de, 'Staatsgezag en macht in de Nederlanden. Verworvenheden en beperkingen in het Bourgondisch-Habsburgs systeem', in: Jac Geurts en idem ed., *Staatsvorming onder Bourgondiërs en Habsburgers. Theorie en praktijk* (Maastricht 2006) 13-50.
- Schillings, Arnold, 'Het officie van Raet-assesseur van den Heere Provoost van den Hove en van den Heere Drossart van Brabant', in: *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen: universitatis catholicae in oppido Lovaniensi iam annos xxxv professoris* (Brussel en Parijs 1947) 483-489.
- Schmidt, Georg, 'Des Prinzen Vaterland? Wilhelm I. von Oranien (1533-1584) zwischen Reich, deutschen Nation und den Niederlanden', in: *Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag*. Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz, Abteilung Universalgeschichte 134 (Stuttgart 1988) 223-239.
- Schmidt, Hans-Achim, *Landsknechtswesen und Kriegsführung in Niedersachsen 1533-1545* (Hildesheim 1929).
- Schulten, C.M., *Contribution à l'étude des termes militaires Français en Néerlandais 1567-1625* (Den Haag 1966).
- Schulten, C.M., 'Het beleg van Alkmaar', in: *Alkmaar ontzet 1573-1973*. Alkmaarse studiën nr. 2 (Alkmaar 1973) 61-84.
- Schulten, Kees, 'Prins Maurits (1567-1625), legerhervormer en vernieuwer van de krijgskunde, of trendvolger?', *Armamentaria* 35 (2000) 7-22.

- Schulten, Cornelis, 'La genèse de l'armée de la République des Provinces-Unies (1576-1588)', in: *Études réunies en l'honneur de Jean Chagniot. Combattre, gouverner, écrire* (Parijs 2003) 691-707.
- Schulten, C.M., *Met vliegende vaandels en slaande trom. Oorlog in de Lage Landen 1559-1659* (Amsterdam 2005).
- Seidl, Josef, *Die Statthalterschaft des Erzherzogs Matthias in den Niederlanden* (dissertatie Universiteit Wenen 1906).
- Showalter, Dennis E., 'Caste, skill, and training: the evolution of cohesion in European armies from the Middle Ages to the sixteenth century', *The journal of military history* 57 (1993) 407-430.
- Smit, Franck, 'Francisco Verdugo, de Spaanse stadhouder van Groningen', in: *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen* (Groningen 1994) 103-116.
- Smit, J.P.W.A., *De legerolaggen uit den aanvang van den 80-jarigen oorlog. Van Gorcum's historische bibliotheek deel 19* (Assen 1938).
- Sneep, J., 'Het corps ingenieurs in het Staatse Leger', in: *Vesting, vier eeuwen vestingbouw in Nederland* (Den Haag 1982) 151-154.
- Spicer, Andrew, 'Southampton, Sea Beggars and the Dutch Revolt, 1567-1573', in: Theo Hermans en Reinier Salverda ed., *From revolt to riches. Culture and history of the Low Countries 1500-1700* (paperback; Londen 1993) 74-82.
- Stockman, P. en P. Everaers, 'Versterckt Zeeland' (z.p. (Middelburg) 2001)
- Storrs, C. en H. Scott, 'The Military Revolution and the European nobility, c. 1600-1800', *War in history* 3 (1996) 1-41.
- Swart, E., 'From "Landsknecht" to "Soldier": The Low German foot soldiers of the Low Countries in the second half of the Sixteenth Century', *International review of social history* 51 (2006) 75-92.
- Swart, K.W., 'William the Silent's statecraft', in: Theo Hermans en Reinier Salverda ed., *From revolt to riches. Culture and history of the Low Countries 1500-1700* (paperback; Londen 1993) 65-73.
- Swart, K.W., *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (Den Haag 1994).
- Tallett, F., *War and Society in Early Modern Europe, 1495-1715* (Londen en New York 1992).
- Terhalle, Herman, 'De Tachtigjarige oorlog en het Westmunsterland', in: *De Nederlanden 'extra muros'. Jaarboek uitgegeven door de vereniging/stichting Zannekin, deel 22* (Ieper en Mijdrecht 2000) 69-84.
- Terry, Arthur, 'War and literature in sixteenth-century Spain', in: J.R. Mulryne en Margaret Shewring ed., *War, literature and the arts in sixteenth-century Europe* (Basingstoke en Londen 1989) 101-118.
- Teubner, E., *Der Feldzug Wilhelms von Oranien gegen den Herzog von Alba im Herbst des Jahres 1568* (Halle 1892).

- Thoen, E., 'Oorlogen en platteland. Sociale en economische aspecten van militaire destructie in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen en de vroege moderne tijden', *TVG* 41 (1978) 363-378.
- Thompson, I.A.A., *War and government in Habsburg Spain, 1560-1620* (Londen 1976).
- Thompson, I.A.A., "'Money, money, and yet more money!'" Finance, the fiscal-state, and the Military Revolution: Spain 1500-1650', in: Clifford J. Rogers ed., *The Military Revolution debate. Readings on the military transformation of Early Modern Europe* (Boulder en Oxford 1995) 273-298.
- Tracy, James D., *Holland under Habsburg rule, 1506-1566. The formation of a body politic* (Berkeley etc. 1990).
- Tracy, James D., 'Émigré and ecclesiastical property as the sheet-anchor of Holland finance, 1572-1584, in: Philip Benedict enz. ed., *Reformation, revolt and civil war in France and the Netherlands 1555-1585*. KNAW verhandelingen, afd. Letterkunde, nieuwe reeks, nr. 176 (Amsterdam 1999) 255-266.
- Tracy, James D., 'Keeping the wheels of war turning. Revenues of the province of Holland, 1572-1619', in: Graham Darby ed., *The origins and development of the Dutch Revolt* (Londen en New York 2001) 133-150.
- Tracy, James D., *Emperor Charles v, impresario of war: campaign strategy, international finance, and domestic politics* (Cambridge etc. 2002).
- Tracy, James D., *For Holland's Garden. The war aims of the States of Holland, 1572-1588*. Third Golden Age Lecture, delivered on Thursday 21 October 2004 (Amsterdam 2004).
- Trim, David J.B., 'The context of war and violence in sixteenth-century English society', *Journal of Early Modern History* 3 (1999) 233-255.
- Trim, David J.B., 'Ideology, greed, and social discontent in Early Modern Europe: mercenaries and mutinies in the rebellious Netherlands, 1568-1609', in: Jane Hathaway ed., *Rebellion, repression, reinvention. Mutiny in comparative perspective* (Westport, Conn. en Londen 2001) 47-61.
- Trim, D.J.B., 'Introduction', in: idem ed., *The chivalric ethos and the development of military professionalism* (Leiden en Boston 2003) 1-38.
- Trim, D.J.B., 'Army, society and military professionalism in the Netherlands during the Eighty Years' War', in: idem ed., *The chivalric ethos and the development of military professionalism* (Leiden en Boston 2003) 269-289.
- Tucker, Treva J., 'Eminence over efficacy: social status and cavalry service in sixteenth-century France', *The sixteenth century journal* 32 (2001) 1057-1095.
- Van tresorier tot thesaurier-generaal: zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager (Hilversum 1996).
- Vaughan, Richard, *Charles the Bold. The last Valois Duke of Burgundy* (Woodbridge 2002).

- Verdonk, R.A., 'La importancia de las guerras en los Países Bajos (1567-1648) para el vocabulario Español y Europeo', in: Karl Hermann Körner en Marc Vitse ed., *Las influencias mutuas entre España y Europa a partir del siglo XVI*. Wolfenbütteler Forschungen nr. 39 (Wiesbaden 1988) 103-111.
- Verdonk, Robert A., 'Les conséquences linguistiques des guerres entre l'Espagne et les Provinces Unies', in: Werner Thomas ed., *Rebelión y resistencia en el mundo hispánico del siglo XVII. Actas del coloquio internacional Lovaina, 20-23 de Noviembre de 1991* (Leuven 1992) 53-66.
- Verdonk, Robert A., 'Historia y resultados de la convivencia lingüística entre españoles y flamencos durante los siglos XVI y XVII', in: Werner Thomas en Robert A. Verdonk ed., *Encuentros en Flandes: relaciones e intercambios hispanoflamencos a inicios de la Edad Moderna* (Leuven etc. 2000) 193-210.
- Vermeesch, Griet, 'War, fortified towns and the countryside, Gorinchem and Doesburg (1570-1680)', *Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit* 9 (2005) 155-163.
- Vermeesch, Griet, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2006).
- Verschure, Han, *Overleven buiten de Hollandse tuin. Raamsdonk, Waspik, 's Gravenmoer, Capelle, Sprang en Besoijen tijdens de Tachtigjarige Oorlog* (Tilburg 2004).
- Vogel, Hans, 'Arms production and exports in the Dutch Republic, 1600-1650', in: M. van der Hoeven ed., *Exercise of arms. Warfare in the Netherlands (1568-1648)* (Leiden, New York en Keulen 1997) 197-210.
- Vredenburg gekraakt. *Beleg en afbraak van een dwangburcht (1576-1577)* (Utrecht 1977).
- Vries, Jan de en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
- Wagenaar, L.H., *Het leven van graaf Willem Lodewijk, een vader des vaderlands, 'Uz Heit'* (Amsterdam 1904).
- Wagenaar, Pieter, 'The "Waardgelders" of Den Haag', in: M. van der Hoeven ed., *Exercise of arms. Warfare in the Netherlands (1568-1648)* (Leiden, New York en Keulen 1997) 210-230.
- Watanabe-O'Kelly, Helen, 'Tournaments and their relevance for warfare in the Early Modern Period', *European history quarterly* 20 (1990) 451-463.
- Waterbolk, E.H., 'Everard van Reyd (1550-1602), geschiedschrijver en militair adviseur', in: P.A.M. Geurts en A.E.M. Janssen ed., *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd I Geschiedschrijvers* (Den Haag 1981) 41-63.
- Waxman, Matthew C., 'Strategic terror: Philip II and sixteenth-century warfare', *War in history* 4 (1997) 339-347.

- Wells, Guy, 'The unlikely Machiavellian: William of Orange and the princely virtues', in: Phyllis Mack en Margaret C. Jacob ed., *Politics and culture in early modern Europe. Essays in honor of H.G. Koenigsberger* (Cambridge enz. 1987) 85-94.
- Weis, Monique, *Les Pays-Bas espagnols et les Etats du Saint Empire (1559-1579). Priorités et enjeux de la diplomatie en temps de troubles* (Brussel 2003).
- Wernham, R.B., *After the Armada: Elizabethan England and the struggle for Western Europe, 1588-1595* (Oxford 1984).
- Westra, F., *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de tachtigjarige oorlog, 1573-1604* (Alphen a/d Rijn 1992).
- Wierenga, Frouke ed., *Republiek tussen vorsten: Oranje, opstand, vrijheid, geloof* (Zutphen 1984).
- Wilson, Peter H., 'German women and war, 1500-1800', *War in history* 3 (1996) 127-160.
- Woltjer, J.J., *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580* (Amsterdam 1994).
- Woltjer, J.J., 'Geweld tijdens de godsdienstoorlogen in Frankrijk en de Nederlanden: een vergelijking', *Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* 3 (1994) 281-296.
- Wood, James B., 'The Royal Army during the early wars of religion, 1559-1576', in: Mack P. Holt ed., *Society and institutions in Early Modern France* (Athens, Ga. 1991) 1-35.
- Wood, James B., *The King's army. Warfare, soldiers, and society during the Wars of religion in France, 1562-1576* (Cambridge, New York en Melbourne 1996).
- Wortel, Th.P.H., 'De vesting Alkmaar anno 1573', in: *Alkmaar ontzet 1573-1973. Alkmaarse studiën nr. 2* (Alkmaar 1973) 41-60.
- Woude, A.M. van der, 'De crisis in de Opstand na de val van Antwerpen', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 14 (1959) 38-56 en 81-103.
- Wijn, J.W., *Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits* (Utrecht 1934).
- Wijn, J.W., 'Het Noord-Hollandse regiment in de eerste jaren van de opstand tegen Spanje', *TVG* 62 (1949) 235-261.
- Wijn, J.W., 'Onder het vaandel', in: J. Presser e.a., *De Tachtigjarige Oorlog* (5^e druk; Amsterdam en Brussel 1975) 228-253.
- Wijn, J.W., *Het beleg van Haarlem* (Amsterdam 1942).
- Zanden, J.L. van, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850* (Bergen NH 1991).
- Zwitzer, H.L., 'Machiavelli, Maurits en Willem Lodewijk: tijdgenoten op afstand', *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis* 10 (1987) 5-17.
- Zwitzer, H.L., 'De militie van den staat'. *Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1991).

Zwitzer, H.L., 'De soldaat', in: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten ed., *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995).

Zwitzer, H.L., 'The Eighty Years War', in: M. van der Hoeven ed., *Exercise of arms. Warfare in the Netherlands (1568-1648)* (Leiden, New York en Keulen 1997) 33-55.

Register

- aanrijdgeld. Zie
aanloopgeld
- accusatoire rechtspraak,
124
- adel, rol in
 - oorlogvoering, 11, 21,
 - 22, 24, 30, 31, 42, 60,
 - 61, 65, 69, 105, 106,
 - 107, 155, 170, 175,
 - 204, 205
- adelborsten, 11
- advocaat-fiscaal, 129
- Aerschot, Filips van
 - Croy, hertog van, 41,
 - 42, 45
- Alva, Fernando Alvarez
 - de Toledo, hertog
 - van, 23, 30, 31, 37, 42,
 - 60, 100, 124, 127, 153,
 - 156, 159, 166, 169,
 - 172, 182
- Anjou, François hertog
 - van, 25, 29, 46, 49, 50,
 - 51, 52, 60, 61, 163,
 - 167, 171, 187
- Antwerpen, 13, 42, 45,
- 47, 54, 128, 153, 161,
- 164, 168, 169, 177,
- 179, 187
- archers, 11, 12, 65, 152,
- 153, 154, 155
- Arnold, Thomas,
- historicus, 18
- artikelbrief, 41, 48, 72,
- 74, 77, 78, 79, 80, 81,
- 86, 123, 124, 131, 137,
- 182, 184
- artikelbrieven, 26, 79,
- 81, 122, 183
- auditeur du camp, 45,
- 119, 127, 129, 138, 206
- auditeur-generaal, 131
- auditeurs, Duitse, 139
- auditeurs-militair,
- plaatselijke, 129, 130,
- 133, 136, 138
- Bas, F. de, historicus en
- militair, 14
- basissoldij, 77, 86
- betaalmaand, 77, 79, 86
- bijnamen, 103, 176
- Biron, Armand de
 - Gontaut, baron de,
 - 51, 161
- Black, Jeremy,
- historicus, 15, 16, 17,
- 20
- blinde namen, 92, 94
- boeren, 26, 73, 82, 115,
- 137, 175, 184, 194,
- 195, 196, 197, 199
- Bor, Pieter, historicus,
- 39, 75, 81, 121, 196,
- 203
- Bourbon, Charlotte de,
- 37
- Boussu, Maximiliaan de
 - Hennin, graaf van,
 - 34, 46, 47, 48, 49, 51,
 - 146
- brandschatting, 189,
- 190, 191, 192, 194, 195
- Brantôme, Pierre de
 - Boudeille, heer van,
 - 185
- Brantôme, Pierre de
 - Bourdeille, heer van,
 - 24
- Brunswijk-Lüneburg,
- Erik II hertog van, 69,
- 169
- Brussel, 25, 40, 41, 45,
- 47, 52, 61, 74, 85, 100,
- 160, 169, 185, 187
- burgeroorlog, de
 - Opstand als, 25, 30,
 - 170, 201, 205
- capitaine de justice, 45,
- 119, 120, 127, 128,
- 129, 206
- chevaux legiers, 109,
- 152, 153, 155
- Coligny, Gaspard de,
- 33, 76, 85
- Contamine, Ph.,
- historicus, 13
- contramars, 147
- contributies, 190, 191,
- 192, 193, 194, 195
- Corvisier, A., historicus,
- 13
- Digges, Thomas, 105,
- 106, 107, 109, 111, 113
- discipline, 20, 35, 64, 74,
- 75, 76, 78, 81, 84, 85,
- 86, 87, 114, 125, 128,
- 130, 147, 151, 152,
- 155, 170, 177, 180,
- 198, 202
- disciplinerings, 20, 71,
- 87, 139, 201, 203, 206
- edelluiden. Zie
adelborsten
- Egmond, Lamoraal
- graaf van, 31, 173
- Elizabeth I, koningin
- van Engeland, 20, 54,
- 59

- Entens, Barthold, 35, 168
- Epinoÿ, Pierre de Melun, prins van, 50, 150, 153, 154, 204
- escuadre, 11, 76, 102
- eskadrans, 150, 152, 155
- Essex, Robert Devereux, graaf van, 55
- Ewsum, Wigbolt van, heer van Nienoord, 52
- extraordinaire procedure, 119, 124, 131, 138
- Famars, Charles de Levin, heer van, 55, 57, 59
- Feldtmarschalck, 32
- Filips II, koning van Spanje, heer der Nederlanden, 13, 18, 31, 47, 49, 57, 59, 61, 65, 69, 75, 85, 97, 109, 113, 115, 119, 120, 153, 154, 160, 163, 169, 201
- foerier, 71, 75
- foeriers, 98, 99, 178
- Frederik II, koning van Denemarken, 59
- Fruin, Robert, historicus, 14
- garnizoenskrijgsraden, 130, 132, 133, 137, 138
- garten, garden, 73
- Gefolgschaft, 72
- Gefolgsherr, 72, 78
- Gelder, H.A. Enno van, historicus, 25
- Gemein, 71, 72, 73, 74, 76, 79, 84, 86
- Gemeinämter, 71, 72
- gendarmes (zie ook hommes d'arme), 12, 65, 152, 153
- generaal van de artillerie, 43, 47, 49, 55
- generaal van de cavalerie, 43, 193
- generaal van de vivres, 42, 47, 50, 51, 55, 57
- gerechtsschrijver, 118, 133
- gerechtsweifel, 118, 132, 133
- Gerichtsherr, 73, 117, 121, 129, 132, 134
- Goingnies, Antoine de, 42, 44, 46
- Graaf, Ronald de, historicus, 19
- Gustaaf II Adolf, koning van Zweden, 152, 184, 205
- haakbus, 143, 144, 145, 184
- haakbusschutters, 11, 143, 144, 146, 147, 148, 152, 203
- Hahlweg, Werner, historicus, 18
- Haultain, Alexander de Soete de Lake, genaamd, 35, 36, 40, 50, 182
- Helmich, Splinter, 89, 90, 111, 129
- Hendrik III, koning van Frankrijk, 107
- Hendrik IV, koning van Frankrijk, 59, 84, 151, 152
- Hendrik VIII, koning van Engeland, 70, 117
- herrenlose Knechte, 73
- Hierges, Gilles de Berlaymont, baron van, 49, 127
- hoerenweifel, 183, 184, 198
- Hof van Holland, 124, 126
- Hohenlohe, Filips graaf van, 37, 40, 46, 52, 53, 56, 59, 60, 68, 155, 163, 165, 166, 177, 190, 197
- hommes d'arme, 11
- Hongarije, Maria van, 60, 74, 78, 82, 97, 153
- hoofdelijke betaling, 107, 108, 109, 112
- infanterie, eerste gebruik woord, 22
- inquisiteur rechtspraak, 124
- inundaties, 39, 145, 159, 163
- Johan Casimir, Paltsgraaf, 91, 98
- jongens, 67, 181, 182, 183
- Juan van Oostenrijk, 43, 45, 47, 48, 84, 160
- Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, 11, 70, 116, 158
- Karel V, Duits keizer, koning van Spanje en heer der Nederlanden, 27, 45, 70, 81, 91, 111, 115, 116, 117, 119, 120, 128, 137, 138, 150, 151, 154, 155, 172, 173, 177, 205, 206
- Keegan, John, historicus, 14
- Knevel, Paul, historicus, 142
- Knoop, W.J., historicus en militair, 14
- korporaal, 11, 12
- korporaals, 76, 89, 102, 179
- korporaalschap, 11, 76
- korporaalschappen, 76
- krijgsartikelen (zie ook artikelbrief), 40, 47, 63, 66, 74, 75, 76, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 93, 119, 120, 122, 124, 125, 131, 137, 144, 155, 182, 190, 191
- La Garde, Antoine de, 49, 94, 105, 147, 148
- La Motte, Valentin de Pardieu, heer van, 42, 73, 78, 128, 203
- La Noue, François de, 44, 46, 49, 58, 128,

- 142, 146, 149, 151,
155, 161, 162, 166,
168, 171, 172, 180,
185, 187, 188, 203
- Landraad beoosten
Maze, 50, 54, 92, 99,
101, 132, 162, 194
- Landraad der Nader
Geünieerde
Provinciën, 50, 52
- landsknecht, 26, 63, 64,
103, 139
landsknechten, 11,
12, 20, 63, 64, 71,
72, 73, 76, 77, 79,
83, 84, 85, 116, 118,
119, 135, 137, 138,
144, 181, 184, 190,
202, 206
- lansiers, 150, 152, 153,
154, 167
lansier, 11
- lanspassaat, 76
lanspassaten, 102
- Leicester, Robert
Dudley, graaf van,
25, 29, 30, 54, 55, 56,
57, 58, 61, 69, 80, 107,
115, 126, 127, 129,
163, 164, 188, 191, 192
- Lipsius, Justus, 84
- logiesgeld, 179, 180,
198, 202
- loopgeld, 66, 67
- Lumey, Willem van der
Marck, heer van, 34,
35, 36, 38
- maestro de campo
general, 36, 47
- malefijtsrecht, 118, 122,
128, 132, 202
- Mansfeld, Peter Ernst
graaf van, 47, 149
- maréchal de l'ost, 36,
47, 119, 120
- Matthias, aartshertog
van Oostenrijk, 45,
49, 90, 91, 98, 161
- Megen, Charles de
Brimeu, graaf van,
48, 49, 127
- Meij, J.C.A. de,
historicus, 33
- Meteren, Emanuel van,
historicus, 114
- middengroep van
katholieke
edellieden, 41, 42, 43,
45, 46
- militaire ondernemers,
65, 67, 92
- Militaire Revolutie, 15,
16, 17, 18, 19, 23, 141,
205
- Mor, Antonie, schilder,
24
- mortepayen, 109
- Muller, Lazarus, 68, 69,
145
- musket, 145, 170
musketten, 151
- Nachtgeld, 66
- Nassau, Jan van, 33, 39,
46, 47, 52, 65, 98, 144,
169, 196, 197
- Nassau, Lodewijk van,
33, 36, 37, 46, 60, 158,
166
- Nassau, Maurits graaf
van, 18, 19, 22, 23, 30,
54, 56, 58, 59, 60, 62,
81, 84, 86, 87, 129,
133, 141, 146, 148,
170, 202, 205
- Nassau, Willem
Lodewijk graaf van,
18, 19, 52, 54, 56, 59,
133, 134, 141, 148,
163, 169
- Nieuwenaar en Meurs,
Adolf graaf van, 52,
54, 56, 57, 58, 59, 61,
62, 163, 168, 193, 197
- Norris, John, 51, 52, 55,
56, 92, 94, 103, 105,
109, 155, 163, 166
- Oldenbarnevelt, Johan
van, 23, 55, 57, 58
- oppercommando, 26,
29, 34, 42, 43, 49, 60,
62, 201, 206
- Oranje, Willem prins
van, 22, 23, 24, 26, 29,
30, 31, 32, 33, 34, 35,
36, 37, 38, 39, 40, 41,
42, 43, 45, 46, 47, 48,
49, 50, 51, 52, 53, 54,
58, 60, 61, 64, 65, 68,
69, 74, 75, 76, 77, 78,
79, 80, 82, 85, 86, 87,
89, 90, 92, 93, 95, 97,
98, 99, 100, 102, 107,
108, 110, 111, 113,
115, 116, 117, 118,
119, 121, 122, 123,
124, 125, 126, 128,
137, 138, 142, 144,
145, 146, 148, 149,
151, 152, 154, 156,
157, 158, 159, 160,
161, 162, 163, 165,
166, 168, 169, 171,
172, 173, 176, 177,
178, 179, 180, 182,
183, 184, 186, 187,
189, 190, 191, 192,
193, 194, 195, 196,
197, 198, 199, 201,
202, 203, 204, 206
- ordinaire procedure,
119, 120, 124, 133,
136, 137, 138
- ordonnantiebende, 11,
97, 150, 154
- ordonnantiebenden,
65, 97, 109, 116,
117, 152, 153, 154,
175
- Pacificatie van Gent, 43,
45, 191
- Parker, Geoffrey,
historicus, 16, 19, 27,
30, 141, 142, 148, 159,
165, 171, 188, 191,
203, 205, 206
- Parma, Alessandro
Farnese, prins (vanaf
1586 hertog) van, 13,
23, 47, 49, 50, 52, 55,
56, 59, 61, 84, 128,
130, 131, 138, 139,
153, 154, 160, 164,
168, 169, 171, 177,
178, 188, 195, 197

- Parma, Margaretha van, 65, 177
- particularisme, 162, 164, 171
- passevolanten, 92, 93, 94, 99, 100, 102, 113, 180
- Pelham, William, 55, 67
- piekeniers, 143, 144, 146
- pioniers, 82, 83, 84, 86, 109
- pistoliers, 149, 150, 151, 152, 153, 156
- Poelhekke, J.J., historicus, 27
- Poyet, Bertrand de, 36, 37, 60
- prima plana, 89
- professionalisering, 21, 22, 88, 106, 114, 138, 154, 170, 176, 198, 201, 203, 206
- prostituees, 181, 182, 185
- provoost, 57, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 127, 129, 131, 133, 136
- provoosten, 117, 120, 123, 124, 128, 130, 131
- Raa, F.J.G. ten, historicus en militair, 14
- Raad van State, 41, 42, 45, 49, 50, 54, 56, 57, 58, 67, 90, 93, 94, 99, 106, 108, 110, 111, 112, 114, 126, 129, 130, 132, 133, 134, 171, 172, 180, 186, 192
- Redlich, Fritz, historicus, 63
- Rennenberg, Georges de Lalaing, graaf van, 47, 165, 191, 196, 197
- Requesens y Zúñiga, Luis de, 41, 42, 128, 159
- Richebourg, Robert de Melun, burggraaf van Gent en markies van, 47
- Rinaldi, Paolo, kamerheer van Parma, 13
- Ring, 79, 119, 121
- Roberts, Michael, historicus, 16, 19, 23, 141, 206
- rondassiers, 11
- rotmeester, 72
- rotmeesters, 75, 76
- Ruychaver, Nicolaas, 36, 75, 145, 146, 194
- Schenck van Nydeggen, Maarten, 61, 67, 84, 168
- scholtis, 118, 122, 127, 132, 133, 134, 135, 138, 139
- Schwarzburg, Günther graaf van, 31, 32, 46, 49, 65, 177
- Schwendi, Lazarus von, 74, 84, 94, 99, 107, 109, 110, 112, 142, 144, 157, 158, 165, 170, 172
- sergeant, 12, 76, 86, 179
- sergeanten, 75
- sergeant-majoor, 55, 124, 126, 131, 177
- servitiegeld, 179
- servitium, 177, 178, 181
- service, 178
- servicen, 179
- Sidney, Philip, 55, 56, 58
- Smail, R.C., historicus, 14
- Sonoy, Diederik, 34, 35, 36, 40, 55, 58, 75, 83, 95, 105, 121, 194
- staatsvorming, 16, 17, 19, 22, 87, 139, 141, 206
- Staten van Brabant, 41, 99, 142, 163
- Staten van Holland, 34, 35, 38, 39, 40, 48, 52, 55, 59, 77, 85, 89, 93, 96, 98, 100, 101, 115, 121, 126, 140, 145, 161, 162, 169, 177, 178, 186, 187, 190, 198, 216
- Staten van Vlaanderen, 78, 99, 160, 161, 162, 171, 172, 203
- Staten van Zeeland, 108, 111, 182, 191
- Staten-Generaal, 26, 29, 33, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 65, 66, 77, 78, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 127, 128, 132, 146, 153, 154, 160, 161, 162, 163, 176, 177, 179, 185, 187, 188, 189, 191, 192, 194, 195, 198, 202, 203
- stockknechten, 118
- stockmeester, 118
- strategie, 26, 142, 157, 158, 160, 162, 163, 164, 168, 172, 195, 203, 204
- Strozzi, Filippo, 185
- Swart, K.W., historicus, 23, 34
- tactiek, 16, 19, 26, 142, 146, 147, 148, 151, 152, 170, 172, 203, 204
- trace italienne, 16, 19, 141, 159, 161, 171, 205
- Tracy, James D., historicus, 19, 27
- Trim, David, historicus, 21
- Unie van Atrecht, 47, 164, 178
- Unie van Utrecht, 29, 41, 47, 48, 50, 52, 79, 99, 106, 122, 138, 179, 198
- veldleger, 32, 36, 42, 45, 52, 56, 57, 90, 98, 119, 120, 127, 128, 158, 161, 162, 164, 166, 171, 186, 187, 188, 189, 203

veldlegers, 161, 168, 186	vestingwerken, 16, 19, 159, 160, 173, 204	wachtmeesters, 90, 177
veldmaarschalk, 36, 44, 46, 50, 55, 58, 61, 67, 119, 120, 128, 129, 131, 137, 142, 146, 163	Villers, Joost de Soete de Lake, heer van, 50, 51, 54, 58, 59, 128, 129, 146, 163	weifels, 12, 71, 75 weifel, 12
veldslag, 37, 46, 79, 143, 146, 147, 149, 151, 152, 156, 166, 168	voerder, 12, 71, 75, 76	Wijn, J.W., historicus, 13, 14, 63, 124, 201
veldslagen, 14, 23, 73, 142, 165, 166	vrouwen, 36, 181, 182, 185, 186, 187	Williams, Roger, 24, 142, 145, 147, 155, 168, 170
veldwevel, 12, 76, 86	vuurkracht, 144, 146, 147, 170, 203	Wood, James, historicus, 17
verloop van eenheden, 95, 110	wachtgeld, 65 wachtmeester, 57, 124, 177	

Bijlagen

Bijlage A. Hoge militaire ambten in de Nederlanden ca. 1550 - ca. 1590

* Maréchal de l'ost/maestro de campo general/grand maréchal
de camp/veldmaarschalk¹:

Koninklijk

1549-1553	Adrien de Croy, graaf van Roeulx (overleden) ¹
1553-1559	vacant (wel tijdelijke maréchaux de camp, benoemd voor campagne seizoenen) ¹
1559-1568	Jean de Ligne, graaf van Arenberg (gesneuveld bij Heiligerlee) ²
1568	Chiappino Vitelli (provisioneel) ³
1569-1573	Don Fadrique de Toledo (Nederlanden verlaten) ³
1574-1575	Chiappino Vitelli (overleden) ⁴
1577-1604?	Peter Ernst graaf van Mansfeld (1592-1594 landvoogd ad interim, noemt zich in testament 1602 nog veldmaarschalk) ⁵

Opstandelingen

1573-1574	Bertrand de Poyet (alleen in Holland en Zeeland) ⁶
1576	Antoine de Goignies, heer van Vendegise-au-Bois (gevangen te Antwerpen) ⁷

-
- 1 Maréchal de l'ost was een permanent ambt met gezag over het gehele leger en een jaarlijks traktement; kon de kapitein-generaal vervangen. De maréchaux de camp waren verbonden aan een specifiek veldleger met maandelijks traktement; bij ontbinding van het veldleger hield het ambt op. Henne, *Histoire du règne III*, 177-178.
 - 2 Aanstelling 9 augustus 1559, arab, Audiëntie, nr. 804, fol. 22-23. *Verhandelingen en onuitgegeven stukken, betreffende de geschiedenis der Nederlanden*. J.C. de Jonge ed. i (Delft 1825) 74-79.
 - 3 González de León, *The road to Rocroi*, 48, 65, 189.
 - 4 Niet zeker. Groen, *Archives iv*, 305. L.P. Gachard ed., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas etc.* III (Brussel 1858) 46, 91, 137, 346, 396.
 - 5 Mogelijk slechts tot 1592 of 1595. Massarette, *La vie martiale et fastueuse II*, 22, 38, 253.
 - 6 Aanstelling Poyet, 1 augustus 1573, KHA, A 11/xiv I/12, fol. 2-2v. Oranje aan bevelhebbers 'Camp' onder Poyet, 15 mei 1574, KHA, A 11/xiv I/12, fol. 396-396v.

- 1576-1577 Valentin de Pardieu, heer van La Motte (provisioneer)⁸
 1577-1578 Goignies opnieuw (gevangen bij Gembloers)⁹
 1578-1580 François de La Noue (gevangen bij Ingelmunster)¹⁰
 1581-1589 Joost de Soete de Lake, heer van Villers (gesneuvelde)¹¹
 daarna vacant tot 1607.

* Superintendentgeneraal van de vivres:¹²

Koninklijk

- 1555-1557, 1567 (met zelfde instructie als 1557) Charles graaf van Berlaymont¹³,
 daarna onduidelijk
 1577-1579 Jean de Naves, heer van Sivry (overleden)¹⁴
 1579?-1588 Johan van Drenkwaart¹⁵
 1588?-(1596) Charles de Gavre, heer van Frésin, graaf van Beaurieu¹⁶

Opstandelingen

- 1576-1581 Charles de Gavre, heer van Frésin, graaf van Beaurieu
 (in 1579 gearresteerd, in 1581 naar Parma)¹⁷
 1582-1584 Arend van Dorp¹⁸
 1584-1586 Gerrit van Poelgeest (1579-1584 in dienst Unie van Utrecht,
 door Leicester vervangen)¹⁹
 1586-1606 Jacques de Grise, heer van Watervliet (gepensioneerd).²⁰

7 RSG I, 5.

8 RSG I, 98. *Correspondance de La Motte*, 136-138.

9 RSG I, 366, 370.

10 RSG II, 211 (noot 1). *Correspondance de La Noue*, 192-193.

11 Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger* I, 238. RSG IV, 59, 70-71. RSG VI, 188.

12 Bestond alleen in oorlogstijd, had zitting in krijgsraad en Raad van State.
Brieven Arend van Dorp I, 453.

13 De stadhouder van Namen. *ROPB* VI, 456-457. Idem VII, 172-175. Instructie 12 april 1556, KBB, Handschriften, nr. 20411, fol. 155-158v. Massarette, *La vie martiale et fastueuse* I, 160.

14 *Mémoires de Frédéric Perrenot sieur de Champagny 1573-1590*.

A.L.P. de Robaulx de Soumoy ed. (Brussel en Den Haag 1860) 97-98.

15 *Mémoires de Frédéric Perrenot*, 259-260. Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas* II, 325; idem III, 305, 320. Parma maakte hem in 1588 tesorier-generaal, was toen sedert 'plusieurs annees general des vivres'.

16 Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas* IV, 210, 367.

17 *Brieven Arend van Dorp* I, 454-455. RSG I, 101, 133-134.

18 *Brieven Arend van Dorp* I, 454-456, 476-479. RSG III, 375. RSG IV, 60, 61, 63-64.

19 RSG III, 65. RSG IV, 559-560, 562. NA, Staten-Generaal, nr. 180.

* Commissaris-generaal van de vivres:²¹

Koninklijk

(1556), 1567-1572 Jean de Naves, heer van Sivry¹

1572 Lancelot Parasis¹

1573-1577 Jean de Naves, heer van Sivry¹, daarna onduidelijk

1577-1580? Adam d'Odrimont?²²

1580-1590? François d'Ognies, heer van Beaurepaire²³

1593-? Henri van Etten²⁴

Opstandelingen

1576-(1583) Johan Corpels (later Johan de Corpelz, heer van Litassart), verder onduidelijk²⁵

* Generaal/meester van de artillerie:

Koninklijk

1543-1550 Frédéric de Melun²⁶

1550-1563 Filips van Stavele, heer van Glajon (ontslag genomen)²⁷

1566-1572 Charles de Brimeu, graaf van Megen (overleden)²⁸

20 Ten Raai en De Bas, *Het Staatsche leger* I, 240, deel II, 266.

21 In vredestand het hoogste ambt, in oorlogstijd luitenant van de superintendent. Instructie, 20 februarie 1556, ARAB, Audiëntie, nr. 2774. *Brieven Arend van Dorp* I, 452-453, 454, 460-461.

22 Genoemd als 'Victualler-General' in Parker, *The Army of Flanders*, 137, 251.

23 Staat van het koninklijke leger 1580, ARAB, Audiëntie, nr. 953, fol. 99-100v. Overleden 1590, J. Gailliard, *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leur noblesse* I (Brugge 1857) 381.

24 Was 'maître de la Chambre des Comptes', door Peter Ernst van Mansfeld benoemd om Frésin bij te staan. Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas* IV, 210.

25 Was feitelijk hoofd tijdens gevangenschap van Frésin, in 1583 voor het laatst genoemd. *Brieven Arend van Dorp* I, 454-455. RSG IV, 64. *Correspondance de La Noue*, 190.

26 Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie* II, 160-161.

27 Roosens, 'De keizerlijke artillerie', 125-127.

28 Roosens, 'De keizerlijke artillerie', 126. *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland, 1560-1567*. J.S. van Veen ed. (Arnhem 1914) 488-489, 495. *Verhandelingen en onuitgegeven stukken* I, 80-82. De koning wenste Megen in 1570 te vervangen door een andere inheemse edelman, maar alleen als hij het ambt vrijwillig opgaf, hetgeen hij volgens Alva weigerde. Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas* II, 137, 148.

1572-1573	Jacques de la Cressonnière? (gesneuveld voor Haarlem) ²⁹
1574-1576	Louis de Blois, heer van Trélon (naar Staten-Generaal) ³⁰
1577-1579	Gilles de Berlaymont, baron van Hierges (provisieoneel 'sans demander aucun titre', gesneuveld voor Maastricht) ³¹
1580-1585	vacant ³²
1585-1590	Karel graaf van Mansfeld (ontslag genomen) ³³
1590-1595	Valentin de Pardieu, heer van La Motte (gesneuveld) ³⁴

Opstandelingen

1576-1577	Louis de Blois, heer van Trélon, (gearresteerd, daarna in Brussel opgesloten waar hij in 1579 nog zat, overleden 1580) ³⁵
1577-1578	Valentin de Pardieu, heer van La Motte (naar de koning) ³⁶
1578-1579	Eustache de Croy, heer van Crecques (functie nooit aanvaard) ³⁷
1579-1586	Maximiliaan van Kruiningen (door Leicester vervangen) ³⁸
1586-1592	Charles de Levin, heer van Famars (gesneuveld) ³⁹

29 Niet zeker. Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas* II, 305, 444.

30 Requesens vroeg eerst Valentin de Pardieu, heer van La Motte, maar deze had grieven jegens de koning en de landvoogd en weigerde. Requesens benoemde toen provisieoneel Trélon. Gachard, *Correspondance Philippe II sur les affaires des Pays Bas* III, 22-23, 37, 71. Ten Raai en De Bas, *Het Staatse leger* I, 239.

31 Voerde het bevel zolang Trélon gevangen zat. Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas* I, 219-220, 223; deel II, 22.

32 Parma stelde de koning in 1581 voor Karel van Mansfeld te benoemen en Filips verklaarde in 1582 de zaak in overweging te hebben. Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas* II, 208, 230, 263.

33 Massarete, *La vie martiale et fastueuse* II, 79. In 1590 nam Mansfeld, die door Parma gepasseerd werd voor andere prestigieuze functie, verontwaardigd ontslag. Parma benoemde toen La Motte. Kort daarop verklaarde Mansfeld echter nooit officieel afstand te hebben gedaan van het ambt. De zaak sleepte voort tot na Parma's dood. In 1593 maakte de koning Mansfeld admiraal en kreeg La Motte een officiële aanstelling. Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas* III, 517, 526, 563-564, 566, 584, 605; deel IV, 73, 150, 171, 190.

34 Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas* III, 517, 526, 563-564; deel IV, 314.

35 Augustus 1577 arrestatie op verdenking met Don Juan te heulen. Ten Raai en De Bas, *Het Staatse leger* I, 239. Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas* II, 22.

36 RSG I, 370, 378. *Correspondance de La Motte*, 214-218, 241-243.

37 RSG II, 189, 674.

38 RSG II, 674. RSG III, 235, 375. RSG IV, 69-70, 78.

39 : RSG VI, 169. Ten Raai en De Bas, *Het Staatse leger* I, 240.

* Luitenant-generaals van de artillerie:⁴⁰

Koninklijk

- (1555)-1572 Jacques de la Cressonnière (mogelijk generaal geworden)⁴¹
1559-1567 Nicolas de Hames (naar Oranje gevlucht, gestorven in 1568)⁴²
1572-1576 Valentin de Pardieu, heer van La Motte (naar Staten-Generaal)⁴³
Verder onduidelijk. Mogelijk Karel van Mansfeld en La Motte
vanaf 1579⁴⁴
(1586) kapitein Carrera⁴⁵
1587-? Jerome Baccart?⁴⁶

Opstandelingen

- 1577-1584 Jerome Baccart⁴⁷
(1583) Thierry Dombrez⁴⁸
(1586) Michiel van Steelant⁴⁹
1586-1592 Nicolas Plucquet (overleden)⁵⁰

40 In vreedestijd twee, in oorlogstijd konden er meer zijn. Roosens, 'De keizerlijke artillerie', 118. Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie* II, 162-164.

41 CGT I, 77-79.

42 Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie* II, 164, 172.

43 Lalaing, *Mémoires sur Emmanuel de Lalaing*, 1-2.

44 Zie hun lemma's in de *Biographie Nationale de Belgique*.

45 Lijst huis van Parma met militairen in diens directe bezoldiging, 18 januari 1586, ARAB, Audiëntie, nr. 33/4, fol. 38-50.

46 Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie* II, 248-249. In 1597 overleden.

47 47 RSG I, 378, 413. Staat eerste trein van de artillerie, 15 april 1583, NA, Gemachtigde tot het beleid der financiën en beden 1582; Kamer der Beden 1582-1583, nr. 15. In 1584 voor het laatst genoemd.

48 Staat tweede trein van de artillerie, 1 mei 1583, NA, Gemachtigde tot het beleid der financiën en beden 1582; Kamer der Beden 1582-1583, nr. 15. Lalaing, *Mémoires sur Emmanuel de Lalaing*, 1-2.

49 Dossier over achterstallig traktement, NA, Staten-Generaal, 178.

50 Ten Raai en De Bas, *Het Staatse leger* I, 240; deel II, 176. Kuypers, *Geschiedenis der Nederlandsche artillerie*, 249-250.

* Generaals van de cavalerie:⁵¹

Koninklijk

1567-1571	Fernando de Toledo (naar Spanje vertrokken)
1572-1574?	Juan de Mendoza? ⁵²
1574-1576?	Alonzo de Vargas ⁵³
1576-1579	Ottavio Gonzaga (uit de Nederlanden vertrokken) ⁵⁴
1579-1585	Robert de Melun, burggraaf van Gent, markies van Richebourg (gesneuveld voor Antwerpen) ⁴
1585-1593	Alfonso d'Avalos, markies van Pescara

Opstandelingen

1576-1577	Karel Filips van Croy, markies van Havré (aanstelling teruggegeven) ⁵⁵
1577-1579	Robert de Melun, burggraaf van Gent, markies van Richebourg ⁵⁶ (1581) Willem Lodewijk van Nassau (over ruiterij in Friesland, Overijssel en Gelre) ⁵⁷
1581-1582	Adrien de Bailleul, heer van Evre (door Anjou vervangen, overleden eind 1582) ⁵⁸
1582-1583	Guy de Châtillon, graaf van Laval ⁵⁹
1586-1589	Adolf graaf van Nieuwenaar en Meurs (omgekomen) ⁶⁰ Verder onduidelijk, mogelijk vacant tot 1603

51 Bestond alleen in oorlogstijd.

52 Onzeker. Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas* II, 258.

53 Onzeker. Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas* III, 71.

54 Van der Essen, *Alexandre Farnèse* II, 263-264.

55 RSG I, 84-85, 356.

56 RSG I, 369, 387. RSG II, 241. Van der Essen, *Alexandre Farnèse* II, 263-264.

57 Aanstelling van Oranje, 22 juni 1581, KHA, Willem Lodewijk, nr. 264 [WVO 12777]. Vermoedelijk onder Norris als generaal.

58 RSG III, 368.

59 RSG III, 368. RSG IV, 60, 64, 70.

60 Aanstelling 12 augustus 1586, H. Ringoir, *Nederlandse generaals van 1568 tot 1940* (Den Haag 1981) 3.

Bijlage B. Overzicht organisatie Nederlandse en Franse compagnieën

Nederduitse vendels	1. Vendel van Claes Ghijsbrechtsz. bijgenaamd Aker, gemonsterd Noorderkwartier 1 augustus 1572 ⁶¹	2. Vendel van Johan Schetter, gemonsterd Noorderkwartier 22 mei 1573 ⁶²
Staf	Een hopman 10 sold ^a Diens jongen 1 sold Een luitenant 5 sold ^b Diens jongen 1 sold Een vaandrig 5 sold ^b Diens jongen 1 sold Een veldwevel 4 sold Diens jongen 1 sold Een voerder* 3 sold Twee weifels* 2 sold Een schrijver 2 sold Een foerier* 2 sold Twee tromslagers 2 sold ^c Twee pijpen 2 sold ^d Een veldscheerder 2 sold Een predikant 2 sold ^e Een reisichknecht 2 sold ^f Een kok 2 sold ^g Een provoost 2 sold Twee trawanten 2 sold ----- totaal 24 personen met 61 sold van f 5 maakt f 305	'Tolblat' ^h rol ^h Een hopman 10 sold 5 sold Een luitenant 5 sold 2 sold Een vaandrig 5 sold 2 sold Een veldwevel 3 sold 3 sold Een voerder* 2 sold 3 sold Twee weifels* 1 sold 3 sold Een foerier* 1 sold 3 sold Een schrijver 2 sold 3 sold Drie tromslagers nn f 10 Een pijper nn f 10 Een veldscheerder 2 sold 2 sold Twee trawanten 2 sold nn Twee jongens 1 sold nn ----- totaal 34 sold 30 sold (f 170) (f 150)
Manschappen	Acht adelporsten 2 sold 280 soldaten (bewapening)	Vier edellieden 3 sold Een edelman 2 sold

61 Wijn, 'Het Noord-Hollandse regiment', 241, 251, 258-259. NA, Collectie Ortel, nr. 5.

62 NA, Paulus Buys, nr. 32.

	niet vermeld, maar in december 1573 had dit vendel 70% vuurwapens) met solden 439,5 - 1 gr. ----- Totaal van de hele compagnie 312 personen met solden 516,5 - 1 gr, in guldens 2583 en 15 stuivers	202 roers f 5-10 Dertien hellebaarden f 5-8 Zeven slagzwaarden f 10-12 Zes spiesen f 5-10 Zeven onduidelijk f 5-7 ----- totaal 254 man
--	---	--

*: door de soldaten gekozen ambten. Bij andere vendels: a: vaak 14 of 16 sold; b: vaak 7 of 8 sold; c: meermalen drie tromslagers; d: vaak een of geen pijper; e: slecht bij vier Nederduitse vendels; f: elders niet; g: slechts bij enkele vendels. Ad Schetter; h: het 'Tolblat' voorin de monsterrol schijnt de standaardbezoldiging aan te geven; de op de rol achter de namen aangetekende bedragen zijn echter andere, wellicht een verrekening met reeds uitgekeerde of nog verschuldigde bedragen?

Nederduitse vendels	3. Vendel van 150 man, Oranje (Holland) 3 november 1575 ⁶³	4. Vendel van 113 man, Oranje (Holland) 1578 ⁶⁴
Staf	Een kapitein f 80 Een luitenant f 45 Een vaandrig f 40 Twee sergeanten f 24 Vier korporaals f 16 Foerier of klerk f 12 Twee tromslagers f 12 Een chirurgijn f 12 ----- totaal 13 officieren f 325	Een kapitein f 80 Een luitenant f 45 Een vaandrig f 40 Twee sergeanten f 24 Vier korporaals f 16 Foerier of klerk f 12 Twee tromslagers f 12 Een chirurgijn f 12 ----- totaal 13 officieren f 325
Manschappen	137 ordinari soldijen van f 8 ----- totaal f 1096 voor trakteren van edellieden en goede soldaten boven de	Twee edellieden f 18 Twee f 15 Acht f 12 Twintig f 10 Negentien f 9 49 voor f 8 (Hierin 24 dubbelsoldeniers: 21 met

63 KHA, A 11/XIV I/11, fol. 194v-195 [WVO 11327].

64 NA, Paulus Buys, nr. 38.

	ordinaris soldij: drie f 12, drie f 10, drie f 8, drie f 6, tien f 4, vijftien f 2: voor 37 personen samen f 178. ----- totaal compagnie f 1600	rustingen, lange spiesen en hellebaarden; drie rondassiers. 76 schutten, inclusief drie jongens voor kapitein, luitenant en vaandrig.) ----- totaal compagnie f 1250
--	--	---

Nederduitse vendels	5. Compagnie van 150 man, Oranje (Staten- Generaal) 1579 ⁶⁵	6. Compagnie 150 man in dienst Verenigde Nederlanden, 1588 ⁶⁶
Staf	Een kapitein f 90 Een luitenant f 45 Een vaandrig f 40 Twee sergeanten f 24 Vier korporaals f 16 Foerier of klerk f 12 Twee tromslagers f 12 Een chirurgijn f 12 ----- totaal 13 officieren f 335	Een kapitein f 90 Een luitenant f 45 Een vaandrig f 40 Twee sergeanten f 24 Drie korporaals f 16 Foerier of klerk f 12 Twee tromslagers f 12 Een pijper f 12 Een chirurgijn f 12 ----- totaal 13 officieren f 331
Manschappen	75 haakbussen f 8-11 twaalf musketiers f 12-16 vijftig corseletz f 9-18 ----- totaal vendel f 1700	52 haakbussen f 8-9 18 musketiers f 11-12 45 spiesen f 10-12 12 hellebaarden f 9-10 vier slagzwaarden f 10 drie rondassiers f 15-18 drie pages f 8 ----- totaal vendel f 1700

65 'Le nouveau pied conçu par Monseigneur le Prince d'Oranges pour dresser les compagnies d'Infanterie de cent cinquante testes, dont les cent cy comprens les officiers seront harquebusiers et les restans cinquante portans picques Revenant pour ung mois de gaiges et dix sept cens £ arth', in NA, Kamer der Beden, nr. 12 (1580) en NA, Gemachtigde tot het beleid der financiën, nr. 11 (1582). Ten Raai en De Bas, *Het Staatsche leger* I, 115.

66 'Lyste van die wapenen ende tractementen nae die welcke van nu voortaan sullen gewapent ende getraceert worden die vendelen voetknechten staende tot Lasten vande Vereenichde Nederlanden', gearresteerd in de RvS na advies van de heer van Villers als veldmaarschalk hierop gegeven de 19^e augustus 1588, in NA, Staten-Generaal, nr. 4867 (ook vendels van 200, 140, 130, 113 en 100 hoofden).

Franse compagnieën	7. Compagnie van Brissac 1567 in garnizoen in vredeestijd ⁶⁷	8. Compagnie van 113 man in de Nederlanden 1582 ⁶⁸
Staf	Een kapitein 106 lb Een luitenant 56 lb Een vaandrig 36 lb Twee sergeants 20 lb Vier korporaals 20 lb Een foerier 12 lb Twee musici 12 lb ----- Totaal staf: twaalf man	Een kapitein 106 lb Een luitenant 56 lb Een vaandrig 36 lb Twee sergeants 20 lb Vier korporaals 18 lb Een foerier 12 lb Twee tamboers 12 lb Een chirurgijn 12 lb ----- totaal staf dertien man
Manschappen	16 lanspassaten spiesen 12-16 lb 37 rustingen met spiesen 8-9 lb 9 rustingen met hellebaard 8 lb 17 spiesen 7 lb (maakt 79 dubbelsoldeniers) 4 lanspassaten haakbussen 13 lb 55 haakbussen/stormhoed 8-9 lb 20 haakbussen 7 lb (maakt 79 haakbussen) ----- Totaal compagnie 170 man	Een rondassier of spies 18 lb Een idem voor 16 lb Een idem voor 15 lb 22 spiesen 11-13 lb (maakt 25 dubbelsoldeniers) 12 musketten 12-14 lb 63 haakbussen 8-11 lb (maakt 75 vuurwapens) ----- Totaal 113 man 1400 lb per maand

⁶⁷ Wood, *The King's army*, 88.

⁶⁸ 'Estat de traicement de cent treize testes Infanterie franchoise lesquelz seront traictes et equippez comme sensuyt', in NA, Gemachtigde tot het beleid der financiën en beden 1582, nr. 11.

Bijlage C. Nederlandse artikelbrieven uit de zestiende eeuw

1506, artikelbrief voor voetvolk in dienst van hertog Karel van Gelre: I.A. Nijhoff ed., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland* VI, 1 (Arnhem 1859) nr. 562.

Jaren 1510-1530?, een viertal ongedateerde artikelbrieven van hertog Karel van Gelre: G. van Hasselt, *Geldersche oudheden* I (Arnhem 1806) 339-348.

1536, artikelbrief voor voetvolk in dienst van hertog Karel van Gelre, opgesteld op 15 augustus: Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland* VI, 3, nr. 1849.

1542?, een ongedateerde artikelbrief in het Nederlands tussen stukken uit 1542: ARAB, Audiëntie, nr. 2811.

1546-1547, 'Artikel brieff Key.^{te} Mat^s Nederlansche Krygesfolcks': GA, Van Ewsum, nr. 195.

1552, 'Dith sinnen? artickellen darup die haup van knechten Kay. Mt. gelaiffitt und gezwaren hebben', opgesteld te Brussel 9 maart: HAB, nr. 380.

1554, artikelbrief van de keizer, opgesteld te Brussel 4 maart: HAB, nr. 381.

1561, namens de koning opgesteld 30 januari: *ROPB* VIII, 142-147.

1566, Waalse artikelbrief van 3 januari, genoemd in: Beyaert, 'De monsterrollen', 254 (noot 4).

1566, door Willem van Oranje namens de koning opgestelde artikelbrief voor een vendel inheemse (Nederduitse) 'Lantsknechten', Utrecht 1 november: NA, Hof van Holland, nr. 41, fol. 99v-100v [WVO 11582]. Dit vendel diende Oranje als lijfwacht: Brugmans, 'Utrechtsche kroniek', 46.

1568, uit naam van de koning opgesteld door de hertog van Alva in het kamp bij Maastricht de 19^e september: ARAB, Audiëntie, nr. 801, fol. 245-255.

1572, door Oranje opgesteld voor het garnizoen van Zaltbommel, vermoedelijk in augustus: NA, Paulus Buys, nr. 73 [WVO 11566].

1572-1573, opgesteld door Oranje voor zijn krijgsvolk, exacte datum onbekend, opgenomen in: Duval, *Geschied- en staatkundige verhandeling*, bijlagen, xxxiii-xxxxi [wvo 11405, zonder afbeelding].

1573, artikelbrief van Oranje, deze kopie gedateerd op de 19^e mei: GAHB, Oud stadsarchief nr. 189, fol. 128-132 [wvo 12306].

1573, opgesteld door Oranje te Dordrecht 6 augustus: gepubliceerd in Rollin-Couquerque, 'Oude strafwetgeving', 375-380. Het origineel in Regionaal Archief Leiden, Archief der secretarie van de stad Leiden I, nr. 389, fol. 85-89. [niet in wvo].

1574, opgesteld door Oranje te Dordrecht 19 mei voor al het krijgsvolk in zijn bezoldiging: KHA, A 11/XIV I/12, fol. 289-290v [wvo 11450].

1578, opgesteld door Oranje voor de soldaten in Hollandse en Zeeuwse dienst, Brussel 23 januari: NA, Paulus Buys nr. 37 [wvo 11016].

1579, artikelbrief voor de troepen van de Unie van Utrecht, Utrecht 28 februari, gelijk aan die van 23 januari 1578: KHA, A 11/XII 5.

1585, artikelbrief van de graaf van Leicester voor het Engelse expeditieleger en de Staatse troepen, opgenomen in: Cruickshank, *Elizabeth's army*, 296-303. De Nederlandse versie van 14 februari 1586 in Van der Kemp, *Magazyn I*, 57-75.

1590, artikelbrief voor de Staatse troepen van de 13^e augustus, opgenomen in: Wijn, *Het krijgswezen*, 546-558 en Van der Kemp, *Magazyn I*, 97-118.

Verder

Niet geïdentificeerd en gedateerd fragment in KBB, Handschriften nr. 20411, fol. 365-367v. Betreft artikelen voor soldaten die gaan vechten 'contre les infideles'; mogelijk de expeditie van Karel v naar Tunis in 1535?

Niet geïdentificeerd en gedateerd fragment in NA, Paulus Buys, nr. 34, mogelijk een ontwerp, vrijwel zeker van na 1572 en voor 1590. Bevat artikelen die in geen enkele bekende artikelbrief voorkomen, zoals de bepaling dat opdat de schildwacht beter zijn plicht kan doen en zich van slapen onthouden zal, de korporaals of lanspassaten 'de selve aldaer nae bamise tott in april nyt langer laeten dan een ure ofte twee ten hoogsten nae dattet coude is omme de soldaten nijt te doen verghaen van coude.'

Bijlage D. Troepensterkte van de rebellen

1. Oranjes veldleger in 1568:

40 vendels Duitsers in drie regimenten, vendels op papier 350 man maakt 14.000⁶⁹

4.000 man Frans en Waals voetvolk, meest haakbussen⁷⁰

ruim 8.000 Duitse ruiters⁷¹

12 vanen Franse ruiters

10 kanonnen

2. Oranjes veldleger in 1572:

22 vendels Duitsers in drie regimenten, gemonsterd op 8.256 personen⁷²

6.208 gemonsterde Duitse ruiters

300 Nederlandse ruiters

31 man artillerie

69 Bestelbrief Veith Schöner (14 vendels), KHA, A 11/VI 10 [WVO 11725]. Idem voor Balthasar Wolff (12 vendels), 26 juni 1568, KHA, A 11/XIV I/3, nr. 177 [WVO 10854]. Idem voor Claus von Hattstatt (14 vendels), augustus 1568, HHSABW, Abt. 171, Z 2798, fol. 200-201 [WVO 11182].

70 Bor, *Oorsprongk*, boek IV, 255; geeft hier 44 vendels Duitsers.

71 Teubner, *Der Feldzug*, 18-19. Vgl. HHSABW, Abt. 170 III, 1568 [WVO 1629], waar sprake is van elf kolonels en ritmeesters en KHA, A 11/XIV I/4, nr. 43 [WVO 3731] vermeldt twaalf. Bor, *Oorsprongk*, boek IV, 255 noemt de acht belangrijkste.

72 'Summarischer auszugk der kriegskskosten [...] anno 1572', KHA, A 11/VI 16; Caspar von Melschedes (Hendrik van Nassau) 9 vendels (3.401 man), Caspar von Wallenfelts 8 vendels (3.010 man), Ernst von Mandelslohe 5 vendels (1845 man); naast 2.907 ruiters nog 3.301 in 9 vanen. Vgl. Bor, *Oorsprongk*, boek VI, 386, die 15.000 man voetvolk en 7.000 ruiters geeft. Groen, *Archives* III, 467-468 komt op 7.300 Duitse ruiters, 300 Nederlandse en 13.500 man te voet.

3. Zuid-Holland 1 juni 1573 tot 31 juli 1574, volgens rekening van Franchois van Valckesteyn, tesorier van Oorlog van de Staten van Holland:⁷³

ca. 46 'duytsche' vendels, plus de hellebaardiers van Oranje

10 (vermoedelijk) Duitse vendels onder Heyllingen.

13 Waalse vendels.

12 Franse vendels, plus de garde van Poyet

9 Engelse vendels

10 Schotse vendels

9 compagnieën ruitery

Totaal ca. 100 compagnieën te voet en 9 te paard

4. Holland en Zeeland mei 1574, volgens Oranje⁷⁴

71 vendels in Zuid-Holland

14 vendels in Zeeland

20 in het Waterland (Noorderkwartier)

Totaal 105 vendels

5. Zuid-Holland augustus-oktober 1574, volgens rekening van Franchois van Valckesteyn, tesorier van Oorlog van de Staten van Holland:⁷⁵

18 'duytsche' vendels

10 (vermoedelijk) Duitse vendels onder Heyllingen.

10 Waalse vendels.

8 Franse vendels.

5 Engelse vendels

6 Schotse vendels.

2 vanen ruitery.

Totaal 57 vendels te voet en 2 vanen te paard

73 IIIe. Borderel Opte derde rekeninghe etc., NA, Paulus Buys, nr. 20.

74 Oranje in brief aan Jan van Nassau, 7 mei 1574, Groen, *Archives* IV, 397 [WVO 1694].

75 IIIe ende leste Borderel opte vierde Rekeninghe etc., NA, Paulus Buys, nr. 20; dit stuk is ongedateerd maar er wordt in gerept over de 60.000 kronen (120.000 gulden) bedoeld voor het ontzet van Leiden. Zie bijvoorbeeld *RSH*, 17 augustus en 22 september 1574. Valckesteyn overleed in oktober 1574.

6. Zuid-Holland juli 1574-november 1575, volgens rekening van Jacob Muys, ontvangergeneraal van de Staten van Holland:⁷⁶

29 'duytsche' vendels (vermoedelijk inclusief Duitse), plus de garde van Oranje

13 Waalse vendels

8 Franse vendels

11 Engelse en Schotse vendels

1 vaan ruitery

Totaal 61 compagnieën te voet en 1 te paard.

De papieren sterkte van de vendels bedroeg 150 koppen (9.150 man). De vaan ruiters was blijkens *RSH*, 1 mei 1575 108 man sterk. Een maandstaat uit april 1576 van een aantal vendels in dienst van Holland geeft voor 26 vendels voetvolk in totaal 3.263 man in vendels van 80 tot 157 man, met een gemiddelde van 125,5.⁷⁷

7. Noorderkwartier onder Sonoy 1572-1573:⁷⁸

10 Duitse vendels 1572-1573

17 of 18 Nederduitse vendels 1572

ca. 11 Nederduitse vendels door Sonoy naar Friesland en Overijssel gestuurd

40 tot 50 ruiters

Totaal 27 of 28 vendels in het Noorderkwartier; ca. 11 overzee; ca. 50 ruiters.

De papieren sterkte van deze eenheden was 300 man of meer, de rekening van Maarten Ruychaver geeft voor Nederduitse vendels feitelijke sterktes van 180 tot 390 koppen met een gemiddelde van 240.

76 I^e groote Receul vande Eerste groete rekn. etc., NA, Paulus Buys, nr. 22.

77 NA, Paulus Buys, nr. 19.

78 Wijn, 'Het Noord-Hollandse regiment', 237-239. Dresch, 'Rekening van Maarten Ruyc-haver', 74-84.

8. Noorderkwartier onder Sonoy 1573-1576:⁷⁹

Ca. 19 Nederduitse vendels

De werkelijke sterkte van deze eenheden was gedaald tot gemiddeld 175 man.

9. Staten-Generaal, september 1576:⁸⁰

103 inheemse vendels

33 Nederduitse vendels

19 Waalse vendels

15 ordonnantiebeden

1.525 ruiters inheems

4.500 Duitse ruiters (waarvan 1.000 op wachtgeld)

Totaal 155 vendels, 15 ordonnantiebeden en 6.025 andere ruiters.

Gelre zou nog eens 1.000 tot 1.200 ruiters leveren. Van de 'inheemse' troepen is niet duidelijk of het Walen, Vlamingen, Brabanders dan wel Nederduiters zijn.

⁷⁹ Wijn, 'Het Noord-Hollandse regiment', 238-239. Velius, *Chroniick van Hoorn*, 231 haalt een schrijven van Oranje aan van 20 november 1573 met verdeling van de vendels; voor de aanval op Muiden in 1576 werden ca. 2.500 man gebruikt (p. 250). Vgl. Ten Raa en De Bas, *Het Staatse leger* I, 255 en 257 waar in 1580, 1583 en 1584 sprake is van respectievelijk 11, 10 en 12 vendels in Noord-Holland.

⁸⁰ Ten Raa en De Bas, *Het Staatse leger* I, 35-42.

10. Staten-Generaal, ca. november 1577-januari 1578:⁸¹

28 Waalse vendels

10 Luxemburgse vendels

12 Nederduitse vendels

6 Franse vendels

16 Schotse vendels

7 'vielles compaignies' te voet

4 ordonnantiebinden

500 inheemse 'Chevaux Legiers'

400 Duitse ruiters

Totaal 79 vendels te voet, 900 ruiters en 4 ordonnantiebinden.

De vendels te voet waren op papier meest van 200 koppen, uitgezonderd een enkel kolonelsvandel van 250 man.

11. Veldleger Staten-Generaal, Lier 13 juli 1578:⁸²

6 vendels 'Hollanders'

11 vendels Duitsers

6 vendels Engelsen

21 vendels Schotten

ca. 18 vanen Duitse ruiters

ca. 12 vanen inheemse ruiters

Totaal 44 vendels voetvolk, ca. 30 vanen ruitertij.

De zes vendels betaald door de Staten van Holland waren op papier 113 man sterk; de Duitse vendels waarschijnlijk op zijn minst 300 koppen; de vendels Schotten en Engelsen vermoedelijk op papier 200 man.

81 'Estat en brief de ce que convient pour faire une monstre generale a l'armee', NA, Kamer der Beden, nr. 32. Dit stuk is ongedateerd, maar omvat het regiment van Lumey dat in november 1577 werd aangenomen, op 31 januari 1578 bij Gembloers zwaar werd gehavend en daarna niet meer bestond; vgl. *RSG II*, 25. Aanvullende informatie uit Lalaing, *Mémoires sur Emmanuel de Lalaing*, VI, 2-4; Ten Raaij en De Bas, *Het Staatse leger I*, 37, 43, 151, 153, 160; *RSG I*, 376, 379, 383, 418.

82 Kinds, *Kroniek van de opstand in de Lage Landen I*, 215.

12. Unie van Utrecht, mei 1579:⁸³
22 inheemse vendels in garnizoen in Holland
4 inheemse vendels in garnizoen in Zeeland
62 Nederduitse vendels
12 Waalse vendels
Ruiterij: ca. 2.700

Totaal op papier 35 vendels van 150 man (5.250), 64 vendels van 113 (7.232), een vendel van 200 hoofden; maakt 12.682 voetvolk in 100 vendels en ca. 2.700 ruiters.

De Walen zijn de vendels van de graaf van Rennenberg. Een aantal van de vendels in Holland zijn waarschijnlijk ook Waals. De herkomst van de ruiters is onduidelijk.

13. Staten-Generaal, december 1579:⁸⁴
28 inheemse vendels
10 vendels Vlamingen
69 vendels Nederduiters
24 vendels Walen
22 vendels Fransen
14 vendels Engelsen
25 vendels Schotten
Ruiterij: 300 Duitsers, 100 Schotten, 70 Engelsen, 2.280 anderen

Totaal 193 vendels voetvolk; ruiterij 2.750.

83 'Repartitie van 200.000 pond ter maent' geraamd in 1579 voor het ontzet van Maastricht (kopie uit 1584), NA, Staten-Generaal, nr. 143. Voor de vendels van 150 en 113 man is respectievelijk slechts f 1.300 en f 1.000 uitgetrokken. Vermoedelijk betreft het slechts leningen en niet de volledige soldij.

84 Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger* I, 55-58.

14. Unie van Utrecht, 17 juni 1581:⁸⁵

11 Engelse vendels

6 Waalse vendels

95 Nederduitse vendels

Ruiterij: 150 Engelsen, 80 Walen, 160 Duitsers, 560 Nederduiters.

Totaal op papier 101 vendels van 150 (15.150 man), plus de 11 vendels Engelsen vermoedelijk 200 man sterk (2200); 950 man ruiterij.

Hiervan gaan 59 vendels en 300 paarden in garnizoenen. 'Die van het college' stellen voor de resterende 53 vendels te reduceren tot 40 (6.000 man) en daarvoor 400 paarden aan te nemen om zo 'een veldtleger' van 40 vendels en 1.000 paarden te creëren. De 11 Engelse vendels werden een paar dagen na het opmaken van deze staat gemonsterd op 1912 man, een indicatie voor de feitelijke sterkte van de troepen (Ten Raa en De Bas, *Staatsche Leger I*, 264).

Onduidelijk is of een aantal van de Nederduitse vendels of ruiters Hoogduits zouden kunnen zijn. Met uitzondering van de Zwitserse vrijheer van Hohensaxen zijn alle kolonels over het voetvolk echter inheems. Zijn 10 vendels zouden Duits kunnen zijn.

85 'Stant vandie penningen bij die Provincien over dese sijde van die Schelde ende Maes tot onderhoudt van Ruiteren ende Knechten maentlick op te brengenn, mitsgaders vandie Ruiteren ende Knechten in dienste van dieselve Provincien synde', Amsterdam 17 Juni 1581 (kopie), NA, Teding van Berkhout, nr. 7.

15. In Brabant, juli-september 1584:⁸⁶

9 vendels onder Olivier vanden Tempel (Brabanders?)

7 vendels onder Merode (inheems)

7 vendels onder Famars (inheems)

5 vendels onder Berwouts (inheems)

6 vendels in het regiment van Antwerpen (inheems)

2 vendels onder Rijhove (Vlamingen?)

5 vendels onder Souhay (inheems)

2 vendels onder d'Estinelles (inheems?; Estrelles?)

5 vendels Fransen

14 vendels zonder regiment, waarvan een Engels (misschien een tweede)

8 vendels Schotten onder Bartel Balfour

10 vendels Engelsen onder Thomas Morgan

10 vendels ruitery (inheems)

De tien vanen ruiters bevatten samen 893 man. Uitgezonderd de tien Engelse vendels gaat het om 69 vendels voetvolk met samen 7.297 man (gemiddeld 105,8), waarbij opgemerkt moet worden dat van sommige vendels de papieren sterkte lijkt te zijn weergegeven, van andere de gemonsterde. De tien Engelse vendels waren op papier allen 150 hoofden (1.500 man).

86 'Staet int corte vande betaelinghen ende lasten van 't volck van oirloge liggende inden lande van Brabant ende de stadt van Mechelen, etc.', *Brieven en andere bescheiden betreffende Daniel van der Meulen 1584-1600* 1 augustus 1584-september 1585. Gisela Jongbloet-Van Houtte ed. (Den Haag 1986) 372-378.